

ISSN 1563-3950

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
ЗАХІДНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР НАН УКРАЇНИ ТА МОН УКРАЇНИ

ПРАЦІ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

Том LXIII

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗБІРНИК
Том 3

Львів — 2020

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
COMMISSION OF ECONOMIC

PROCEEDINGS

of the **SHEVCHENKO**
SCIENTIFIC SOCIETY

Volume LXIII

ECONOMIC COLLECTION

Volume 3

Lviv — 2020

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ

ПРАЦІ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА
Том LXIII

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗБІРНИК
Том 3

Львів — 2020

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
ПРАЦІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
Том LXIII

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗБІРНИК
Том 3

Редакційна колегія:

Тарас ВАСИЛЬЦІВ, Степан ГЕЛЕЙ,
Олександр КУНДИЦЬКИЙ, Володимир МАРЦИН,
Любомир ПИЛИПЕНКО, Богдан СЕМАК,
Сергій СЕМІВ, Володимир ШЕВЧУК, Ігор ЯРЕМКО
Відповідальний редактор — Петро КУЦИК

Editorial Board:

*Taras VASYLTSIV, Stepan HELEI, Olexandr KUNDYTSKYI,
Volodymyr MARTSYN, Liubomyr PYLYPENKO, Bohdan SEMAK,
Serhiy SEMIV, Volodymyr SHEVCHUK, Ihor YAREMKO
Chief Editor — Petro KUTSYK*

Спільне видання Наукового товариства ім. Шевченка та Західного наукового центру НАН України і МОН України. Свідоцтво державної реєстрації КВ №16781-5353Р від 21. 05. 2010 р.

Друкується за ухвалами

Видавничої ради Наукового товариства ім. Шевченка та
Ради Західного наукового центру НАН України і МОН України

Видання індексується у наукометричній базі
Index Copernicus International

*Том видано завдяки фінансовій підтримці
Львівського торговельно-економічного університету*

© Наукове товариство ім. Шевченка, 2020

© Західний науковий центр НАН України і МОН України, 2020

**ІСТОРИКО- ТА СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**HISTORICAL AND SOCIO-
ECONOMIC STUDIES**

•

•

•

•

•

**ФОРМИ ТОВАРООБМІНУ І РОЗВИТОК КРЕДИТУ У
ЛЕВАНТІЙСЬКІЙ ТОРГІВЛІ ЛЬВОВА В СЕРЕДИНІ XVI -
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.**

Volodymyr Krivonos

**FORMS OF TRADE AND CREDIT DEVELOPMENT IN THE TRADE
BETWEEN LEVANTINE AND LVIV IN THE MIDDLE OF XVI - THE
FIRST HALF OF THE XVII CENTURY**

***Abstract.** The article is based on the materials of the Lviv Archive. For the first time in the historical literature, it examines the forms of trade in the Levantine trade of Lviv in the middle of the XVI-first half of the XVII century. The article shows the wide use of credit in trade, which testifies to its constant, reliable, and orderly nature. The article is designed for scientists, historians, economists, politicians, teachers, university students, and all interested in the history of Ukraine.*

При вивченні торговельного обміну важливе значення мають питання, пов'язані з формами кредиту. Тривалий час у працях дослідників цим питанням не надавалося належного значення. Інтерес до історії кредиту посилювався в другій половині ХХ століття в зв'язку з активізацією історико-економічних досліджень¹. Значний інтерес у цьому плані становить кредитна практика, яка склалась у процесі розвитку львівсько-levantійської торгівлі.

У торгівлі Львова з країнами Сходу в XVI-першій половині XVII ст. використовували різні форми обміну. Найбільш поширеною була грошова форма, коли за куплений товар платили грошима. Але у зв'язку з тим, що достатньої кількості грошей для ведення широких торговельних операцій не вистачало, поширеним був прямий товарообмін – товар на товар, коли за куплений товар платили товаром однакової вартості. Крім того, значне місце займала практика купівлі і продажів товарів у кредит. У львівському архіві зберігаються сотні договорів і зобов'язань львівських і левантійських купців про купівлю і продаж товарів у кредит. Найбільш бажаною формою для купців була грошова форма, переважна більшість купців намагалися продавати і купувати товари за готові гроші. Тому в текстах договорів постійно підкреслювалося, що гроші за товар повинні вноситися відразу ж після

¹ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 399, стр. 554.

його одержання або як вказував термін повернення². Як правило, в грошових зобов'язаннях грошові суми зазначали не цифрами, а словами, щоб важче було виправити, підробити суму боргу й уникнути непорозумінь.

Проте за готові гроші товари продавалися довший час, не всі покупці мали достатню кількість грошей, щоб відразу заплатити за товар. Незважаючи на це, потребуючи грошей, купці в багатьох випадках вимагали розраховуватися грошима за взяті товари. Таким же чином передбачались умови повернення грошових боргів. Кредитори вимагали повернути борг падіння готівкою, а не різними фантами і товарами. Враховуючи постійне коливання курсу грошей, кредитори завжди вказували, що розрахунок буде проводитися по курсу, який існує на час взяття кредиту. Так, у договорі, укладеному в 1570 р. львівським євреєм Рабі Якобом з Рохом Марлахієм із Криту при купівлі 20 куф мальвазії, вказувалось: “а кожна куфа по 30 талярів, кожний таляр по 40 аспр.” На початку XVII ст. боржники турецького купця Ласкарі Прагіоти писали, що вони “залишилися винні 260 польських злотих, кожний злотий рахуючи по 30 польських грошей”³.

Крім того, в зобов'язаннях вказували, якими грошовими одиницями буде здійснено розрахунок. Коли в 1633 р. грецький купець Константій Музеліно взяв у львівського міщанина Дем'яна Полянського 976 талярів левкових битих, в своєму зобов'язанні він писав, що “ту суму повинен буду також в битих талярах готовими, а не жодними фантами або товарами, без всяких труднощів повернути через 7 неділь тому, хто б мені показав ту мембрану в будь-якому місці”⁴.

Отже, грошова форма обміну в цей період була найбільш поширеною. Серед дослідників існує думка, що європейські купці у Леванті в основному розраховувалися готовими грошима, а не товаром, оскільки їх товари на Сході не користувалися великим попитом і коштували дешево, порівнюючи з східними товарами. Але актові матеріали свідчать, що, крім грошової форми обміну, поширеною була змішана форма, грошові борги могли оплачувати не лише грошима, але і різними товарами. Наявність змішаної форми пояснюється тим, що покупці не завжди мали необхідну кількість готівки. Знаючи ситуацію на Сході і розуміючи, що швидко, в обмежений час продати товари в Константинополі було дуже складно, купці, відправляючись на Схід, крім товарів, брали і гроші. В своїх інструкціях фактору вони вказували, що коли за гроші продати товари не зможе, то нехай міняє їх на інші товари, але щоб ціна тих товарів була не менша від його

² Lozinski W. Kupiectwo lwowskie w XVI wieku. – Biblioteka Warszawska. T.3. Warszawa, 1981. - S. 440.

³ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр.388., арк. 1289.

⁴ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 263, арк. 1612.

власних. Частину боргів турецьким купцям вони віддавали товарами, частину грошима, як було домовлено при укладенні угоди.

Так, у 1565 р. львівський купець Георгій Луходзович за борг 140 талярів із турецькими купцями Хаджі Хасаном і Хаджі Халі Далілоном розрахувався чеськими ножами. Лазар Стефанович віддає за грошовий борг дві бельні чамлотів, Бобрик Бедросович за борги купцям Ангурії і Стамбула платить турецькою китаюкою на суму 5450 злотих.

Як правило, в боргових зобов'язаннях заздалегідь вказувалось, яким товаром будуть розраховуватись за грошовий борг. Так, коли в 1561 р. львівські міщани Андрій Миколаєвич і його дружина Ганухна взяли в борг 580 злотих у купця з Кандії Михайла Корнякта, вони зобов'язалися заплатити ту суму на свято Петра і Павла полотном добрим литовським. І не будуть платити жодним іншим товаром і жодними іншими фантами, крім того полотна литовського. А якщо не заплатять полотном, то повинні платити готовими грошима. А коли б не заплатили ні полотном, ні грошима на час назначений в 1661 р. і дав би наш пан Михайло або хто інший справця його, або хто б той цирограф наш в руках мав, позвати до уряду, до права хоч одного з нас, тоді повинні будемо зразу ставати перед ним і без всякої оборони платити той борг, не відходячи від уряду і повинні будемо дати всі добра наші нерухомі, які б ми мали в місті і передмісті. І він так довго буде їх тримати, поки всю суму не заплотимо. А якщо добр наших не вистачить, тоді в уряді будемо сидіти кожен і харчуватись за свій рахунок”⁵. Купець Івашко Ованісович у 1617 р. взяв в кредит в Якуба Ножовника у Константинополі 33580 аспр і в борговому зобов'язанні вказував, що той борг заплатить однією фаскою ножів з чорними піхвами.

Таким чином, подібні розрахунки за грошові борги товарами були звичайною поширеною формою обміну на ринках того часу. Тому львівські купці постійно вивозили на Схід товари і готові гроші. Зокрема, Андрій Торосович відправив на Схід фактора Вартика Захаріасовича, давши йому товарів і готових грошей на суму аспр. 327977. Львівський купець Якуб Захнович, ведучи активну торгівлю на Сході, постійно відправляв туди своїх факторів з грошима і товарами. В 1593 р. він послав Габріеля Захновича і Захаріаша Івапковича до Турок, давши їм товари і 11620 талярів готових грошей⁶. Подібним чином Якуб вчиняв і в наступний період. У квітні 1600 р. він послав до Турок Якуба Григоровича з грошима і товарами на суму більше 16542 злотих. У жовтні 1601 р. Якуб послав з Богданом Чинчеребіном готових грошей і товарів на суму 5152 злотих.

Відсутність достатньої кількості грошей в обігу затримувала продаж товарів, стримувала розвиток торгівлі, сприяла тому, що купці

⁵ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, стр. 514, арк. 5.

⁶ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, стр. 516, арк. 609.

постійно здійснювали прямий товарообмін, обмінюючи товар на товар, або за борги розраховувалися грошима і товарами. Встановити певний еквівалент обміну товару на товар неможливо, оскільки обмін проводився далеко не еквівалентними товарами. Наприклад, у 1554 р. львівський купець Симон Ханель взяв у візантійського купця Антонія Баптісти де Альборі 800 півштучок мухаїру, за що зобов'язався доставити йому “12 сот возів заліза земського, доброго, без круху”⁷. Львівський ремісник Димитр та його дружина Палашка разом взяли в Михайла Грека з Кандії 10 куф мальвазії. За кожну куфу мають дати по 300 шапок роботи своєї власної згідно проби.

“Всю суму шапок треба зібрати протягом двох років і заплатити на свято Великої ночі в 1561р.”⁸.

Отже, купці постійно продавали свої товари в обмін на інші товари. Дуже рідко в боргових зобов'язаннях вказувалося, що борг буде заплачено “товаром добрим”, не вказуючи точно, яким саме товаром будуть розраховуватися. В багатьох випадках купці в боргових зобов'язаннях вказували, яким товаром здійснюватиметься розрахунок. Передбачалося, що у випадку, якщо боржник не розрахується вчасно потрібним товаром, він повинен буде розрахуватися грошима. В будь-якому випадку товар повинен влаштовувати кредитора. Подібним чином розраховувались і за грошові борги. Львівські міщани Альберт Паячек та його дружина Агнешка в 1568 р. взяли в борг 180 польських злотих у грецького купця Константина Корнякта. Вони зобов'язалися “повернути борг на львівський ярмарок св. Агнешки в 1575 р. сукном лунським гданським добрим, кожний постав по 30 талерів або циною, кожний камінь по 5 злотих. А якби тими товарами не заплатили, тоді готовими грошима повинні заплатити”⁹.

Східні купці теж використовували в торгових операціях обмін товару на товар. Так, Ян Зайдліц, один із найбагатших львівських купців, взяв від турецьких купців Хаджі Хасана і Хаджі Халі Далілона з Алеппо індіго, а взамін дав 37 поставів лунського сукна¹⁰.

У випадку, якщо купець, продаючи свій товар в обмін на інший товар не хоче, щоб йому давали інші товари, про це відмічалося в умовах торгового контракту або боргових зобов'язаннях. Вони не повинні платити і віддавати іншими товарами. Іншими товарами вони

⁷ Lozinski W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XV I XV11 wieku. – Lwow, 1892. – S. 43.

⁸ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 12, арк. 1328.

⁹ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 514, арк. 4.

¹⁰ Lozinski W. Kupiectwo lwowskie, s. 433.

могли заплатити при умові, що тому кредитору або його фактору сподобався б якийсь інший товар¹¹.

Таким чином купці в торгових операціях використовували грошову форму обміну і обмін товару на товар. Поширеною була змішана форма обміну, коли купці частину товару продавали за гроші, а частину обмінювали на товар. Так, в 1569 р. турецький купець Хаскель Юда домовився з львівським перекладачем, вірменином Христофором про продаж 75 куф мальвазії, за 70 злотих кожна куфа. За вино Христофор має дати 1500 талярів і на 500 талярів має дати 30 поставів сукна лунського гданського, щоб поставки були добрі, довгі і не короткі, кожний постав за 40 злотих польських. Ще Христофор має дати 100 поставів каразеї вартістю по 17 польських злотих кожний і має дати цини, кожний центнер за 28 злотих польських, кожний злотий по 30 грошей. Ціна має бути з добрим знаком¹².

Отже, з вищесказаного можна зробити висновок, що в торгових зв'язках Львова з країнами Сходу в середині XVI – першій половині XVII ст. реалізація товарів відбувалася у значній мірі в результаті грошового обміну. Але поряд з цим продовжували здійснюватись як прямий товарообмін, так і змішана форма обміну. Це було пов'язане з відносно недостатнім рівнем розвитку товарно-грошових відносин, із нестачею грошових коштів для ведення широких торгових операцій. Відсутність грошей заміняли товари. Така форма обміну влаштовувала і східних купців, які, продаючи свої товари, одночасно могли придбати потрібні собі товари. Взаємна зацікавленість сторін у тісних торговельних зв'язках сприяла тому, що торгівля львівських купців із Левантом велася при допомозі різних форм обміну. З аналізу більше 300 торгових операцій встановлено, що звичною і поширеною формою обміну була грошова форма або обмін товару на товар, купці легко погоджувалися на різні форми обміну. За приблизними підрахунками переважала грошова форма обміну, вона займала близько 50%, мінова форма обміну товару на товар становила приблизно 20%, в решті випадків близько 30% використовували змішану форму обміну. Крім того, поширеними були купівля і продаж товарів у кредит.

При вивченні львівсько-левантійського торговельного обміну важливе значення мають питання, пов'язані з кредитом. Серед науковців існує думка, що система кредиту була характерна для всієї міжнародної торгівлі пізнього Середньовіччя¹³.

Торгові операції проводилися в значній мірі не в формі негайної оплати за товар, а в кредит – торговці взаємно кредитували один

¹¹ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 940.

¹² ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 243, арк. 86.

¹³ Савина Н. В. Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. – М, 1973.

одного. Наявність кредитних відносин у торгівлі свідчила про її постійний і впорядкований характер¹⁴.

Під час ярмарків купці укладали договори (контракти) з іншими купцями про поставку або купівлю певних товарів. У контрактах купці виступають як дві рівноправні сторони, як контрагенти. В договорі було вказано імена обох сторін, кількість і якість товару, його ціну, а також конкретні час і місце його доставки. Така форма обміну виявлялася вигідною для обох сторін. Купець, який зобов'язувався поставити товар, вже був переконаний, що свій товар він продасть без затримки, що виглядало важливо, коли на ринку існувало чимало подібних товарів, або привезені товари могли швидко псуватись. Крім того, він був застрахований від коливання цін на привезені товари, ціна вже вказувалася в договорі. Купець, який купував товар, також був задоволений договором, він гарантував йому одержання потрібного товару в потрібному місці і в потрібний час, він не витрачав часу на пошуки товарів, на їх доставку, а отримував у домовлений час. Крім того, в договорі передбачалось, якими грошима буде проводитися розрахунок. Обов'язково вказувалась якість замовленого товару, вона повинна відповідати зразкам товарів, які мав при собі постачальник при укладенні договору. Якщо товар не відповідав вимогам замовника, він міг відмовитися від нього.¹⁵ Важливою умовою договору була вимога замовника привезти товар у зазначений термін, як правило, за кілька днів до початку того чи іншого ярмарку, щоб краще підготуватися до більш вигідного продажу товару¹⁵. Якщо договір про привезення товарів порушувався і товари привозилися із запізненням, замовник міг відмовитися від них. Крім того, якщо товари вчасно не були привезені, замовник зазнавав великих матеріальних витрат, оскільки, сподіваючись на одержання цих товарів, він укладав договори з іншим купцем. Невиконання своїх зобов'язань одним купцем вело до порушень взятих зобов'язань іншим купцем. У такому випадку від порушника договору вимагали відшкодування своїх витрат і притягали його до судової відповідальності¹⁶. Записи про заключення договору відбувалися в міській ратуші, міські чиновники заносили їх у міські книги в присутності двох-трьох або і більше свідків¹⁷. Записи були гарантією виконання умов договору, вони підписувались обома сторонами, свідками і супроводжувались клятвою обох сторін, принесенням присяги, "піднесенням двох пальців до неба" і

¹⁴ Хорошкевич А. Л. Кредит в русской внутренней и русско-ганзейской торговле XIV-XV вв. // Ист. СССР. – 1977. – № 2. – С. 125.

¹⁵ ЦДАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 263, арк. 1684.

¹⁶ ЦДАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 100.

¹⁷ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 522, арк. 807.

завершувались таким додатком: “з вище написаним ознайомлений і згідний”.

Кількість таких нотаріальних записів помітно зросла в кінці XVI ст., в актових матеріалах львівського архіву зберігається значна кількість подібних записів.

Як свідчать актові матеріали, система кредиту займала важливе місце у львівсько-levantійській торгівлі. Значну частину товарів купували і продавали в кредит і плата за куплені товари проводилася в домовлений час і в домовленому місці. Деякі дослідники вважали, що для оптових торговців вигідніше і безпечніше мати справу з роздрібними торговцями цього ж міста, ніж продавати товар купцям на ярмарках інших міст¹⁸. Але кредит вже став постійним супутником розвинутих товарно-грошових відносин, його поява свідчила про постійний надійний характер торгівлі і торгових зв'язків. Тому кредитні операції здійснювалися в різних містах Європи і Леванту.

Поширенню кредитних відносин сприяли постійний розвиток ринку, реалізації. Завдяки кредиту купці прискорювали продаж товарів, активізували товарне виробництво, збільшення кількості товарів і можливості їх торгівлі, могли проводити її систематично і розширювати обсяг торгових операцій.

Певний інтерес становить кредитна практика, яка склалась у процесі розвитку посередницької торгівлі Львова з країнами Сходу і Заходу. Значна кількість документів, які зберігаються в ЦДІАУ у Львові, свідчать про значну роль кредиту, поширення кредитних відносин у торгових операціях купців, дають можливість ознайомитися з великою кількістю і розмірами боргових зобов'язань купців. Так, Микола Бернатович у 1604 р. відправив на Схід свого представника Греська Томановича, який мав розрахуватися з кредиторами. В Адріанополі Григорій віддав за борги:

Ментосу – 5000 левкових талярів;
Мусі Кармоні – 2975 левкових талярів;
Мусі Кармоні і Соломону Каніазу – 1400 левкових талярів;
Чорному Хаїму ножовніку – 850 левкових талярів;
Йожефу, сину Мордохая – 236 левкових талярів;
Всього в Адріанополі заплачено боргу – 10536 лев. тал.
Крім грошей, Гресько Томанович дав товарів:
546 ок червцю на суму червоних злотих 6006;
41 сорок соболів сірих на суму червоних злотих 1960.
Ще товарів дано кредиторам в Константинополі:
19 сороків соболів на 3000 левкових талярів;
27 блямів попелиць – 315 левкових талярів;

¹⁸ Кулишер И. М. Лекции по истории экономического быта Западной Европы. Ч. 1. – Петроград, 1920. – С. 234.

2 блями пупкового – 68 левкових талярів;

100 пар юхтів дали в Адріанополі на 617 талярів левкових¹⁹.

Тобто, крім грошей, купець платив за борг і товарами на суму біля 10000 талярів левкових.

Відомими кредиторами в Константинополі були Каракас і Ресул – Ага, в Адріанополі – Соломон Кавіаз, Ментос, Мусі Кармоні, Абрагам Алгаз, брати Ібрагім та Ісмаїл, в Ангурії – Дмитро Мусеевич, Хамарідзян, Серкіз Челебі та інші. Надання товарів і грошей у кредит відбувалося шляхом видачі особами, які брали товар або позичали гроші, векселя, тобто письмового зобов'язання на ім'я кредитора. В більшості випадків боргові зобов'язання виступають під назвою “цирограф”, “вексель”, “розписка”, “шульбріф”, “вексельбріф”. Так, у 1587 р. турецький купець Моше Коган, оплачуючи борги свого спілняка, брата Мордохая у Львові, заплатив Міхелю Пагуді “за вексельбріф” і “за одну розписку” Мордохая злотих 12676²⁰. Крім того, Мордохай, позичаючи гроші, давав вексельбріфи, які теж оплачував Моше Коган. У борговому зобов'язанні вказувались сума взятого кредиту, на яких умовах його видано, місце і час його повернення. Наприклад, Томан Юхнович та Іваніс Ківерович, взявши борг в 1598 р. в Сулеймана Челебі з Константинополя, писали, що взяли “вісімсот червоних злотих в золоті”²¹. В багатьох випадках вказувалося, що борг буде повернений кредитору, його спадкоємцям чи іншому пред'явнику документа, тобто кредитор міг передати боргове зобов'язання іншій особі. Отже, поширеною формою розрахунків була передача векселів, письмових зобов'язань іншим.

Як правило, договори між купцями, їх зобов'язання складалися в присутності представників органів влади, які виступали своєрідним гарантом кредитних операцій. У польсько-турецьких договорах 1525 р., 1553 р., 1568 р., 1577 р., 1591 р. та інших містилися статті, які захищали інтереси купців. Усі акти купівлі-продажу, в тому числі і кредитні операції між купцями обох країн, мали бути завіреними органами влади і внесені до міських книг. Лише такі акти визнавалися дійсними і давали право звертатися за допомогою до органів влади. Якщо записів не буде, то спір купців не буде розглядатись “хоч би купець і свідків ставив”²². Тому, наприклад, львівський купець Аведик Захнович, позичаючи в турецького купця Хаджі Мустафи суму 1603 червоних злотих, в своєму зобов'язанні пише, що “визнаю тим нинішнім записом перед правом або урядом і до книг урядних записаного сам за себе і за потомків, що я залишився винен правдивого і істотного боргу готових

¹⁹ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 432.

²⁰ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 247, арк. 1188.

²¹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 594.

²² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского. Кн. 1. – М., 1843. – С. 27.

грошей суму червоних злотих 1603 ваги доброї і справедливої Хаджі Мустафі”²³.

У багатьох випадках при укладанні договору про привезення товару для більшої гарантії його виконання купцю, який мав привезти товар, давали задаток. Зокрема, в 1605 р. Яній Афендик при укладенні договору з Ласкарі Прагіоті про привезення йому 46 куф мальвазії і 14 бочок іпсиму дав 120 злотих задатку, а решту 2680 злотих повинен був сплатити після одержання вина. В 1633 р. львівські купці, купуючи в грека Арготи в Константинополі 350 кантарів ізіуму, дали йому 400 талярів задатку²⁴. У випадку, якщо покупець відмовлявся від товару, задаток не повертався. Наявність значної кількості подібних договорів свідчить про постійний і надійний характер торгівлі, характерною рисою якої є попереднє укладення договору про привезення певних товарів.

Архівні матеріали свідчать, що при наданні товарів або грошей у кредит для більшої гарантії повернення кредиту закладалися певні товари. Так, у 1577 р. грецький купець Миколай Патрихіс в Яссах позичив у грека Брока 68400 аспр і повернення боргу гарантував “на добрах своїх, тобто на всіх куфах мушкетелу, які мав”²⁵. В 1608 р. грек Атанасій Лентерос у Львові був винен Янію Кіпреосу 1400 польських злотих. Атанасій гарантував повернення боргу “своїм будинком в Яссах і тим, що в ньому є”²⁶. Закладені цінності виступали матеріальною гарантією даних зобов'язань і певний час захищали боржника від покарання на випадок несплати боргу. У тексті боргових зобов'язань зазначалося, що закладені речі повинні зберігатися до закінчення терміну викупу. Використовувати закладені речі заборонялося. Так, у договорі Емануїла Музеліно з Дем'яном Полянським підкреслювалося, що “до викупу заставлених речей і сплати боргу Дем'ян не міг використовувати їх і після сплати боргу повернути речі Емануїлу”²⁷.

Нерідко левантійські і львівські купці при здійсненні угоди кредитні документи оформляли в канцелярії венеціанського байло. Наприклад, умови договору грецьких купців Георгія Барбаріго, Габрієла Ахеллі і Прокопія Сиропуло з Ретимно про спільну торгівлю вином було оформлено в канцелярії венеціанського байло в Пері. Договір оформив секретар байла Марк Олобонус і затвердив Лоренцо Бернардо байло²⁸. Львівські купці Торос і Христофор Якубовичі у 1598 р. перебували в Константинополі і брали кредит у євреїв Рабі

²³ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 26, арк. 1272.

²⁴ Balaban M. *Zydzi lwowscy na prelacies XVI i XVII wieku.* – Lwow, 1909. – S. 442.

²⁵ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 21, арк. 588.

²⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 244, арк. 687.

²⁷ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 385, арк. 378.

²⁸ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 247, арк. 1297.

Йозефа і Якуба Сіпі з Бурси, боргове зобов'язання і документи також оформляли в канцелярії венеціанського байло. Документ писав на італійській мові секретар байло Якуб Гіранді і підписав Геронім Копеллі-байло Народної ради венеційської в Константинополі. Пізніше на польську мову його переклав львівський вірменин Ян Лукашевич.

Укладення різних угод між купцями відбувались обов'язково в присутності двох-трьох і навіть шести свідків і поручителів, які скріплювали договір своїми підписами, печатками і також відповідали за своєчасну сплату боргу²⁹. Так, коли в 1618 р. купець Зонабаф із Нюрнбергу купував турецького коня у львів'янина Людвіга Словіковського, свідками при цьому були львівський купець Микола Массарі і Андрій Гадрівіч ыз Кракова. При продажу Людвіг запевнив, що кінь не крадений і не хворий. Після цього випили могорич "згідно звичаю купецького"³⁰. Борг Івана Юхновича і Аксанта Ківеровича в 1577 р. за перець, куплений у купця Хаджі Дурфіра з Адріанополя, був занесений до міських книг в присутності чотирьох свідків турецьких купців. Для кращої віри підписи скріпили печаткою. Договір Христофора Негрі Кіпріота про купівлю в Якуба Шольца "20 поставів лунського гданського сукна доброго" підтвердили Антоніо Катакало і Мануель Медзапета зі сторони Христофора, а з боку Якуба був Вольф Шольц, які підписали умови договору. Якщо при здійсненні торгової операції львівського купця на Сході поруч не виявлялося земляків, свідками могли виступати і східні купці. Коли львівські купці Марк Давидович і Микола Івашкович у 1618 р., перебуваючи в Константинополі, брали кредит 875 талярів "з інтересом" в турецького купця Ресул Хаджі, їх боргове зобов'язання було оформлене в присутності 7 свідків, львівських купців, які підписали його³¹.

Наявність поручителів і свідків давала кредитору впевненість у тому, що видані ним у кредит гроші або товар одержать якщо не з боржника, то з тих, хто поручився або свідчив за нього.

Важливим моментом у борговому записі було встановлення терміну і місця сплати боргу. Кредит надавали, як правило, на півроку, на рік, до наступного ярмарку або до наступного приїзду купця.

Кредитні операції львівських купців на Сході найбільше поширення одержали в Константинополі, Адріанополі, Ангурії і Бурсі. Це були центри найбільш активної торгівлі. Львівські купці знали, що тут вони завжди зможуть дістати кредит, знали, в кого його можна дістати і на яких умовах.

Система кредиту була основою торгівлі цих купців на Сході. Коли у 1621 р. в зв'язку із загостренням політичних відносин Речі Посполитої

²⁹ ЦДІАЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 398, арк. 1075.

³⁰ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 394, арк. 1047.

³¹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 522, арк. 461.

з Туреччиною влада міста зібрала в ратуші всіх львівських купців, яких прийшло 84 особи, їх під присягою зобов'язали дати свідчення один про одного і припинити торгівлю з Туреччиною. Майже всі купці визнали, що вони тісно зв'язані з турецькими купцями торговими договорами, мають велику кількість розписок і боргових зобов'язань на кілька тисяч злотих. Вони відкрито заявляли, що “без подібних договорів торгівлі бути не може, справа купецька розвиватись не може”. Одночасно львів'яни твердили, що “турецькі купці також zostались нам винні кілька десятків тисяч, на що маємо записи, цирोगрафи, мембрани і реєстри купецькі”³².

Важливим є питання про з'ясування умов, на яких надавався кредит. Відомо, що згідно з Кораном брати лихварський процент за надання кредиту заборонялось³³.

Згідно з його вимогами кредит – це форма допомоги, за яку не можна брати гроші. Обидві сторони (і кредитор, і боржник) розуміли, що гроші, пущені в обіг, повинні давати прибуток, тому вони спільно шукали вихід із ситуації. Як правило, в боргових документах вказували суму, в яку включали і процент, про лихву взагалі не згадували, він був замаскований у загальній сумі. Таким способом турецькі лихварі і купці вели широкі кредитні операції, де передбачено знімання лихварського проценту. В окремих випадках турецька влада, офіційно засвідчуючи кредитні операції, не заперечувала проти фіксації розміру цих процентів. Так, у 1623 р. у Константинополі турецький купець Ресул-ага дав кредит групі львівських купців за умови “сплати інтересу згідно річного рахунку від десяти два”. Давид Серебкович в 1625 р. взяв кредит в Константинополі в турецького купця Хахалі Ізраєловича 240 червоних злотих за умови сплати від кожних десяти два злотих в рік. Тобто в обох випадках кредит надавався з розрахунку 20 % річних. Турецькі лихварі надавали кредити і іншим львівським купцям при умові сплати 20% річних. При цьому не відчувалося намагання приховати цей процент. Питання про лихварський процент, який не дозволяв Коран, до наших днів є дискусійним у науковій літературі³⁴. Встановлено, що кредит при умові сплати 20% річних зафіксований у матеріалах кадійських судів Анатолії, є звичайним і законним. Дослідники також вважають, що кредитні операції при умові “оплати інтересу річного рахунку від десяти два”, тобто сплати 20% річних,

³² ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 36, арк. 466.

³³ Орешкова С. Ф. О ростовщическом кредите в Османской империи в начале XVII в. // Ближний и Средний Восток: Товарно-денежные отношения при феодализме. – М., 1980. – С. 175.

³⁴ Левин С. Ф. О толковании запрещения ссудного процента // Религия и общественная мысль народов Востока. – М., 1977.

вважались законними, нормальними і вільно фіксувалися, більш високий процент заборонявся Кораном³⁵.

Отже, враховуючи вимоги Корану, в боргових зобов'язаннях розміри процентів, які брали за надання кредиту, як правило, не вказували, хоч на практиці ця заборона не завжди діяла, турецькі органи влади не заперечували проти надання кредиту і офіційно фіксували це в кредитних операціях.

На подібних умовах надавались кредити і східним купцям у Львові, на практиці в кожному окремому випадку розміри лихварського проценту могли бути різними. Траплялося, що турецькі купці позичали гроші у Львові по 60% від ста³⁶. Або при потребі вони брали кредит і на більш важких умовах. Так, Якуб Коган з Адріанополя в 1595 р. був винен Давиду Серебковичу 318 злотих, які обіцяв заплатити відразу ж, приїхавши до Львова. А якщо б вчасно не заплатив, мусив за ті 318 злотих дати 600 злотих, що становило 188%. Якуб Захнович давав гроші "добрим людям на інтерес", беручи на рік від ста по 15%. Інший львівський купець Захаріаш Івашкович за несвоєчасне повернення боргу заплатив кредиторам "лихву", за один рік давав від десяти злотих по 12, тобто 20%, за другий рік – від десяти злотих дав по 12,5, тобто 25%. В окремих випадках турецькі лихварі надавали кредит при умові сплати 60% річних і більше³⁷. Наприклад, львівський вірменин Георгій Івашкович у 1599 р., взявши в борг в ангурського грека Димитра Мусейовича 1647 талярів левкових, мусив гарантувати своєчасне повернення боргу і ствердити під закладом такої ж другої суми, що становило 100% річних.

Часто при наданні кредиту боржникам ставились і інші обтяжливі умови. Зокрема, боржники зобов'язувалися повернути борг готівкою, а не різними товарами³⁸. Так кредитори намагались застрахувати себе від втрат при падінні курсу грошей³⁹.

Вивчивши сотні архівних документів, можна зробити висновок, що матеріальні можливості і розміри торговельних операцій львівських купців були далеко не однакові. Найбільш крупні торгові операції, які сягали по кілька десятків тисяч злотих, проводили Корнякти, Бернатовичі, Захновичі, Задиковичі, Івашковичі, Давидовичі, Тарафацькі, Якубовичі і деякі інші купці. В менших розмірах торгували Вартерисовичі, Голубовичі, Глушковичі, Домажерські, Серебковичі, Габріель Лангіш, Давид Русин, Йозеф Христофорович, Андрій Білдага, Стефан Хомич, брати Стрілецькі і десятки інших купців. Серед східних

³⁵ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 526, арк. 306.

³⁶ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 247, арк. 1173.

³⁷ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 389, арк. 774.

³⁸ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, арк. 514, стр. 5.

³⁹ Lozinski W. Kupiectwo lwowskie..., s. 440.

купців найбільші торгові операції проводили Дмитро Мусейович і Асланкулі Харагосович з Ангурії, Ресул-Ага з Константинополя. Всі львівські купці, які торгували на Сході, брали кредити у східних купців і лихварів, широко використовували кредитну форму в роздрібній торгівлі. Так, значні кредитні операції проводив у кінці XVI ст. львівський вірменин Григорій Якубович. Після його смерті опікуни дітей відібрали борги в різних містах більше, ніж у 40 осіб, які були винні Григорію різні суми на 17450 польських злотих. Серед них переважна більшість боржників – львівські купці і міщани (73%), рідше спостерігаються представники знаті і духовенства (8%), інші верстви населення становили біля 20%. Значні суми в кредит брали в Грогія Якубовича Мурат Керімович, Аведик Симонович, Івашко Якубович та інші львівські купці. Переважна кількість боржників були винні невеликі суми за взяті в кредит товари. Це свідчить, що Григорій Якубович, ведучи роздрібну торгівлю, широко використовував продаж товарів у кредит.

Одночасно опікуни дітей померлого розраховувалися з боргами Григорія Якубовича. Вивчивши документи, вони виявили імена 44 кредиторів, на загальну суму 49590 злотих. Серед них основну масу становили турецькі купці і лихварі (біля 55%), яким Григорій був винен більше 35000 злотих. Львівським купцям і міщанам Григорій залишився винен близько 10000 злотих. Крім того, він був винен деякі суми купцям Сучави, Кракова та інших міст.

Встановлено, що в турецьких кредиторів Григорій Якубович також брав великі суми. Так, в турецького єврея Чирахане Ізраеля він взяв 3000 червоних злотих угорських, у Абрагама Дуваніаса і Йожефа Кохена з Адріанополя – 2132 злотих, в Якуба Міздрахі, Мусея і Гілдая з Константинополя – 1969 злотих, у Мехмета Челебея на два цирографи 2695 і 2748 злотих, у братів Яхела і Йожефа – 6092 злотих. На взяті в кредит гроші Григорій купував східні товари. У львівських кредиторів Григорій брав невеликі суми, львівські купці рідко тримали значні суми вдома. Наприклад, відправляючись в турецьку дорогу і збираючи гроші, вони позичали гроші у всіх, хто скільки міг дати. Так, у 1593 р., готуючись в “турецьку дорогу”, Григорій Якубович позичив у Миколи Бернатовича 2 злотих, у Миколи Серебковича 2 злотих, в Шольца – 5 злотих, в Голуба Івашковича – 9 злотих, у Богдана Доноваковича – 60 злотих, у Миколи Рабічки – 85 злотих⁴⁰.

Таку ж широку кредитну форму торгівлі в другій половині XVI – на поч. XVII ст. проводили купці Бернатовичі. Нам вдалося встановити імена 56 турецьких купців і лихварів, які на початку XVII ст. мали на руках 85 розписок Миколи Бернатовича, його синів та уповноважених.

⁴⁰ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 656.

Серед них 9 кредиторів було з Адріанополя, 26 – з Константинополя і 12 з Ангурії. Деякі кредитори мали по кілька розписок Бернатовича. Так, в адріанопольських купців Якуба Турія Бернатовичі мали 9 розписок на 3600 талярів, у Софі-Огли 4 розписки, у Соломона Кавіаза – 6 розписок на 9973 талярів, в Ібрагіма Алгаза – 5 розписок на 14800 левкових талярів⁴¹. Одночасно Бернатовичем були оплачені борги Йозефу Кохановичу – на три цирографи, Якову Бон Сенйорові на два цирографи, Харахасовому сину – на 5 цирографів на загальну суму 2919 талярів левкових⁴². Нами встановлено, що в першу чергу Захаріаш віддавав борги грошима і шовковими товарами 9 купцям на 13 цирографів, термін сплати яких вже підійшов. У другу чергу він заплатив після продажу своїх товарів, коли одержав гроші: Баграм Чаушу на 2 цирографи готових грошей суму 3428 левкових талярів, Абді Челебею на 1 цирограф – 1028 левкових, яничару Хасан Баші – 264 левкових. Крім того, ангурському Махмуту Бекові згідно Юркового листа дав 60 левкових талярів. Цього разу Захаріаш віддав за борги 6811 талярів левкових. Встановлено також, що від 15 серпня 1600 р. до 15 листопада 1601 р. Георгій Івашкович взяв на ім'я Бернатовича на 13 цирографів в 12 ангурських купців і лихварів кредитів на суму 30500 червоних злотих⁴³. Лише в одного Дмитра Мусейовича на 9 цирографів Георгій взяв 15793 талари. На взяті грошові суми Георгій купував чамлот, мухаїр та інші ангурські товари і через Константинополь відправляв їх до Львова. Одночасно Захаріаш Івашкович, який був фактором Бернатовичів у Константинополі, також постійно брав гроші в кредит на ім'я Бернатовича, розраховувався з боргами. Зокрема, під час чергового приїзду до Адріанополя в 1600 р. представник Миколи Бернатовича віддавав його борги: Ментосу дав 5000 левкових талярів, Мусі Кармоні згідно записів дав 4375 левкових талярів, Чорному Хаїму дав 800 левкових талярів, Йозефу, сину Мордохая – дав 236 левкових талярів. Всього було віддано суму 10576 левкових талярів⁴⁴. Після цього представник М. Бернатовича брав нові кредити, “щоб від одного кредитора взяти і другому заплатити”, купував товари і відправляв їх до Львова. Так, у 1601 р. лише з одним караваном Захаріаш відправив Бернатовичу до Львова 22 бельні товару. Всього Захаріаш взяв у східних лихварів грошей і товарів в кредит на суму 111622 талари левкові⁴⁵. Одержавши східні товари, Микола Бернатович з синами продавав їх у Львові і на ринках польських міст. В 1606 р. у них було 29 боржників у Любліні, 13 – в Познані, 15 – в Гнезно, 10 – в Кракові, 10 – в

⁴¹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 439.

⁴² Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2216.

⁴³ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 253, арк. 1532.

⁴⁴ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 517, арк. 1108.

⁴⁵ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 360, арк. 1567.

Торуні, 2 – у Варшаві. Одержані від продажу товарів гроші Бернатович разом із купленими товарами відправляв своїм факторам на Схід. Всі ці торгові операції свідчать про постійне використання Бернатовичами кредитів у торгівлі на Сході.

Подібну торгівлю на Сході проводили львівські купці брати Георгій та Захаріаш Івашковичі. Про них львівські купці стверджували, що “брати Івашковичі більше 25 років торгували в Турецькій землі, великий власний кредит мали в Турках, на їх слово всі турецькі купці вірили”⁴⁶.

Львівський купець Христофор Томанович розповідає про поїздку до Турок Георгія Івашковича. В 1593 р. Георгій Івашкович їхав із своїми возами і товарами до Константинополя. Прибувши до Адріанополя, Георгій жив там кілька неділь, торгував з турецькими купцями, купував у них різні турецькі товари, частково за готові гроші, частково за свій товар, який привіз з Польщі, а частково немало товару на кільканадцять тисяч на свій кредит брав до немалого часу до року і далі. Той товар на п’яти возах, які з ним зі Львова прийшли і, крім того, ще два вози муляньських фурманів по шість коней найняв, і з Петром Ромашковичем, вірменином з Кам’янця фактором своїм, до Львова відправив 20 лютого, до свого брата Захаріаша. Сам Георгій поїхав до Константинополя, де знову відправляв свої купецькі справи і на свій кредит брав товари і гроші. “Тих товарів на кільканадцять тисяч злотих зі мною (Христофором Томановичем) відправив у квітні до Львова своєму брату”. Сам Георгій поїхав до Ангурії, частково за готові гроші, частково в кредит купив собі “добрих ангурських товарів чамлотів і мухаїрів 43 в’юки, на суму більше 14 тисяч злотих”⁴⁷.

Крупні кредитні операції на Сході вели львівські вірмени Івашко Миколаєвич, Габріель Аведикович, Йозеф Христофорович, Христофор Давидович, Норбег Попович, Симон Костович, Івашко Вартерисович та інші купці.

Як правило, купці не тримали значних грошових сум вдома, гроші весь час були в обігу. Так, купець Габріель Захнович, прибувши з Туреччини в 1594 р., вдома мав лише 130 червоних злотих, решта була в обігу, “на руках”.

Терміново потребуючи грошей, він лише за один день зібрав із боржників 2378 злотих⁴⁸. А Якуб Задикович у 1617 р. хотів їхати з караваном на Схід, але він не зміг цього зробити, оскільки “грошей не мав, бо всі гроші були серед людей, яким час заплати ще не прийшов”. Така ситуація складалася тому, що купці привезені східні товари в значній мірі продавали в кредит. Широко використовував кредитну

⁴⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 391, арк. 88.

⁴⁷ ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 391, арк. 87.

⁴⁸ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 197.

форму торгівлі львівський купець італієць Урбан Убалдіні. Як видно з його інвентаря, в 1584 р. він користувався послугами 27 кредиторів, яким був винен суму 3552 злотих. Одночасно Урбан мав 21 боржника, які взяли в нього грошей і товарів у кредит на суму 1684 злотих⁴⁹. Реєстри боргів львівського купця Івашка Герухновича з 1586 р. свідчать про широке використання кредиту в торгівлі. В них вказано, що у Львові 20 боржників взяли в нього у кредит товарів на 8547 флоринів. У Любліні 25 боржників взяли в кредит товарів на суму 6870 флоринів, у Кракові 20 боржників взяли товарів на суму 1229 флоринів, у Варшаві 2 боржники взяли 435 флоринів, у Вроцлаві 2 боржники взяли 610 флоринів. Соціальний стан боржників був різний. Так, у Львові 50% боржників належали до бідніших верств населення, вони брали кредити до 100 флоринів, 30% боржників брали кредити до 500 флоринів, 20% були представниками заможних верств, вони брали кредит від 500 флоринів і більше. У Кракові 80% боржників брали кредити до 100 флоринів, представників заможних верств серед них не було. Чимало розписок та інших боргових зобов'язань із Кракова, Любліна, Туреччини залишилося в 1611 р. після смерті купця Богдана Доноваковича. В 1634 р. 12 боржників Яна Голубовича в Ярославі дали мембрани і розписки на суму 26447 злотих. В більшості випадків суми взятого боргу були досить значні – від 1 тисячі до 11484 злотих⁵⁰. У Даніела Голубовича після смерті в 1643 р. залишилось 16 розписок боржників на суму більше 5 тисяч злотих. Серед боржників були купці, міщани, шляхтичі і навіть княжич Заславський. У Христофора Івашковича в 1650 р. вказані 54 боржники, серед яких 74% брали в борг до 20 злотих, тобто це – представники бідніших верств населення.

Отже, в торгівлі на Сході львівські купці широко використовували грошовий і товарний кредит. Подібну кредитну торгівлю проводили і турецькі купці. Коли в 1625 р. помер купець Ресул-Ага, султан Мурад відправив до Польщі спеціального чауша Ефакіра Мехмета. Взявши в короля Сігізмунда відповідні листи, чауш прибув у Львів, засів в ратуші і почав відбирати борги Ресул-Аги у львівських купців. Чауш був здивований, коли побачив, з якою легкістю і готовністю львівські вірмени платили борги на великі суми. Так, Григорій Дерлукашович відразу заплатив 120000 аспр, Костовичі – 80000, Христофор Томанович – 24 тисячі⁵¹.

Аналізуючи торгові операції купців, слід виділити кредит індивідуальний, окремого купця і кредит спільний, який брали кілька купців або купецьке об'єднання і за який спільно несли відповідальність всі, хто був причетний до цього. Значні кредитні

⁴⁹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 197.

⁵⁰ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 524, арк. 89.

⁵¹ Lozinski W. *Patrycjat I mieszczaństwo lwowskie*. – S. 270.

операції спільно проводили в кінці XVI ст. на Сході Іваніс Ківерович, його брат Аксанти Ківерович і Томан Юхнович. Вони мали спільну печатку, якою скріплювали свої боргові зобов'язання. В розписці, даній адріанопольському купцю, вказано, що "Томан Юхнович, Іваніс Ківерович визнали тим нашим листом, що ми взяли в Сулеймана Челебі Юзефовича 800 червоних злотих в золоті. Повинні на кожний місяць дати йому від кожного червоного по одній аспрі". Для більшої гарантії боргове зобов'язання скріплене спільною печаткою⁵². Подібну торгівлю чинили спільники в торгівлі, львівські купці Норбег Попович і Мурат Керімович. Беручи гроші в кредит, Норбег Попович писав "Я, Норбег Попович, львівський вірменин, залишився винен суму грошей з Муратом Керімовичем, як спільником моїм в купецьких операціях. Згідно цирографа, даного один за другого зобов'язуємось заплотити"⁵³. Про спільний кредит свідчить борг, який у 1617 р. група львівських купців взяла на спільну потребу, перебуваючи в Константинополі. В спільному цирографі говорилося "Ми підписали і печаті приложили, визнаєм, що взяли від Ресул Аги 875 талярів на потреби всієї нації нашої. Ці гроші, тобто талерів 875 повинні заплотити наступного року 1618 дня 3 червня. Цирограф підписали всі ті, хто брав борг – Марко Давидович, Микола Івашкович і Стецько Миколаєвич"⁵⁴.

Кредити на Сході на ім'я львівських купців брали їх сини, фактори та інші торгові представники, послані ними на Схід.

Так, львівський купець Бернат Миколаєвич у червні 1599 р. торгував в Адріанополі, брав гроші в кредит у турецьких купців на ім'я свого батька. В боргових розписках він вказував, що залишився винен на батькову потребу певну суму грошей, які має заплатити він або той, хто по батьковій потребі приїде в найближчий час. Гарантуючи оплату, Бернат прикладав батькову печатку і підписувався.

Зрідка спостерігаються матеріали про кредити, взяті в турецьких купців спільно львівськими і турецькими купцями. Так, 26 жовтня 1598 р. львівські купці Якуб Вартерисович, Іліас Андрійович і Юхно Томанович та ангурський купець Дмитро Мусейович в Константинополі спільно взяли у турецького купця Йозефа Богданле 1450 червоних злотих⁵⁵.

Львівські купці, які торгували в Ірані, також купували товари в кредит. Наприклад, перебуваючи в Ісфагані, Лукаш Сеферович взяв у кредит у місцевих купців Кіркора Бабовича, Аки Багдасаровича та Кіркора Мурадовича до 10 тисяч талярів левкових⁵⁶. У письмовому

⁵² ЦДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 773.

⁵³ ДІА у Львові. Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 860.

⁵⁴ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 396, арк. 306.

⁵⁵ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 253, арк. 651.

⁵⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 526, стр. 364.

зобов'язанні Лукаш обіцяв повернути борг через 10 днів після прибуття до угорського міста Сибіну.

Складається враження, що львівські купці, які вели східну торгівлю, не могли б її проводити без постійних кредитів у східних купців і лихварів. Вартість товарів, які ці купці везли на Схід, була низькою. Продавши їх, купці не мали достатньої кількості грошей, щоб купити східні товари. Тому львівські купці постійно вивозили на Схід гроші і товари. Також чимало купців їхали на Схід, заздалегідь плануючи позичити там гроші і купити товари або взяти товари в кредит.

Значно рідше користувалися кредитами львівських купців східні купці. Так, під час перевезення до Львова вина в скрутну ситуацію потрапили купці з Константинополя грек Перуш і єврей Самуел. Вони змушені були позичити у Теревовлі в Яна Гульського 2000 злотих⁵⁷.

Персидські купці, які торгували у Львові, також використовували кредитну форму обміну. Так, у 1623 р. персидські купці Мірза та Емір торгували у Львові і продали в кредит товари львівському купцю Христофору Петровичу. В розписці, яку дав Христофор, вказувалося, що строк сплати боргу буде на найближчий львівський ярмарок⁵⁸. Вірменин із Персії Балі Гірагосович, торгуючи у Ярославі в 1625 р., давав гроші в кредит львівському вірменину Каспару Костовичу та братам Домажерським. Купці Домажерські, взявши в борг 780 талярів левкових, зобов'язались 300 талярів повернути на найближчий ярославський ярмарок, а 480 талярів – на люблінський ярмарок⁵⁹. Персидський купець Гевонт Кіркорович, посилаючи з Ярослава до Гданська фактора Саккара Вартиковича за бурштином, дав йому 3000 злотих “як готових, так і в боргах”. Тобто частину грошей Саккар повинен був відібрати в гданських боржників, на які Гевонт дав відповідні документи. Отже, персидські купці підтримували постійні зв'язки з купцями Гданська, використовували кредит. У свою чергу, персидським купцям також доводилося брати гроші в кредит. Так, у 1630 р. Саккар Вартикович, торгуючи в Ярославі, мусив позичати гроші у місцевих купців⁶⁰.

Кредитними операціями займалася церква. Георгій Івашкович, перебуваючи в Ангурії в 1599 р., взяв у борг в костьола Св. Духу через священика Аджі Хидира 1014 левкових талярів⁶¹.

Львівське братство також давало купцям гроші в кредит. У 1588 р. греки Михайло Палямїда і Бернард Гампціша взяли кредит у братства

⁵⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 388, арк. 1704.

⁵⁸ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 396, арк. 641.

⁵⁹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 397, арк. 137.

⁶⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 398, арк. 1083.

⁶¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 28, арк. 1041.

в розмірі 836 злотих і 15 грошей і зобов'язалися повернути його до 31 травня 1589 р.⁶² В 1633 р. братство прийняло рішення дати церковні гроші члену братства купцю Янію Афендику, який їхав із товарами “до Турок”. Особливо часто львівське братство давало кредити під заставу певних товарів. Наприклад, в 1646 р. Яній Афендик взяв у братства кредит 165 злотих і заставив 5 штук “галадзуку” (мухаїру). Подібну допомогу від братства під заставу отримували Георгій Теодозович, Константин Медзапета, Теодор Яневич та інші купці⁶³.

З прямою позикою грошей пов'язана купівля товарів у кредит.

В обох випадках кредит давався на певний час, різниця полягала в тому, що при грошовому кредиті позичали гроші, а при товарному – давали товари. Кредит міг бути вимушеним, коли купець брав його на важких умовах. У боргових зобов'язаннях вказували термін і місце повернення боргу, але не вказувався процент, під який він надавався. Він був “схований” у сумі, яку купець мав повернути. Оплата здійснювалася через 15-20 – до 60 днів після прибуття і після продажу привезених товарів. Якщо оплата встановлювалася в 1-2 дні, то це означало, що боржник мав заплатити відразу після прибуття на місце. При несплаті боргу у визначений термін передбачались штрафи та інші міри покарання. Купець, який видав боргове зобов'язання, зобов'язувався заплатити будь-якому пред'явнику цього зобов'язання, тобто кредитор міг передавати його іншій особі. Коли львівський купець Георгій Івашкович позичив в Ангурії у 1601 р. в грека Дмитра Мусейовича 1647 талярів левкових, у своєму зобов'язанні сам за себе і за потомків своїх ту суму обіцяє “словом своїм чесним і купецьким Дмитру, кредитору своєму, або тому, хто б з тим моїм записом звернувся, без всякого на то відступу віддати з подякою, готовими грошима талярами левковими у Львові після приїзду мого з Ангурії до Львова за 60 днів без всяких зволікань”⁶⁴.

В XVI ст. поширюється система векселів. До них зверталися досить часто при розрахунках у товарних операціях. Спочатку при використанні векселів виникали певні труднощі – одержувач по векселю мусив сам з'явитися до особи, на яку був виставлений вексель, і одержати вказану там суму.

Ситуація змінилася, коли почав практикуватися передаточний запис (часто так робили на зворотній стороні векселя). Цим записом кредитор переводив вексель іншій особі. Таким чином, вексель став переходити з рук в руки, разом із грошима, служив засобом платежу, що

⁶² Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до поч. XVII ст. // ЗНТШ. – Львів. – 1912. – кн. 2. Т. 108. – С. 36.

⁶³ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Ч. 1, т. XII. – К., 1859-1914. – С. 693.

⁶⁴ ЦДАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2205.

свідчило про значне поширення кредитних відносин. Наприклад, у 1604 р. львівський вірменин Симон Григорович у Львові взяв борг 208 злотих у Миколи Христофоровича. В своєму зобов'язанні Симон визнавав цей борг і "обіцяв заплотити, коли будь-хто покаже той запис на найближче Сродопустя в Ярославі без всяких слів". Зобов'язання Симон підписав і скріпив своєю печаткою. Це зобов'язання Микола Христофорович, розраховуючись із своїми боргами, передав турецькому купцю Аджі Хидиру, вірменину з Ангурії. Ця передача, здійснена офіційно, з записом до актів війтівського суду Львова. Аджі Хидир після закінчення терміну сплати боргу, вказаного в зобов'язанні Симона, звернувся до Вірменського суду, куди подав письмове зобов'язання Симона⁶⁵.

Турецькі купці також передавали боргові зобов'язання і розписки в розрахунках між собою. Так, у 1584 р. грек Емануель Арфаніс, фактор Миколая Доместіко, торгуючи у Львові, позичив у львівського грека Марка Лангіша 250 злотих. Не маючи змоги розрахуватися з Марком вчасно, Емануель зробив запис у львівському суді і обіцяв заплатити ту суму 15 березня 1584 р. А для кращої віри Емануель заставив Марку цирограф Христофора Шольца, який належав Миколаю Доместіко, виданий в Яссах 16 листопада 1579 р. на суму 1000 талярів, кожний таляр по 35 грошей лічачи. На ту суму той Христофор вже заплатив 363 злотих і 15 грошей, решту ще був винен. Той цирограф Емануїл заставив Марку і віддав йому в руки. Якби він сам або його пан ту вказану вище суму не заплатили, тоді той цирограф вічно належав би Марку і вільно він міг би той цирограф дарувати і передавати будь-кому. Також вільно він міг би той борг взяти від Христофора Шольца⁶⁶. В 1630 р. Захаріаш Задикович взяв у Місіра Челебі в Константинополі 480 червоних злотих в кредит. У борговому зобов'язанні він вказав, що заплатить тому, "хто покаже цей цирограф"⁶⁷.

Східні купці також використовували боргові зобов'язання в розрахунках. Так, в 1585 р. грек Стаматі Дзімблі в Кілії взяв в борг у Дмитра Кавака 68 червоних злотих у золоті. В своєму зобов'язанні він обіцяв "заплотити борг кредиту або тому, хто віддасть цирограф на 68 червоних злотих". Турецький грек Константин Музеліні, позичивши в 1633 р. 976 талярів левкових у львівського міщанина Дем'яна Полянського, в своєму зобов'язанні писав, що "без всяких труднощів тому хто б мені показав ту мембрану в будь-якому місці, як в панствах турецьких і влоських, так і в королівстві польським і в інших державах,

⁶⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 181.

⁶⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 18, арк. 1250.

⁶⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 520, арк. 608.

провінціях, на Зелені Свята, після великої ночі, в 1633 р., через 7 неділь віддати”⁶⁸.

Такі зобов'язання купців у документах спостерігаються дуже часто, видані розписки ходили з рук в руки, що свідчить про значний розвиток кредитних відносин, а також про те, що боргові зобов'язання використовувались у кредитних операціях поряд із грошима. В торгівлі Львова з країнами Сходу система кредиту була пануючою, вона була настільки широко розвинута, що охоплювала торговельну діяльність кожного купця, всю систему торгівлі цього періоду. Порушення строків сплати одним боржником призводило до невиконання і зриву договорів і взятих зобов'язань інших купців, їх до значних втрат. Тому важливим пунктом у борговому записі вважалося встановлення і дотримання терміну і місця сплати боргу. Це було обов'язковою умовою при здійсненні кредитної операції. Кредитор розраховував, що в певний час він матиме від того чи іншого боржника певну суму. На цю суму він, у свою чергу, планував взяти в кредит гроші або товар в інших кредиторів, за які розрахується тими грошима, які одержить від своїх боржників.

Таким чином купець брав кредит однією рукою, а другою віддавав свої борги. Тому система кредиту вимагала своєчасної сплати боргу, оскільки платоспроможність одного купця часто залежала від платоспроможності іншого. Несвоєчасне повернення в домовлений час одним купцем призводило до невиконання взятих зобов'язань іншими купцями, руйнувалася вся система боргових зобов'язань.

Наприклад, несвоєчасна сплата боргу Михайлом Керімовичем і Норбегом Поповичем Захаріашу Івашковичу стала причиною того, що Захаріаш не зміг своєчасно відправити гроші турецькому купцю Карпі Челебі в Адріанополь, а той, у свою чергу, не зміг повернути суму, яку чекав від Захаріаша, турецьким купцям, яким гарантував її повернення. Не одержавши грошей, він змушений був сплатити їм “інтерес і втрати”⁶⁹. Практика свідчить, що терміни й умови повернення боргу були різними, вони залежали від різних обставин в кожному конкретному випадку. Як правило, східні купці надавали кредит на рік, на півроку, “до наступного приїзду львівського купця до Константинополя” або “до наступного ярмарку”. Так, львівські купці Якуб Вартерисович, Іліас Андрійович, Юхно Томанович і турецький купець Дмитро Мусейович з Ангурії в 1598 р. спільно взяли на потреби Миколи Бернатовича в Юзефа Богданле 1450 червоних злотих і зобов'язалися “повернути борг через 6 місяців, коли хто з них приїде до Константинополя. А якщо прийдуть після 6 місяців, повинні згідно

⁶⁸ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 263, арк. 16.

⁶⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 100.

рахунку дати інтерес”⁷⁰. Для кращої віри до розписки приклали свої печатки і всі підписалися. Звичним явищем було надання кредиту на сім місяців. Так, у 1577 р. львівські купці Іван Юхнович, Аксент і Іваніс Ківеровичі взяли в кредит перець та інші товари і в своєму борговому зобов'язанні писали: “Ми залишилися винні за перець Хаджі Дурфиру, міщанину адріанопольському 91250 аспр. Такі гроші зобов'язуємось віддати від святого Хреста рахуючи сім місяців. А якщо б ми за 6 місяців приїхали, тоді повинні будемо той борг заплатити”⁷¹. Львівський вірменин Івашко Якубович у 1623 р. взяв 288 левкових талярів в турецького єврея Ісаака Челебея Каракаса. Він зобов'язався повернути борг у 1623 р. на св. Симона Юди, коли з караваном приїде до Константинополя. “То є мое слово і постанова. А якщо би я терміну оплати ухилився, тоді від десяти повинен буду два заплатити”⁷².

Слід відмітити, що в період напружених політичних відносин купці намагалися давати кредити на довший час, тому що поїздки до Турок були небезпечні.

Частина львівських купців, взявши гроші у східних купців, зобов'язувалася повернути їх “в свій наступний приїзд на Схід”. Так, у 1571 р. львівський купець Лукаш Кіркорович, взявши в адріанопольського жителя Давида в кредит 5 тисяч аспр, в борговому зобов'язанні записав: “поверну, коли приїду до їх землі”⁷³.

З щасливим завершенням торгової поїздки пов'язували повернення взятих боргів і турецькі купці. Наприклад, грек з Кандії Леон Варшаві в 1586 р. у Галаті позичив Мордохая Когану 250 злотих червоних добрих угорських. Мордохай обіцяв, що “борг поверне п. Леону Варшаві або хто би був від нього, або його брат Моше Коган після щасливого приїзду до Львова, коли приїде його мальвазія”⁷⁴.

Терміново потребуючи грошей, львівські купці, перебуваючи на Сході, часто брали кредити на більш важких умовах. Так, Бернат Бернатович, торгуючи в Константинополі, змушений був брати гроші на ім'я свого батька. В Ходжі Ясуда Алгаза він позичив 1100 левкових талярів і зобов'язався заплатити через 6 неділь “коли хто приїде на потреби Миколая”. Зобов'язуючись повернути борг за такий термін, Бернат планував, що зі Львова приїде караван і від батька за цей час привезуть гроші і товари.

Львівські купці, які брали в східних купців гроші і товари у Львові, як правило, часто зобов'язувалися повернути борги на найближчий ярмарок, який відбувався у Львові або в іншому місті Речі

⁷⁰ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 253, арк. 392.

⁷¹ ЦДАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 514, арк. 378.

⁷² Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 523, арк. 528.

⁷³ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 514, арк. 224.

⁷⁴ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 247, арк. 1137.

Посполитої. Тобто термін повернення кредиту пов'язувався з часом проведення ярмарку в тому чи іншому місті. Тут зустрічалися кредитори і боржники, які, продавши привезені товари, могли розрахуватися з кредиторами. Кредитори, одержавши свіжі гроші, могли купити потрібні товари.

Східні купці також практикували повертати борги на найближчий ярмарок. Так, Христофор Негрі Кіпріот купив 20 поставів лунського гданського сукна в львівського купця Якуба Шольца на суму 920 злотих. Ту суму обіцяв заплатити добрим словом купецьким на найближчий ярославський ярмарок в цьому ж році без всяких труднощів і відволон⁷⁵.

Архівні матеріали свідчать, що при наданні товарів або грошей у кредит для більшої гарантії закладали певні товари. Наприклад, постійно траплялися випадки, коли, даючи борг, кредитори вимагали його повернення через два-три місяці. Такі короткі терміни були обтяжливими для боржників, не всі вони могли вчасно розрахуватися. Тому, даючи кредит, боржникам ставилися додаткові умови, зокрема борг давали під заставу певних товарів. Так, львівський вірменин Георгій Івашкович у 1601 р. залишився винен Дмитру Мусейовичу з Ангурії 1797 талярів левкових. Цю суму він зобов'язався заплатити у Львові через 60 днів після приїзду і мусив дати в заставу за ту суму три бельні чамлоту ангурського. В разі несвоечасного повернення боргу вказаний чамлот переходив у власність кредитора. В складну ситуацію у Константинополі потрапив Симон Костович, за несплачені борги він мусив заставити 8 бельн власного товару, інакше він не міг звідти виїхати. Захаріаш Івашкович, перебуваючи на Сході, накупив товарів і хотів відправити їх до Львова. Але він не мав грошей на дорожні витрати, тому мусив позичити їх у турецьких купців, залишивши в заставу 17 бельн чамлоту. В подібній ситуації опинилися фактори Якуба Задиковича, які були послані до Константинополя і до Ангурії. Закупивши товари, фактори поверталися додому, але в Константинополі їх товари були арештовані митниками. Щоб звільнитися, в заставу було залишено 32 бельні мухаїру⁷⁶. Такі випадки траплялися і з левантійськими купцями.

У багатьох випадках, не маючи можливості розрахуватися з боргом відразу, купці домовлялися сплачувати його частинами. Так, у 1596 р. брати Томан і Якуб Задиковичі купили у Львові в Голуба Ходженка 50 бельн чамлотів і 50 бельн шовку. Домовилися заплатити трьома частинами. Першу частину дадуть на львівський ярмарок в тому ж році. Другу частину – на святки, третю – на ярославський ярмарок. Оскільки першу частину Задиковичі не змогли заплатити

⁷⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 385, арк. 378.

⁷⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 387, арк. 573.

вчасно, вони переконали кредитора заплатити в Любліні на Громницю всю суму 7431 таляри левкові⁷⁷. Коли в 1611 р. Андрій Торосович у Львові купив у краківського купця Станіслава Раппа ножі, він видав Раппу три розписки, в яких вказував, де, коли і яку суму він повинен внести. Першу розписку на суму 94 злотих Андрій обіцяв заплатити 28 серпня 1614 р. Інша розписка на злотих 460 має бути оплачена у Ярославі в 1615 р. на панни Марії. Третю на суму 460 злотих зобов'язався оплатити в 1615 р. в Любліні на св. Симона⁷⁸.

Були випадки, коли в кредитних зобов'язаннях купців термін сплати на деякий час переносився або уточнювався. Так, у 1589 р. фактор Петра Захаріасовича Бобрик Бедросович в Константинополі для потреб свого пана взяв у кредит 5641 талярів левкових в турецьких євреїв Ісака Алгаза, його сина Абрама і зятя Аслана. Ту суму Бобрик повинен віддати за 15 місяців і за 10 днів, або за 20 днів від дати розписки. В даному випадку кредитори, встановивши термін повернення боргу 15 місяців, дали час і можливість боржнику, прибувши до Константинополя, зібрати відповідну суму і віддати її за 10 або за 20 днів пізніше. Протягом цих днів боржник не ніс матеріальної відповідальності, але в ці дні він повинен був обов'язково розрахуватися. В іншому разі вступали в дію штрафні санкції⁷⁹.

У багатьох випадках, перебуваючи в скрутному фінансовому становищі, купці позичали гроші на будь-яких важких умовах, обіцяючи повернути їх при першій можливості. Так, у 1577 р. грецькі купці Миколай Патрихіс і Анзельм Баластреро, потребуючи грошей, взяли в Давида Моше 540 червоних злотих, обіцяючи один за другого заплатити борг через два дні після приїзду до Львова. За кожний прострочений день вони зобов'язалися заплатити по 2 червоних злотих⁸⁰. У грудні 1595 р. Якуб із Адріанополя взяв в сина львівського купця Давида Серебковича в Снятині боргу 318 злотих. Якуб обіцяв заплатити борг "відразу ж приїхавши до Львова. А якщо б відразу не заплатив, за ті 380 злотих повинен дати 600 злотих". Подібним чином вичняли і східні купці. В 1649 р. персидський вірменин Габріель Петрович, торгуючи у Львові, позичив у турецького купця Аслана 1404 талари. Зобов'язався розрахуватися на ярмарок Св. Іллі в Язловці під закладом такої ж другої суми. Вірменин Мінас Асланович із Ангурії позичив 480 червоних злотих Захаріашу, сину львівського вірменина Якуба Задиковича, який перебував в Ангурії. Захаріаш обіцяв віддати борг на другий або третій день, приїхавши до Львова⁸¹.

⁷⁷ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 515, арк. 901.

⁷⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 522, арк. 502.

⁷⁹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 515, арк. 477.

⁸⁰ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 244, арк. 683.

⁸¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 520, арк. 685.

Певні відмінності можна відзначити в торгівлі вином. Східні купці продавали його в кредит на тривалий період, на що були свої причини. По-перше, самі купці не могли продавати вино тривалий час, вони були зацікавлені збути його якнайшвидше. По-друге, чимало вина купували в кредит львівські ремісники і міщани, які продавали його вроздріб. Не всі міщани могли відразу заплатити за одну або кілька куф мальвазії. Тому вони розраховувалися, після того, як продавали вино. Так, коли в 1559 р. львівський ювелір Ян Духна із жінкою Агнешкою взяв 10 куф мальвазії в грека Михайла з Кандії, вони зобов'язалися заплатити борг 380 злотих у 1561 році, тобто через два роки⁸². Подібний контракт був укладений в 1568 р. львівським міщанином Альбертом Паячеком із жінкою, які взяли в грека К. Корнякта вина на 180 злотих. Боржники зобов'язалися повернути борг на львівський ярмарок св. Агнешки в 1575 р., тобто кредит був наданий на сім років⁸³.

У складних ситуаціях турецькі купці також позичали гроші на різних умовах. Коли в 1601 р. турецькі купці грек Паруш і єврей Самуел везли вино до Львова, вони змушені були позичити 2000 злотих в Яна Гульського у Теревовлі на своєрідних умовах.

Сторони домовилися, що з купцями до Львова поїде людина Гульського, яка залишатиметься з ними, поки купці не продадуть вино і не віддадуть грошей⁸⁴.

Таким чином, у торгівлі Львова з Левантом купці використовували різні форми обміну. Поширеними були купівля і продаж товарів у кредит.

Широке використання в торгівлі кредитних операцій зобов'язувало купців дбати про своєчасне повернення боргів. Це було обов'язковою умовою всіх угод і договорів, укладених купцями, це гарантувалось умовами польсько-турецьких договорів. Незважаючи на це, актові матеріали свідчать про постійне порушення купцями термінів сплати взятих кредитів. У міських актах Львова зберігаються тисячі судових справ, які розглядали конфлікти між купцями, пов'язаних із несплатою взятих кредитів, з порушенням умов договорів, із іншими фінансовими суперечками. Так, у 1641 р. вірменський суд розглядав судову справу між Григорієм Дерлукашовичем і Христофором Глушковичем за 83 червоних злотих, які в 1615 р. позичив Христофор Глушкович і не повернув.

Звичними були судові суперечки між родичами купців.

Так, тривалим виявився судовий процес між рідними братами Габріелем Захновичем і Якубом Захновичем. Після смерті батька старший брат Якуб продовжував торгувати, користуючись спадщиною

⁸² Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 941.

⁸³ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 243, арк. 1291.

⁸⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 388, арк. 1304.

молодшого брата Габріеля, не допускаючи його до участі в торгівлі. В 1596 р. Габріель подав скаргу до вірменського суду, вимагаючи від Якуба віддати частину прибутку, одержаного старшим братом за весь період користування його спадщиною. Судова справа була складною і принциповою, вона затягнулася на кілька років, лише в 1607-1609 рр. проведено 26 судових засідань⁸⁵.

В 1624 р. почалася судова справа між братами Каспаром, Симоном і Аведиком Костовичами. Їх батько, помираючи, поділив майно порівну між синами. Старші брати більше 10 років користувалися частиною спадщини малолітнього Каспара, потім його віддали "на службу". Коли Каспар став повнолітнім, у 1616 р. брати взяли його в спілку. Протягом 5 років усі вони спільно вели торгові операції, брали гроші в кредит на спільний рахунок, але не показували Каспару рахунків, не давали йому інформації про стан їх торгових справ, про його прибутки. Він став вимагати повернути його частку прибутку, одержаного братами від використання його грошей, і в 1624 р. подав до суду. Судові процеси між братами розтягнулися на кілька років: в 1624 р. проведено 7 судових засідань, в 1625 р. – 36 засідань, в 1626 р. – 13 засідань, в 1627 р. – 6 засідань, в 1629 р. – 3 засідання⁸⁶. Всього в 1624-1629 рр. відбулося 65 судових засідань. Тривалим був судовий процес між львівськими вірменами Еліашем Андрійовичем і Христофором Голубовичем з опікунами дітей померлого Христофора Давидовича. Після його смерті в 1618 р. опікуни, які через поважний вік самі не могли їхати в дорогу, послали факторами на Схід Еліаша Андрійовича і Христофора Голубовича, давши інструкцію, як їм чинити. Після повернення факторів опікуни, ознайомившись із звітом, заявили про порушення даної їм інструкції і через суд вимагали відшкодувати витрати. В 1627-1628 рр. проведено 18 судових засідань, король видав декрет по всіх спірних питаннях, але розгляд справи тривав, було організовано ще 10 засідань суду.

В актових книгах львівського вірменського суду збереглися матеріали судових конфліктів сім'ї Бернатовичів у Львові. За далеко не повними даними в 1590-1600 рр. вони вели більше 20 судових справ з своїми факторами, фурманами, кредиторами і боржниками. Одночасно самі Бернатовичі теж порушували терміни повернення боргів, за що їх неодноразово викликали до суду⁸⁷.

Справжньою трагедією для купця був його арешт у зв'язку з невиконанням зобов'язань. Цим він наражав на значні втрати як себе, так і багатьох інших осіб, пов'язаних із ним спільними інтересами. Крім того, перебування у в'язниці негативно впливало на торговий авторитет

⁸⁵ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 519, арк. 644.

⁸⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 522, арк. 582.

⁸⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 526, арк. 556.

купця, на успішну торгівлю в майбутньому. Як свідчать актові матеріали, нерідко судові справи завершувалися тим, що боржника кидали до в'язниці. Головна львівська в'язниця була в підвалах ратуші, на першому поверсі ратуші знаходилась в'язниця "Шаля", над входом до ратуші знаходилась камера "За ґратами", інша камера "Над скарбом" була поруч з кабінетом війта⁸⁸. При потребі використовували під в'язниці оборонні вежі міських стін і башти Високого замку. Так, за борги в 1600 р. у міській ратуші були ув'язнені львівські купці Захаріаш Івашкович, Бернат Бернатович і Гресько Томанович. Правда, не завжди кредитори були задоволені від того, що їхнього боржника кидали до в'язниці. Згідно з існуючими правилами ув'язненого утримували за рахунок тих, хто його посадив. Так, коли турецький купець вірменин Давид Серкізович за борг ув'язнив львівського ремісника Якуба Шевця, протестант мав давати на його утримання по 2 гроші в день. Такі випадки були поширені, кредиторам це не подобалося. Тому, коли львівський міщанин Андрій Миколаєвич та його жінка Ганухна в 1561 р. позичили 580 флоринів у грека М. Корнякта з Кандії, в своєму борговому зобов'язанні вони вказали, що при несвоєчасному поверненні боргу кожен із них погодився сидіти у в'язниці і харчуватися за свій рахунок⁸⁹.

Подібна практика надання кредитів на таких умовах була поширеною. Так, у договорі грека Михайла Корнякта з ювеліром Яном Духною в 1599 р. також передбачалося, що при несвоєчасній сплаті боргу він сидітиме у міській в'язниці за свій рахунок.

Серед судових матеріалів чимало справ пов'язано із східними купцями, які торгували у Львові. Турецький вірменин Мінас Асланович у 1613 р. провів 15 судових засідань проти львівського купця Якуба Задиковича. Турецький купець Кінанбег Капідзей провів 16 судових засідань проти львівських купців Христофора Захновича і Захаріаша Захновича за борг 1500 талерів⁹⁰. Численні судові справи ініціюють у Львові грек Константин Корнякт та його фактори, грек Прокіп Сиропуло, євреї Хаїм і Мордохай Когани, Давид Моше та інші купці, судові суперечки тривають як із львівськими купцями, міщанами, так і між самими східними купцями, а також із фурманами.

Актіві книги Львова свідчать, що кредитори були безжальними до своїх боржників. Так, часто К. Корнякт та його представники, стягуючи борги, вимагали арештувати "рухоме і нерухоме майно боржника"⁹¹. В останній чверті XVI ст. єврейські купці Мордохай і Хаїм Когани, Давид Моше зуміли добитися від турецьких властей вигідних умов для

⁸⁸ Lozinski W. Kupiectwo lwowskie... – S. 448.

⁸⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 514, арк. 5.

⁹⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 527, арк. 83.

⁹¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 381, арк. 4.

торгівлі вином, було створено факторію, яка встановила монопольне право торгівлі вином у Львові. Між факторією та іншими східними купцями розгорілася гостра конкурентна боротьба. Про це свідчать численні судові матеріали, кількість яких у той період зроста. Нами приблизно підраховано, що Хаїм Коган у цей час провів 35 судових суперечок, Мордохай Коген – 27, Давид Мошо сидів 4 дні у в'язниці ратуші і провів 16 судових засідань. Давид мусив віддати Антонію Катакало 2 векселі на суму 2640 флоринів і 430 флоринів, а для забезпечення тих сум віддав в заставу 62 куфи мальвазії, 1 куфу оливок і півкуфи лимонії, які знайшли в його трьох підвалах⁹². Ця боротьба змусила братів Коганів припинити монопольну торгівлю вином.

Про гостре протистояння між купцями свідчать судові справи, які суд розглядав не лише між львівськими й іноземними купцями, але і між греками і греками, між турками і турками, між єврейськими купцями з Леванту, часто судилися між собою купці з Константинополя. Зростає кількість судових справ, які вели італійські та грецькі купці проти греків і проти єврейських купців Сходу. Східні купці охоче піддавалися рішенням львівських судів, довіряли їм, львівське судочинство відоме було своєю справедливістю. В багатьох із них позивачі вимагають арешту майна боржників. Наприклад, гостра і тривала судова суперечка між італійцем з Пери Петра Галанті і євреєм Якубом Сидісом із Константинополя за 100 куф мальвазії та інші товари в 1570 р. закінчилася тим, що в суперечку втрутився король Сигізмунд-Август, видав декрет і припинив її⁹³.

У другій чверті XVII ст. зростає кількість персидських купців у Львові, а також кількість судових справ між ними.

Причини судових конфліктів були різні. Деякі купці не хотіли вчасно повертати взяті борги, інші не могли цього зробити через фінансові труднощі. Все це негативно впливало на торгові справи кредиторів, змушувало їх витрачати час на розшуки боржників, на ведення судових справ, на перекладачів, на утримання челяді і коней. Розшукуючи боржника, кредитор скрізь на ярмарках і торгах розповідав купцям про нього, намагався “ославити” його, що було небажаним для кожного купця, його порядності і честі. За таку реляцію купець міг не одержати кредитів, йому просто не повірять. Так, у 1599 р. львівський купець Мурат Керімович взяв в турецьких євреїв купців Мусі Рабі і Вейса Сипо з Константинополя 2625 левкових талярів, зобов'язавшись повернути борг до “наступного приїзду”. Але не зробив цього і до 1614 р.⁹⁴ У 1627 р. персидський купець Боос Альханперакович торгував у Львові і позичив 8000 злотих купцю

⁹² ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 381, арк. 288.

⁹³ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 243, арк. 184.

⁹⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 520, арк. 935.

Бедросу Нурідзяновичу з Джульфи. Згідно з домовленістю Боос мав одержати борг від нього на львівський ярмарок св. Агнешки. Після одержання Боос планував заплатити борги своїм кредиторам у Львові, згідно зі своїми борговими зобов'язаннями, які він їм видав і які чекали від нього цих грошей у Львові. Крім того, Боос чекав повернення боргу протягом цілого ярмарку, не поїхав із товарами в міста Польщі, весь цей час утримував в місті челядь, коней, витрачав гроші на харчування. Не дочекавшись, він мусив взяти гроші “на інтерес” в інших купців і розрахуватися з кредиторами. Потім, доручивши свої товари іншій людині, Боос поїхав до Любліна, сподіваючись там зустріти Бедроса. Боос вважав, що за цей згаяний час, поки він не займався торгівлею, з вини Бедроса він втратив близько 2000 злотих⁹⁵.

Уникав оплати боргу львівський вірменин Захаріаш Попович, який у 1632 р. взяв у турецького вірменина з Токату Мадзядура 7000 ортів нових гданських. Захаріаш обіцяв повернути борг у Львові “в 4 неділі після великої ночі в цьому ж році”. Але, коли прийшов час платити, Захаріаш виїхав до Варшави. Мадзядур, довідавшись про це, також поїхав за ним. Проте Захаріаш таємно втік звідти, і кредитор шукав його в різних місцях. Львівський суд ув'язнив Захаріаша⁹⁶.

Подібні судові суперечки між кредиторами і боржниками відбувалися постійно і тягнулися роками.

Суворо і без всякого жалю турецькі кредитори стягували борги з львівських купців, коли ті приїздили на Схід. Так, кілька років не хотів повертати борг кредиту Карпі Челебі з Ангурії львівський купець Давид Серебкович, чим завдав йому шкоди на 5000 злотих. На судовому засіданні кредитор попередив, що, коли той не хоче платити у Львові, то в турецькій землі заплатить разом із шкодами, які він поніс⁹⁷. При цьому кредитори використовували різні методи. Дехто з них, давши львівським купцям кредит, їхали з ними самі або посилали своїх представників за одержанням боргу до Львова, щоб вчасно відібрати кредит⁹⁸. Так, Димитрій Мусейович, грек з Ангурії, в 1600 р. позичив значну суму Георгію Івашковичу і приїхав із ним до Львова відібрати борг. Турецький купець Багдасар з Адріанополя в 1633 р. їхав з Адріанополя до Львова разом із купцем Оваком забрати у нього борг, коли той продасть свої товари. При несвоечасній сплаті боргу кредитори тривалий час слідкували за приїздом боржника. Зустрівши його, вони при допомозі місцевих кадіїв арештовували його, відбирали у львівських купців товари або кидали їх до в'язниці. Там вони перебували по кілька місяців, поки їх не викупляли товариші,

⁹⁵ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 397, арк. 1391.

⁹⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2.

⁹⁷ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 24, арк. 265.

⁹⁸ ЦДІАК. – Ф. 39, оп. 1, спр. 12, арк. 127.

заплативши потрібний викуп. Наприклад, у важких умовах в 1593 р. потрапив до в'язниці львівський купець Григорій Якубович. Його звільнили лише після того, коли товариші внесли потрібну суму, Григорій написав боргові зобов'язання, за нього поручився його брат Торос⁹⁹. Але від пережитих страждань Григорій помер у дорозі.

Львів'яни, усвідомлюючи всі небезпеки, намагалися вчасно заплатити взяті на Сході борги. Відправляючи на Схід своїх факторів, вони наказували їм у першу чергу платити ті борги, термін оплати яких вже закінчувався. Так, активну торгівлю на Сході з використанням кредиту вів вірменин Микола Бернатович. У кінці XVI ст. його представник, прибувши в Адріанополь і в Константинополь, у першу чергу розраховувався з кредиторами. Деякі кредитори мали по кілька цирографів Бернатовича, що свідчило про довірливі і постійні торгові зв'язки між купцями. Так, Соваргліну Гресько заплатив на 4 цирографи, Соломону Кавіазові – на 6 цирографів, Абрагаму Алгазові – на 5 цирографів, значні суми було заплачено іншим кредиторам. Всього в Адріанополі Гресько заплатив боргів готовими грошима 10536 левкових талярів. Крім того, дав товарів на суму 8583 червоних злотих¹⁰⁰. У Константинополі Микола Бернатович також мав боргів на значну суму. Гресько Томанович розраховувався з кредиторами, заплатив готовими грошима і товарами на суму 3378 левкових талярів. З рештою боргів мав розрахуватися Захаріаш Івашкович, інший фактор Бернатовича. Прибувши до Константинополя, Захаріаш віддав борги 11 кредиторам на 20 цирографів на суму 39747 левкових талярів. Але повністю розрахуватися з усіма кредиторами Захаріаш не мав можливості, на ім'я Миколи Бернатовича в Константинополі було взято 111000 левкових талярів¹⁰¹. Тому, розрахувавшись з частиною кредиторів, решті Захаріаш обіцяв віддати борги, коли після ярославського ярмарку до Константинополя прийде караван купців зі Львова, з яким Микола Бернатович пришле йому товари і гроші. Але, коли караван прибув, то виявилося, що Бернатович не зумів передати з ним потрібної суми.

Рятуючись від розлючених кредиторів, Захаріаш Івашкович кинув у караван-сараї товари і втік від них. Залишені товари були арештовані, і кредитори самі розібрали товари в рахунок погашення своїх боргів, згідно наявних цирографів.

Та, як вже було сказано, М. Бернатович в цей час мав в Ангурії ще одного фактора – Георгія Івашковича (брата Захаріаша), який також брав гроші та товари в кредит на ім'я Миколи Бернатовича і мав багатьох кредиторів. Лише Димитру Мусейовичу на 8 цирографів треба

⁹⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 655.

¹⁰⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 432.

¹⁰¹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 649.

було повернути до 15 тисяч левкових талярів¹⁰². Не одержавши товарів і грошей від Миколи Бернатовича зі Львова, Георгій Івашкович не міг розрахуватися з кредиторами. Довідавшись, що трапилося в Константинополі із Захаріашем, турецький купець Ходжа Ахмат Чауш прибув серед ночі до будинку Георгія Івашковича зі слугами і забрав за незаплачений борг 8 бельн чамлотів і три сепети різних товарів. Інший купець Мустафа Чауш привів верблюдів і забрав 24 бельні товарів. Ангурські кредитори Бернатовичів повідомили один одного, всіх їх виявилось до 150 осіб. Вони звернулися до кадія, з його допомогою арештували Георгія, опечатали його будинок і товари, з числа кредиторів обрали депутатів, які перерахували всі борги і всі товари і розділили їх між собою на 150 осіб¹⁰³. Кілька кредиторів були відсутні і пізніше один з них Ахмат Челебей поїхав до Константинополя в надії відібрати там свої борги в Бернатовичів. Але константинопольські кредитори не допустили його до участі в поділі товарів, залишених З. Івашковичем, заявивши, "ти з Ангурії і не маєш відношення до цих товарів. Їдь до Ангурії і там бери свої товари"¹⁰⁴.

Рятуючи ситуацію, Микола Бернатович послав до Константинополя Греська Томановича розрахуватись з боргами. Той виконав доручення і привіз "квіти" від купців, які побрали товари, залишені Захаріашем і які свідчать про розмір кредитних операцій купця. Зокрема, він привіз:

- "квіт" Софівглова на суму 5110 талярів левкових;
- один цирोगраф Софівглова на 353 талари левкові;
- один цирोगраф Соломона Каніазова на 2800 талярів левкових;
- один цирोगраф Каракаса на 2608 талярів левкових;
- один цирोगраф Рабічки на талярів левкових 257//10;
- один цирोगраф Бон Сенйора на талярів левкових 1928//40;
- один цирोगраф Басрам Чауша на талярів левкових 1437//;
- один цирोगраф Мусі Абудара на талярів левкових 230;
- один цирोगраф Жиздра Марди на левкових талярів 492//60;
- один цирोगраф Мусі Ножовника на талерів левкових 150;
- один цирोगраф Хаміза на талярів левкових 191;
- один цирोगраф Ібрагіма Алгазова на талярів левкових 1817//70;
- один цирोगраф Якова Бонсенйора на талярів левкових 171919//60.

Крім того, в Адріанополі був заплачений борг Мусі Кармоні на суму талярів левкових 2975¹⁰⁵.

¹⁰² ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2216.

¹⁰³ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2238.

¹⁰⁴ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 389, арк. 876.

¹⁰⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 511.

Сплата таких боргів була важким ударом по торгівлі, торговим зв'язкам і авторитету Бернатовичів. На нього відреагували також їх кредитори в польських містах. Торосу Бернатовичу про торгові проблеми на Сході повідомили у Варшаві, де він у цей час торгував, Ян Бернатович торгував на ярмарку в Любліні, і в Познані. Дізнавшись про події в Константинополі, вони відразу ж покинули ярмарки і поїхали до Львова.

Їх кредитори в Познані зацікавилися несподіваним від'їздом Яна, взяли гайдуків воеводи і силою відібрали частину їх товарів. Подібне вчинили і кредитори в Любліні¹⁰⁶.

Судова справа Бернатовичів проти Івашковичів тривала більше 5 років. Після смерті Миколи її продовжили його сини Аведик і Ян. І це при тому, що дружиною Миколи Бернатовича була рідна сестра братів Івашковичів. Крім львівського суду, справу розглядав краківський суд, який звинуватив Захаріаша і він був кинутий до в'язниці. В справу втрутився король Сигізмунд III, який наказав випустити Захаріаша¹⁰⁷.

Подібні випадки, коли боржники не могли або не хотіли вчасно сплатити борги кредиторам, в архівних документах спостерігаються часто. Тому львівські судові органи часто займалися розглядом суперечок між купцями. У випадку, коли турецькі кредитори прибували до Львова і не могли стягнути борг із місцевих купців, вони поверталися додому, зверталися до турецьких султанів з проханням про допомогу. Султани, захищаючи інтереси своїх купців, давали їм відповідні листи або посилали до польського короля спеціальних чаушів-посланців із листами, в яких вимагали примусити своїх підданих сплатити борги турецьким купцям. Так, у червні 1570 р. султан Селім II в листі до короля Сигізмунда-Августа просить допомогти посланцю купця Мехмеда Челебі відібрати борги "від різних людей, які жили в Польщі"¹⁰⁸.

Коли в 1601 р. М. Бернатович заборгував турецьким кредиторам більше 100 тисяч талерів, до Варшави прибув посланець султана Мехмеда III Ібрагім Чауш з дорученням Порти стягнути з нього понад 100 тисяч талерів левкових. Король Сигізмунд III дав султанському чаушу мандат до львівського уряду, в якому зазначалося: "До суду позвати Бернатовича Миколая – батька, Аведика і Яна-синів, щоб вони з тими турецькими купцями, своїми кредиторами, яким винні понад 100 тисяч талерів, розраховались і не чекали наступного мандату"¹⁰⁹. В разі несвоечасної львівськими купцями сплати боргу турецькі

¹⁰⁶ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 27, арк. 109.

¹⁰⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 649.

¹⁰⁸ КДТ. – S. 201.

¹⁰⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 517, арк. 373.

кредитори зверталися до польського посла в Константинополі і той допомагав їм повернути борг¹¹⁰.

Як свідчать актові матеріали, турецькі купці продовжували постійно звертатися за допомогою до султана і той посилав своїх посланців до короля. В 1612 р. король, реагуючи на листи султана, знову видав указ до львівського уряду, в якому писав: "І перед тим кілька разів і тепер листами своїми і через чаушів скаржився нам цезар турецький на людей наших купецьких, які в панствах його дуже завинили і за борги свої платити не хочуть. Необхідно дотримуватись приязні і спільного миру і щоб справедливість з таких людей наших вчинити. Нагадуєм і розказуєм, щоб купцям з панства Турецького, які б хотіли взяти борги з наших купців, негайно справедливість вчинили згідно права і звичаїв давніх. Якби не було тих записів, які б про борги свідчили, щоб про те чаушу, який буде у Львові, достаточну справу дали і нас про все, не затримуючись, повідомили. Інакше не чинити. Для кращої віри печать коронну приклав. Дано у Варшаві 5 липня 1612р"¹¹¹. Але і після цього львівські купці не завжди вчасно розраховувалися з турецькими кредиторами. Тому в 1624 р. султан знову послав Абді Чауша з листом до короля. Знову король видає чаушу мандат до львівського війта і лавників, в якому писав: "Деякі вірмени тамошні, позичивши гроші в купців і жидів турецьких ісцизни не хочуть і ховають різними способами, уникають платити борги. Це суперечить взаємним пактам і є порушенням не лише купецької віри, а й сусідської приязні і добробуту держави. Наказуєм, щоб з тих вірмен, на яких той чауш скаржиться і яких боргові записи мати буде, відразу без зволікання вчинити справедливість і кредиторам своїм відразу сплатити, а їх правом наказати. Якщо ж з цих боржників хто помер, тоді з майна, яке в нього лишилось спадкоємці повинні сплатити кредиторам негайно. Інакше неробити"¹¹².

Крім султанів, до польських правителів ыз подібними проханнями зверталися і великі візири. Так, у 1621 р. великий візир Челебі Кюзегле Огли паша писав до короля, що "польські купці позичають у турецьких купців гроші і не хочуть віддавати борги. Це суперечить митним постановам Порти з Польщею. Тепер кредитори послали до Польщі свого представника і паша просить короля стягнути борги з купців"¹¹³.

Отже, польські і турецькі правителі були зацікавлені в розвитку торгівлі і, дотримуючись підписаних угод, намагались усунути всі проблеми, які могли порушити добросусідські відносини і торгівлю.

¹¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 397, арк. 2323.

¹¹¹ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 31, арк. 543.

¹¹² ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 522, арк. 391.

¹¹³ КДТ. – S. 245.

Персидські купці у випадку несвоечасної сплати боргу львівськими купцями зверталися до вірменського католікоса в Ечміадзині з проханням допомогти їм повернути борги. Той давав відповідні листи до львівського вірменського єпископа. Наприклад, 20 липня 1630 р. до Львова прибув персидський вірменин Фарух, представник вірменського купця Лазаря з Персії, посланого вірменським католікосом для стягнення боргів у львівських купців. Фарух листом від католікоса звернувся до “великого ксьондза Миколи Торосовича, біскупа столичного” з проханням допомогти, що той і зробив¹¹⁴.

Молдавські купці діяли подібним чином. Якщо львівські купці не повертали боргів, вони зверталися за допомогою до молдавського господаря, а той писав відповідні листи до уряду Львова¹¹⁵. Правда, не завжди львівські купці звертали увагу на прохання молдавського господаря. Тоді господарі зверталися до султана, який писав лист до польського короля¹¹⁶.

Слід відмітити, що львівські купці, підтримуючи постійні торгові зв'язки з купцями країн Європи, також користувалися подібним методом стягування боргів. Так, львівський вірменин Христофор, племінник Петра Григоровича, в 1617 р. просив львівського старосту Станіслава Боніфация Мнішка допомогти стягнути борг кілька десятків тисяч злотих з підданого цезаря Лазаря Хенкла з Аузбурга. Отже, подібний метод розрахунків був поширеним і в торгівлі з Заходом.

В левантійській торгівлі Львова діяв принцип колективної відповідальності купців за несвоечасну сплату боргу. В першу чергу у випадку несвоечасної сплати відповідальність за оплату покладалася на родичів боржника¹¹⁷. У випадку, коли боржник помирає і в нього залишалися борги турецьким купцям, ці борги повинні були сплатити родичі померлого і в першу чергу ті, що одержали його спадщину. Так, у 1602 р. в Константинополі помер львівський купець Марко Христофорович. Кредитори, взявши чауша, затримали брата померлого Миколу Христофоровича і, погрожуючи пактами Польщі з турецьким султаном, примусили Миколу заплатити борг більше 500 талярів левкових¹¹⁸.

Довгий час спільну торгівлю в Леванті вели львівські купці Норбег Попович і Мурат Керімович. В 1599 р. їх фактор Сефер Муратович взяв у Константинополі в турецького купця Мусея Сипо-Огли шовку на суму 2620 талярів левкових. Минуло більше 10 років,

¹¹⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 402, арк. 716.

¹¹⁵ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 236, арк. 431.

¹¹⁶ КДТ. – S. 167.

¹¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 39, оп. 1, спр. 11, арк. 202.

¹¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 517, арк. 267.

померли боржники Норбег Попович і Мурат Керімович, помер і кредитор. Через багато часу у 1614 р. син Норбега Христофор поїхав до Константинополя, там Рабі син Мусея Сипо-Огли підстеріг і заарештував його. Христофор був кинутий до в'язниці Дзефар-Баба, звідки його з великими труднощами визволили товариші після того, як заплатили 2620 талярів левкових “з інтересом”. Після цього Рабі віддав Христофору боргові розписки, які колись Сефер Муратович дав його батьку і дав квіт про сплату боргу. Прибувши до Львова, Христофор покликав до вірменського суду спадкоємців Мурата Керімовича і вимагав розрахуватися згідно звичаю з боргами свого батька. Ті не хотіли платити, вважали, що це “кручена, мочена і згасла справа”. Але після кількох судових засідань вони мусили платити¹¹⁹.

Таким чином, незважаючи на те, що з часу взяття боргу пройшло багато часу, що вже померли і боржники, і кредитор, спадкоємець кредитора стягнув борг із спадкоємця боржника.

Разом з тим, існував звичай, згідно з яким діти померлого не повинні платити боргів, поки не досягнуть повноліття. Тоді у випадку смерті боржника кредитори висували претензії до опікунів дітей небіжчика. Так, у 1593 р. Гресько Якубович взяв в борг у константинопольського єврея Соломона Абенканіаса 116 тис. аспр. Але Гресько помер, не повернувши боргу. Лише в 1598 р. до Львова прибув єврей Мордохай Коган з Адріанополя і від імені Соломона Абенканіаса звернувся до вірменського суду міста з вимогою до опікуна дітей померлого Греська повернути борг. При цьому Мордохай подав розписку Г. Якубовича¹²⁰. Опікун мусив заплатити борг, якщо б він цього не зробив і поїхав до Турок, він власними товарами і грошима відповідав би за ці борги. В 1614 р. за несплачені борги померлого Георгія Івашковича в Константинополі “невинно сидів у в'язниці опікун його дітей Христофор Голубович”.

Як вже згадувалося вище, за несвоєчасну сплату боргу відповідали не лише ті, хто брав кредит, але також і ті, хто поручився за боржника. Такі заходи посилювали більшу відповідальність і боржників, і поручителів, гарантували повернення взятого кредиту. Так, львівський купець Миколай Домажерський, перебуваючи в Константинополі, заборгував турецькому купцю Абді Челебі 5060 талярів левкових. Поручителями за своєчасне повернення боргу були Гресько Якубович і Голуб Івашкович, за що вони розписалися і поставили свої печатки. Домажерський вчасно не повернув боргу, а коли в 1593 р. Гресько Якубович, не знаючи про це, поїхав до Константинополя, він був арештований. Кредитор притягнув його до великого кадія, як поручителя за ту суму. Суддя, вислухавши свідків і маючи цирограф,

¹¹⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 520, арк. 959.

¹²⁰ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 618.

відразу прийняв рішення, щоб Гресько або заплатив борг, або ішов до в'язниці. Його кинули у в'язницю до вежі Дзефар-Баба, яку знали як одну з суворих. Після втручання львівських купців, їх прохань і подарунків справу передали до Урумельського і Анатолійського казаскерів. Ті прийняли рішення, щоб Гресько заплатив третю частину боргу, тобто 168 талерів левкових, а другу частину щоб заплатив другий поручитель Голуб Івашкович, третю – Домажерський. Від перенесених переживань Гресько Якубович помер у дорозі¹²¹.

Нерідко турецькі кредитори стягували борги з родичів поручителів. Так, у 1594 р. львівський купець Стецько Томанович у Константинополі поручився за Захаріаша Івашковича, який взяв у борг в єврея Єздра Марди 1350 червоних злотих. Захаріаш вчасно не повернув боргу і, коли брат Стецька Томановича Христофор був у Константинополі, до караван-сараю прибув Єздра Марди разом з своїми 25 родичами і 20 слугами. Вони силою схопили Христофора, потягли до кадія, погрожували в'язницею, відібрали як його товари, так і товари інших львівських купців. Христофор був не винен, але змушений був визнати той борг і віддати 1350 червоних злотих¹²².

Отже, за своєчасне повернення боргу відповідали не лише боржники, а також їх родичі, поручителі, родичі поручителів і опікуни дітей померлих боржників. Існував звичай, що спадкоємці померлих батьків мусили платити їх борги в Туреччині, але після того, коли досягнуть свого повноліття. І навіть смерть боржника не звільняла їх від сплати боргів. Нерідко ця сплата померлих родичів була настільки нелегкою, що сини відмовлялися від спадщини, щоб не сплачувати боргів покійника. Наприклад, у 1614 р. Габріель Аведикович відмовився на користь братів від своєї частини спадщини, залишеної батьком, звільнившись таким чином від сплати кредиторам частини батькових боргів¹²³.

Маючи несплачені борги на Сході, львівські купці і поручителі боялися туди їхати. Так, у 1602 р. купець Анастасій, який був поручителем для багатьох купців на Сході, боячись переслідувань, відклав поїздку до Константинополя. Оберігаючи свою безпеку і не бажаючи ризикувати в Туреччині, платити борги або і сидіти у в'язниці, львівські купці перед від'їздом на Схід через львівський вірменський суд вимагали від купців, за яких вони поручилися, розрахуватися зі своїми боргами на Сході або давати переконливу гарантію¹²⁴.

Через несплачені борги боявся їхати до Турок Гресько Дерлукашович, бо він знав, що "там турчин його стереже". З цієї ж

¹²¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 253, арк. 794.

¹²² ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 253, арк. 403.

¹²³ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 398, арк. 213.

¹²⁴ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 518, арк. 147.

причини в 1640 р. не поїхав до Ангурії Микола Кеворович, він вважає, що “в турецьких землях і невинного за винного патрити звикли, він три рази не міг поїхати до Ангурії, бо не міг показуватись до Турок і втратив 1500 злотих”¹²⁵.

Встановлені протягом тривалого часу правила торгівлі зміцнювали довір'я між купцями, кредитори були впевнені в тому, що видані ними в кредит борги будуть їм повернені, це сприяло розвитку торгівлі. Велике значення мала система кругової поруки, колективної відповідальності купців за сплату боргів. Згідно з цими правилами купці однієї держави відповідали один за другого за своєчасну сплату.

Користуючись принципом кругової поруки, турецькі купці стягували борги з будь-яких земляків боржника. Стягнувши борг, кредитори віддавали боргові зобов'язання боржника купцю, який заплатив борг. Повернувшись до Львова, купець із цими зобов'язаннями звертався до львівського суду, виставляв свідків і вимагав від боржника або від його спадкоємців відшкодування збитків¹²⁶.

Система кругової поруки, заходи, які застосовувалися до порушників договорів, підтримувалися купцями обох держав, зацікавлених у розвитку торгівлі. Тому досить часто львівські купці захищали інтереси турецьких у міському суді, коли ті потрапляли у скрутне становище у Львові.

Отже, в товарообміні купців Львова з країнами Сходу в середині XVI – першій половині XVII ст. застосовували різні форми обміну. Особливо широко використовували кредитні операції, які свідчили про надійний і постійний характер та високий рівень розвитку торговельних зв'язків.

¹²⁵ Там же. – Ф. 52, оп. 2, спр. 526, арк. 506.

¹²⁶ ЦДАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 525, арк. 47.

РОМАН ЗУБИК ПРО ФІНАНСОВЕ ГОСПОДАРСТВО ЛЬВОВА
У 1624–1635 РОКАХ

Stepan GELEY

ROMAN ZUBYK ABOUT THE FINANCIAL ECONOMY OF LVIV
IN 1624–1635

***Abstract.** The article, based on Roman Zubyk's monograph, examines the financial mistress of Lviv in 1624–1635, reveals the problems of autonomy (vojevoda, burgomister, councilors, shopkeepers), the relations developed at that time between the government (Council) and representatives of the population ("collegium of 40 men"). The city budget expenditures for the maintenance of the city administration service, tax service, police, clergy, for the strengthening of city fortifications and defensive structures, for the care of clocks and the reception of honored influential guests are analyzed in details. The reasons of development or the collapse of municipal finances and their influence on the city's economic life are clarified. The social condition of various population's strata is covered: patricians, who held in their hands all fullness power in the city, plebeians, who included non-shop artisans, apprentices, clerks, daily workers, servants; shop tradesman (tailors, shoemakers, furriers, painters, beer and honey makers); artisans (tandents, goldsmiths, barbers, fishmongers, linemen, needlemen, locksmiths, gravediggers, potters). The number and national composition of the population, the development of foreign and domestic trade, handicrafts, noble farms, mills and apiaries have been clarified; there are given specific examples of accidents (wars, fires, tatar raids, plagues). The sanitary improvement of the city problems, operation of the city's aqueduct, L.viv baths, administrative buildings and roads are raised in the thesis.*

Перш ніж приступити до аналізу фінансової економіки Львова Р. Зубик звернув увагу на загальну характеристику міста. За його словами, Львів був заснований у другій половині XIII століття королем Левом Даниловичем на перехресті торговельних шляхів. Через сто років після заснування був зміщений дещо на південь королем Казимиром III і отримав від нього підтвердний привілей на магдебурзьке право. До другої половини XV століття розвивався повільно, але впевнено, завдяки отриманому в 1379 році праву складу. В момент захоплення Константинополя та інших торговельних центрів на Сході турками, мав майже світове значення, як ринок товарів далекого Сходу. Відрізаний від Сходу, втратив на довгий час колишнє значення торговельного центру. Пожежа 1527 року знищила його дощенту. Крім ратуші, костелів та одного будинку, не залишилося нічого. Разом із дерев'яними будинками старого Львова повністю

зникає і його німецький характер. Завдяки вдалим торговельним відносинам на Сході нове, муроване місто швидко відновило свої багатства і значення. У другій половині XVI століття воно знову піднялося до вершин торговельної могутності¹.

З початком XVII століття починається новий занепад міста. Часті війни, епідемії, пожежі, татарські набіги, митний тиск та ненадійність сполучення підривають зовнішню торгівлю Львова, а з нею добробут міщан і значення міста. Так, тільки в першій половині XVII ст. Львів горів тричі. Відбудова після пожеж тривала до десяти і більше років. У той же час епідемії тут виникали близько 7 разів. Кількість померлих досягала 2/5 мешканців, серед яких – кваліфіковані ремісники, торговці, яких ніким було замінити².

Значної шкоди Львову завдавали часті набіги татарських орд, які в XVI-XVII ст. дуже посилилися. Так, під час 26 нападів на Галичину в 1605-1633 роках вони зруйнували близько третини міст. У багатьох із них, не здобувши укріплень, вони спалювали передмістя, знищували матеріальні цінності, вбиваючи й беручи в полон людей. Міста не змогли ліквідувати завданої татарами шкоди навіть через два десятиріччя після припинення їх наїздів³.

Суттєвим доповненням загальної картини соціально-економічного становища Львова в першій половині XVII ст. є матеріали "Хроніки міста Львова" Дениса Зубрицького⁴. Він народився в 1777 році в с. Батятичі Жовківської округи. Зубрицькі належали до старої української дворянської родини – герба Венява. Здобувши початкову освіту вдома, Д. Зубрицький у 1790 році вступив у Львівську гімназію, яку закінчив із відзнакою у 1795-му.

У 1809 році Д. Зубрицький був обраний секретарем Перемишльського повітового управління, а згодом обійняв посаду судового перекладача з російської мови при крайовому апеляційному

¹ Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. – Lwow, 1930. – S. 5.

² Див.: Ковальчак Г. Економічний розвиток Західноукраїнських земель. – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 71.

³ Horn M. Skutki ekonomiczne najesdów tarskich z lat 1605-1633 na Rus Czerwona // ROPN. – 1964. – S. 56-59, 92, 208-209.

⁴ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 110. – Львів, 1912; Ваврик В. Д. И. Зубрицкий и його труды о Ставропигийском братстве // Временник Старопигийского института (Львов). – 1929; Ісаєвич Я. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – Вип. 1. – Київ, 1963; Орлевич І. «Руська Трійця» та Денис Зубрицький між протистоянням і співпрацею (перша половина XIX ст.) // Сакральне мистецтво Бойківщини. Третє наукове читання пам'яті Михайла Драгана. – Дрогобич, 1998; Її ж: Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Львів: ІУ, 2001. – Ч. 9; Сварник І. Д. Зубрицький і «Хроніка міста Львова» // Дзвін (Львів). – 2000. – Ч. 9.

суді. У 1829 році він вступив до львівського Ставропігійського інституту, де керував друкарнею, архівом та бібліотекою. На його проукраїнську орієнтацію значний вплив мало польське повстання 1830-1831 років. Він не сприймав претензій польських повстанців на українські землі, після чого висловлювався про велику українську державу, окрему чи в союзі з Росією. Він наголошував, що в княжий період «вся Русь» складала одне ціле, а українську мову вважав діалектом російської.

Прихильниками ідей Д. Зубрицького стали Яків Головацький, Іван Гушалеви́ч, Анто́ній Петро́шевич, Северин Шехови́ч та інші. В особі російського вченого Михайла Погодіна Д. Зубрицький знайшов однодумця щодо історичної долі всього слов'янства. Він був противником унії, прихильником монархічної форми державного правління, симпатизував Наполеону та Іванові Грозному, доводив, що панщина не є ганьбою для суспільства. Загалом історичні погляди Д. Зубрицького відзначалися еkleктичністю, поєднуючи в собі просвітницькі, романтичні та панславістські ідеї.

В 1831 році Д. Зубрицький написав «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві», в якому доводив недоцільність участі галицьких українців у польському повстанні, в 1832 році працю «Літопис Львівського Ставропігійського братства», а в 1841 році свою знамениту «Хроніку міста Львова». Як зауважив М. Возняк, названа праця підготувала українське національне відродження. Вона охоплювала події 1340–1782 років. В ній містяться відомості про міщанство, промисловість, торгівлю, історію Ставропігійського інституту, адміністративний устрій Львова, міжнародні відносини.

У 1842 році Д. Зубрицький став членом Російської імператорської археографічної комісії у Петербурзі, в 1844 році – почесним членом Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, 1855 році – членом Імператорської академії наук та інших наукових інституцій.

Д. Зубрицький був першим фаховим дослідником історії Галичини і своїми історичними студіями збудив у співвітчизників інтерес до минулого.

Помер Д. Зубрицький у 1862 році. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові (Поле № 32).

Д. Зубрицький наводить конкретні приклади нещасних випадків у Львові в першій половині XVII ст.:

1603 р. Пожежа, що почалася з броварні Мельхіора Сцібора, знищила всю вулицю навпроти Низького замку.

1612 р. Цього року околиці Львова зазнали двох нещасть. Спочатку з'явилася саранча, яка винищила все збіжжя, а потім, після поразки, якої зазнав в Мультянах Стефан Потоцький, на Русь вдерлися

татари і знищили весь край, аж до самого Львова, пограбувавши все і забравши бранців.

1616 р. Дня 26 березня в місті вибухнула велика пожежа. Як трапляється найчастіше зараз, так і тоді вона почалася серед євреїв. Вся їх діляниця, Руська вулиця, дах міського арсеналу й вежі Корнякта, будівлі руського братства й частина вірменської Поперечної вулиці стали жертвою полум'я. Руська вежа була вкрита оловом, яке розплавилось, вигоріло все дерево всередині.

1619 р. У Львові був великий землетрус, з вікон випадали шибки, зі столів падали склянки, це відбувалося восени близько св. Покрови.

1623 р. Цей рік був ще жахливішим для Львова, ніж попередній. Пошесть, вогонь, голод і війна знущалися над містом, як ніколи доти. Якийсь священик з ордену кармелітів приніс заразу з собою з Кракова. Незабаром в монастирі вмерло 15 священиків, і пошесть з незвичною жорстокістю охопила все місто, передмістя й околиці. Припинилися всіляка торгівля й ремесла, діяльність судів, обірвалися всі соціальні зв'язки, заможніші і всі, хто лише міг, втікали із зараженого міста, шукаючи схованки від пошесті по селах. Оскільки члени раецького уряду розбіглися чи вимерли, найвища влада в місті зосередилася в руках бурмістра, доктора медицини Мартина Кампіана, який залишився, щоб зберегти хоч якийсь лад. Ніщо не могло вгамувати жорстокості зарази, жертвами, як свідчив Бартоломей Зіморевич, стало двадцять тисяч людей. Вмирили вдома, по вулицях і дорогах, кілька грабарів були не в стані поховати тіла померлих. В місті ще лютувала пошесть, коли вдерлися татари, які звикли вважати цей край пущею, де можна було безкарно забирати людей і грабувати маєтки. Вони сплюндрували його аж до Лежайська і, повертаючись з незліченим ясирем, спустошили околиці Львова й захопили в полон безліч місцевих мешканців, які ховалися від пошесті у прилеглих селах. Щойно почала спадати пошесть, як новий неприязний елемент, тобто вогонь, як ніколи досі, знищив Краківське передмістя. Б. Зіморевич стверджував, буцімто згоріло 1200 будинків. Проте Д. Зубрицький вважав цю цифру перебільшеною, бо стільки будинків не могло бути навіть на обох передмістях, а про те, що пожежа трапилася на Галицькому передмісті, він не знайшов відомостей, та й тогочасний руський літописець згадує лише про Краківське передмістя і вказує, що, крім приватних будинків, жертвою полум'я стали костели Діви Марії, Бенедиктинок, св. Івана Хрестителя, руські церкви св. Онуфрія і св. Миколая, а також три вірменські церкви – св. Хреста, св. Якова і монастир, а також єврейська божниця.

1625 р. Знову відновилася морова пошесть, від якої в самому Львові загинуло близько трьох тисяч осіб.

1626 р. Під цим роком є відомість про нову пожежу, яка почалася

серед євреїв і обернула на попіл як їхню, так і Руську вулиці. Б. Зіморевич не згадує про неї, але про те, що вона справді була, свідчить той незаперечний факт, що згоріла руська друкарня.

1637 р. Дня 1 лютого вночі о 9 годині у Львові тряслася земля, настала дуже суха весна, навіть трави не було, палали пожежі, вигоріли міста Сокаль, Белз, Крилів, Самбір, передмістя Яворова і Судової Вишні, а у Львові значна частина Галицького передмістя з трьома костелами.

1641 р. При пожежі 1640 року згоріло передмістя, зване «На мості». В цей час у Львові було три руські друкарні і вчителі грецької мови при церкві.

1642 р. Шаленіла морова пошесть, яку завіз з Туреччини львівський купець Михайло Алвізій⁵.

Все майно міщан, передане на організацію захисту міста і вивезене з нього, знищення власного передмістя пожежами та впровадження військового збору призвели до абсолютної руїни міста. Саме цей період занепаду Львова є предметом дослідження фінансової економіки Р. Зубиком. Важкі періоди перших двох десятиліть XVII ст., під час яких зовнішня торгівля міста повністю припинилася, поступово минули і місто почало дихати вільніше. Однак і в цей час не бракувало татарських наїздів, що повторювалися кожних кілька років, епідемій (1623, 1625, 1627) та інших внутрішніх проблем.

Отримуючи право на самоврядування (1356 р.), Львів водночас отримав територію, на якій управляла міська рада. У той час, як вважав Р. Зубик, місто займало приблизно 2 лани (50 га), а вся територія, що належала до міської юрисдикції, становила приблизно 10.000 га, не враховуючи Зубри, Сихова та раецьких сіл. На цій території розташувалися два передмістя: Галицьке (з півдня на схід) і Краківське (на заході), що межували з юрисдикцією старости на північ від Львова (Підгороддя). Третє передмістя, яке теж називалося Краківським, завдяки турботі львівського старости Мнішка стало притулком єврейських купців, пивоварів, що не мали відповідних прав, і перекупок, які діяли на шкоду місту.

На дальших ланах розташувалися міські села Білогорща, Кульпарків, Клепарів, Брюховичі, Велике і Мале Голоско і Замарстинів, а також пасіки та городи львівських міщан. Міській юрисдикції не підлягали численні шляхетські фільварки, натомість будинки, що належали до костелів і монастирів, знаходилися в деякій залежності від міста.

Чисельність населення Львова у той період Р. Зубик визначає в наступних цифрах:

⁵ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. з польської мови Івана Сварника. – Львів: Центр Європи, 2002. – С. 209, 220, 226, 228, 234, 235, 238, 240, 255, 259, 260.

- 1) Місто, в межах мурів – 4.000-4.500 мешканців.
- 2) Галицьке передмістя – 7.000-7.500.
- 3) Краківське передмістя – 2.000-2.500.
- 4) Підгороддя – 3.000-3.500.
- 5) Львів з передмістями – 16.000-18.000 мешканців^{6*}.

Львівську спільноту утворили чотири «нації»: поляки, вірмени, русини (українці) та євреї. Більшість становили поляки – приблизно 65%, трохи менше вірмени – 20%, українці – 10% і євреї – 5%** . Щодо передмість, то Р. Зубику важко було визначити точне співвідношення його мешканців навіть приблизно. У будь-якому випадку там, на його думку, розміщувалося багато русинів, на Підгородді – євреїв.

У розташованих на захід від ріки Сян містах переважна більшість (до 3/4) населення було українським. Проте в результаті колоніальної дискримінаційної політики панівних класів Польщі українське населення значної частини міст стало неповноправним економічно і політично. У Львові українцям дозволялося мати будинки лише в окремих «руських» дільницях і в передмістях, їм обмежувався доступ до міських органів влади, навіть цехів.

Неприязнь райців до міських русинів виявлялася при кожній нагоді. Місто мало дати королеві *донативу* в сумі 6000 зл. З них раецький уряд виписав на русинів, серед яких було лише 20 осілих господарів, 2000 зл., тобто третину того, що мало скласти все місто. Русини подали протестацію до гроду і скаргу до короля, але це не допомогло, вони мусили зібрати гроші⁷.

Особливі привілеї мало лише «місто в мурах», тобто громадяни, які володіли нерухомістю в межах цього міста. З-поміж них обирали райців, лавників і колегію 40 мужів. Мешканці передмість, насамперед русини, не могли володіти шинками й займатися купецтвом. Вони заселяли переважно емфітевти на ґрунтах, що належали або всьому містові, або окремим міщанам, і були зобов'язані сплачувати чинш із цих володінь власникам ґрунту. Крім того, русини відбували, як і ті, хто вже купив у свою власність землю чи хатину на передмісті, шарварки, призначені для підтримання порядку, чистоти й оборони «міста в мурах».

⁶ Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. – S. 6-7.

* Відомий дослідник історії міста Львова Мирон Капраль схиляється до думки тих вчених-урбаністів, які вважають, що Львів у перших десятиліттях XVII ст. налічував 22–23 тис., у той час Київ, за різними даними, – від 13 до 20 тис. осіб (Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 254).

** За даними Григорія Ковальчака, у Львові проживало 20-30% єврейського населення. Воно користувалося правами міщан, проживало в певних дільницях і мало окреме самоврядування (Ковальчак Г. Економічний розвиток Західноукраїнських земель. – С. 70).

⁷ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – С. 20.

Звільненими від цієї повинності були лише ті міські громадяни, які мали на передмістях свої фільварки, млини й пасіки.

Якийсь Антоній Віхт володів нерухомістю на Кульпаркові, але, коли в магістраті довідалися, що він не католик, то її в нього відібрали, оцінили і присудили католикові. А львівські суконники й котлярі отримали привілей, за яким русини-схизматики не могли належати до їхнього цеху⁸.

Зазначимо, що львівські русини ще 1595 року почали процес у королівських надвірних судах проти раецького уряду й поляків за усунення їх від усякої торгівлі й заробітків. Цей процес відкладався протягом усього панування Сигізмунда III, який сподівався схилити їх до унії. Король Владислав IV також не хотів вирішувати цю справу, однак все ж заборонив чинити проти них подальші утиски й рескриптом від 30 квітня 1639 року взяв їх під свій захист.

Зазнавали переслідувань, утисків і львівські вірмени, які також відрізнялися від львівських католиків релігійним обрядом. Тому між ними й містом виникали суперечки і сварки. Проте, на відміну від українців, вірмени використовували силу золота, або, як писав Б. Зіморевич, “ловили рибу золотими вудками”. Це дозволило їм домогтися від короля двох декретів, виданих у Варшаві 17 квітня 1600 року. Перший про те, що вірмени можуть володіти в місті не більше 73 будинками, але не на Ринку. Натомість ті, які вони вже придбали, повинні продати й ніколи більше там не купувати. У другому декреті йшлося про те, що з двадцяти суконників у місті вірмени можуть мати дві крамниці, шинок вина в двох, шинок і варіння меду в трьох, шинок пива в чотирьох будинках. Варити пиво їм не дозволялося, передбачалося, щоб вони брали його в католиків. Представники їхньої нації отримали право мати по двоє майстрів – кравців, шевців, кушнірів і одного в цеху малярів. Це виглядало небагато, але значно більше, ніж дозволялося русинам, бо останні були виключені з торгівлі сукном і з шинкування, як і євреї, і мали дозвіл займатися лише деякими ремеслами⁹.

У 1640 році всіх вірменських родин у Львові, частково осілих, частково таких, які займалися лише дрібною торгівлею чи ремеслами й платили податки, нараховувалося 82. Найбагатшим серед них був Ян [Ованес] Вартересович; заможними вважалися Емінович, Бернатович, Домажирський, Веренко, Гадзевич, Криштофорович, Агапсович і Аведикович¹⁰.

Щодо євреїв, то вони володіли одинадцятьма ґрунтами чи ділянками. На чотирьох із них було по два, на шести по чотири

⁸ Там само. – С. 210, 212-213, 226, 256, 260.

⁹ Там само. – С. 206.

¹⁰ Там само. – С. 258.

будиночки, і лише один єврей мав усю ділянку. Крім цих володінь, євреї мали стару і нову божницю, будиночок, у якому жив рабин і шкільник, а також п'ять мізерних ліплених хатин, притулених до міського муру, загалом 38 єврейських володінь. За податковими засадами місто в мурах було поділене, і крім згаданих 11 єврейських ділянок, існувало ще 432 і 1/2 ділянок, на кожній з яких могла б розміщуватися кам'яниця з трьома вікнами. Така частина звалася "на хлопа", тобто на одну родину чи господаря, однак найчастіше на одній такій ділянці володіли частинами однієї кам'яниці дві чи більше родин, і навпаки, часом траплялися кам'яниці на півтора чи двох "хлопів", як, наприклад, Гуттетерівська. З цих 432 1/2 "хлопів" 32 1/2, серед яких райці, лавники, згодом і шестеро вірменських старших, школа, лазні й т.п. були звільнені від податків. Натомість 400 "хлопів", або ж володінь, підлягали податковому розподілові. Так було в 1628 і 1629 роках. Крім громадян, на цих осілих володіннях налічувалося в цей період 73 багатших і 136 бідніших комірників, які наймали житло в чужих будинках, займалися ремеслом чи заробітчанством, а також 31 підвальних, тобто таких, які жили в чужих підвалах. З-поміж цих комірників і підвальних-християн було 24 тандетники, 25 рибників і рибниць, 14 полотнярів, 24 голкарів і голкарок, які продавали голки й дрібний крам на лавах, і 15 оселедцярок. Всі вони сплачували помірний податок і чинш містові. На Галицькому передмісті було 968, на Краківському, крім замкової юридики, 250 будинків і хатин. Костели й монастирі звільнялися від податків, лише русини сплачували зі своєї церкви. Оскільки ж кількість костелів і монастирів на міських ґрунтах час від часу зростала, на підлеглі податкові будинки припадав чимраз більший податковий відсоток. Від кам'яниць, які набували у власність духовні корпорації, вони спочатку також мусили платити податки, але згодом звільнилися від публічних повинностей¹¹.

Важливу роль в управлінні міськими справами відігравав воевода. Через підвоеводу до його юрисдикції належали єврейські справи у вільних містах, нагляд за мірами й вагами, а також встановлення щорічних цін не лише на життєво необхідні товари, а й на предмети вигоди та інші потрібні речі. «Він встановлював ціни на житній і пшеничний хліб, пиво, вино, мед, м'ясо, всю рибу, обід у корчмі, мило, крохмаль, жир, взуття, світло, всі ремісничі вироби і всі закордонні товари. Але не на шляхетські продукти, а лише на міські. Отож, це була дуже прибуткова посада, бо міщани – купці й ремісники, доля яких була в руках підвоеводи, адже він міг знищити їх, знизивши ціни, – мусили платити йому, щоб уникнути цього. Євреї, для яких він був суддею, захистом і обороною, несли йому дарунки...»¹².

¹¹ Там само. – С. 141.

¹² Там само. – С. 256.

Населення міста поділялося на дві основні категорії: ремісники та купці. До його складу зараховували два десятки «докторів» і кілька десятків осіб, що перебували на міській службі, крім духовенства і шляхти, яка не входила в організацію міста. В "межах мурів" проживали в основному багатші прошарки населення. З «ремісників» – найбільше: аптекарі, золотники, цирульники, мечники, медовари, пивовари; у передмістях: слюсарі, ткачі, поворозники, токарі, гробарі, гончарі, котлярі та ін.

Купці, що жили в самому місті, займалися в основному зовнішньою торгівлею; в передмістях жили перекупки, миловари, торговці капелюхами, голками, крамарі, торговці рибою і ін., що винаймали будки і лавки в міській управі для ведення там щоденної роздрібної торгівлі.

На верхівці львівського суспільства опинився десяток найбагатших родин (патриції), які тримали в своїх руках усю повноту влади в місті. Основна частина міщанства – бюргерство: ремісники, лікарі, аптекарі, які експлуатували підмайстрів, учнів, у той же час самі зазнавали гніту з боку патриціїв і держави. До нижчої групи міщан (плебеїв) належали нецехові ремісники, підмайстри, прикажчики, поденні робітники, слуги та ін., які жили переважно на окраїнах. В невеликих містах жили землероби – кріпаки, які виконували панщину й інші повинності феодалам¹³.

Основну владу над містом у межах самоврядування виконувала міська рада (*officium consulare*) на чолі з бурмістром (*proconsul*). Вона складалася з дванадцяти обраних до кінця життя радників (*domini consules*), половина з яких правила містом кожен другий рік. Цих радників називали «управліннями» (*consules res idents*) на противагу іншим, яких називали «старими» (*consules antique*). Кожного року 22 лютого відбувалися урочисті «вибори», на яких «управління» передавали на наступний рік правління у руки «старих» і обиралися три бурмістри, які змінювалися кожні три місяці. Одного з них (*proconsul regius*) призначав староста або у випадку його відсутності – заступники старости, другого (*proconsul communitatis*) обирала «колегія 40 мужів», третього (*proconsul dominorum consulum*) – самі радники. Крім того, існували 12 комісій, які займалися вирішенням різних справ¹⁴.

Права Ради були дуже широкі: законодавча (*senatus consulta*), адміністративна, політична, а в часи неспокою й військова влада.

Судову владу, яка складалася з 12 присяжних та війта, Р. Зубик не характеризував.

¹³ Ковальчак Г. Економічний розвиток Західноукраїнських земель. – С. 70.

¹⁴ Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. – S. 8.

Громадяни, що були організовані в десятках ремісничих цехів не мали значного впливу на міське управління. Мешканці міста скликалися на збори лише у надзвичайних випадках.

1930 року Р. Зубик завершив написання дисертації "Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635" ("Фінансова господарка міста Львова в 1624–1635 рр."), в якій проаналізував звіти фінансового управління міста, з'ясував проблеми якості податкової адміністрації, причини розвитку або краху муніципальних фінансів та їх впливу на економічне життя міста. Трактуючи фінансовий менеджмент як один із проявів колективного життя Львова, автор розкрив відносини, що склалися в тогочасний період між владою (радою) та представниками населення ("колегією 40 мужів").

Важливою статтею наповнення міського бюджету, за словами Р. Зубика, були доходи з передмістя. Так, орендований єврею будинок забезпечував місту у 1627 та 1628 роках дохід 36 злотих. Середньорічний дохід від емфітевтичної та побутової оренди в передмісті становив 74,00 злотих 10 гр. на рік. Найвищий дохід отримано у 1627 році (169%), найнижчий – у 1629 р. (43%). Дохід від 8-го поселення в середньому становив 31,6%, від пасік – 38,3%, від власних будинків – 30,1%. Після вирахування витрат чистий дохід складав 69 злотих 19 гр. (табл. 1).

Таблиця 1

Доходи з передмістя¹⁵

Ро- ки	Орендна плата за 8 поселення	пасіки та сади										Оренда з власних будинків	Разом доходів	Витрати		Коефіцієнт витрат до доходів	Нетто	
		Бітоса	Вольфберга	Сміта	Ротгендорфа	Личаківські	Алембека	Карцовича	Лішка	Тимка	Разом			%	зл.-гр		зл.-гр	%
		зл.-гр.	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр	зл.-гр							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1626	22-4	4	4	2	5	2		16-			33-	4-	59-4	80		-	59-4	85
1627	22-19	4	4	2	5	2		8-	6-		31-	72-	125-19	169		-	125-19	181

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1628	24-	4	4	2	5	2		8-	6-	1	32-	36-	92-	124	3-	3,8	88-	128

¹⁵ Ibid. – S. 342.

	13												13		15		28	
1629	12-3	4		2	5-			8-		1	20-		32-3	43	1-26	5,9	30-7	
1635	36-3		6				6-12	8-	6-		26-12		62-15	84	18-3	29,0	44-12	64
У середньому	23-14	3-6	3-18	1-18	4-	1-6	1-8	9-18	3-18	12	28-14	22-12	74-10	100	4-21	6,3	69-19	100
Відсотки	31,6	4,3	4,8	2,2	5,4	1,6	1,8	12,9	4,8	0,5	38,3	30,1	100					

Платежі мешканців поділялися на дві категорії: економічні та інші. Серед перших – плата за послуги, надані містом: водопостачання і труби для постачання води та навчання команди для забезпечення водою, другі – плата за придбані права, штрафні санкції та збитки.

Плату брали з пивоварів та медоварів. За труби сплачували власники квартир, які забезпечувалися міською водою, окрім тих, хто платив за воду. Платили також за сарай для коней, за коней, за вози і фургони (табл. 2).

Таблиця 2

Помірні доходи і витрати¹⁶

Роки	Доходи	Витрати	Співвідношення витрат до доходів	Нетто	
	зл.-гр.	зл.-гр.		зл.-гр.	%
1624	570-3	85	14,9	485-3	124
1625	382-20	59-8	15,4	323-12	82
1626	294-28	53-15	18,2	241-13	62
1627	334-8	52-	15,6	282-8	72
1628	323-23	58-14	18,1	265-9	68
1629	511-8	63-16	12,4	447-22	114
1630	454-18	61-21	13,6	392-27	100
1631	498-8	55	11,0	443-8	113
1633	436-	57	13,1	379-	97
1634	479-15	68-14	14,3	411-1	105
1635	709-24	62-24	8,8	647-	165
У середньому	454-3	61-15	13,5	392-18	100

Система довічної оренди використовувалася під час ремонту житлових будинків, комерційних споруд, млинів та інших підприємств. Довічне утримання забезпечувало місту витрати на його утримання та значний дохід від сплати ренти (*contentatio advitalitatis*) (табл. 3).

¹⁶ Ibid. – S. 146.

Орендні платежі¹⁷

Роки	Житлові будинки		Ятки, крамниці, склади		Будки перекупнів		Ярмаркові буди		Млини		Разом		
	Число	зл.-гр.	число	зл.-гр.	число	зл.-гр.	число	зл.-гр.	число	зл.-гр.	число	зл.-гр.	%
1624			2	107-15	7	34	4	52-15			13	194	82
1625	2	130	2	46	2	18	9	72-15			15	266-15	113
1626			3	90	1	4	2	20			6	114	48
1627	1	40	2	60	4	42	6	66			13	208	88
1628			1	6			2	40	2	240	5	286	122
1629	1	100	1	7			6	52			8	159	68
1630	3	215	2	110	3	73	6	220			14	618	263
1631			2	60	3	39	1	27	2	140-	8	266	113
1633	1	36	4	210							5	246	105
1635	1	57-15	2	110	1	2			1	60	5	229-15	98
У середньому		52-18		73-10		19-8		50		40-	83	235-6	100

Доходів міста від власного капіталу майже не надходило, не було вільних коштів, які можна вигідно розмістити на депозит і отримувати стабільний дохід. Тільки райця Мартин Кампіан завдяки зусиллям колегії 40 мужів виплачував місту дві вічні пенсії з міської землі, яку він привласнив. Одну з них – із землі біля «Пшепюрчинського ставу» (з боку Кульпаркової) – 10 злотих на рік, іншу – 24 злотих за землю, приєднану до Сквилова.

Р. Зубик стикався з фактами повернення грошей, позичених хворими городянами чи їхніми родинами. Таке траплялося в результаті звернення "колегії 40 мужів" позичати тим, у кого є «добросовісність», або вони мають рішення про повернення витрат у місто". В середньому це приносило щорічні доходи 54 злотих 16 гр., з яких 51% припадало на видеркафи, 49% – на прибуток (табл. 4).

¹⁷ Ibid. – S. 148.

Видеркафи та повернення позики¹⁸

Роки	Видеркафи	Повернення позики	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	-	10	10	18,3
1625	-	234-9	234-9	430,0
1626	44	50	94	172,5
1627	34	-	34	62,4
1628	34	-	34	62,4
1629	-	-	-	-
1630	58	-	58	116,4
1631	34	-	34	62,4
1633	34	-	34	62,4
1634	34	-	34	62,4
1635	34	-	34	62,4
У середньому	27-24	26-22	54-16	100
Відсотки	51,0	49,0	100	-

Аналізуючи проблему заборгованості міста, Р. Зубик поділив борги на старі (до 1624 року) і поточні (після 1624 року). Першою і основною причиною виникнення заборгованості були інвестиційні витрати: придбання шляхетських маєтків (Замарстинова, Волиці, Поріччя, Кошнарівських ланів) у 1607-1614 роках, які ще в минулому столітті вийшли з міської юрисдикції, спричинили в безпосередній близькості від міста загрозу його інтересам. Борг, взятий із цією метою в єзуїтів, складав 14 300 злотих. Окрім того, за 1700 злотих Львів придбав окремі ґрунти шпиталів св. Духа та св. Станіслава. Ця сума була боргом міста перед вищезазначеними закладами.

Приїзд короля до Львова перед битвою під Хотиним, поява конфедеративних військ в околицях, які, поряд із небезпекою татарської навали, змусили місто отримувати дороге ополчення чи сплачувати викуп, – додаткові причини, що спричиняли постійне збільшення боргу. За відсутності інших способів покриття цих витрат були порушені фундаційні депозити (зокрема, на заснування семінарії для бідної львівської молоді), які перебували під опікою раецького уряду, лавників та "колегією 40 мужів".

Нарешті, низка невеликих сум, позичених на покриття щоденних міських витрат, через низький рівень міських доходів та їх зменшення шляхом передачі ряду оренди в руки людей, близьких до управління міста, за меншу оплату, збільшували міську заборгованість.

Гроші, взяті містом у борг протягом 20-х років XVII ст. (поточні борги), використовувалися не для отримання нових джерел доходу, а на

¹⁸ Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. – S. 204.

пекучі міські потреби. Епідемія 1625 року (1900 злотих), королівська комісія у суперечці міста зі старостою, створена в 1629 році (3150 злотих), поїздка на сейм 1631 року (2000 злотих), поїздка на коронацію короля 1632 року (6000 злотих), приїзд короля до Львова та пов'язані з цим витрати (6000 злотих), необхідність реструктуризації боргу під нижчі відсотки, взятого на невігідних умовах у 1632 році (6000 злотих), недобір королівського (1725 зл. 22,5 гр.) та міського (195 злотих) пошу – все це було причиною того, що місто знову брало нові позики¹⁹.

Різниця між вихідною цифрою (32874 злотих 16,5 гр.) і кінцевою цифрою (13745 злотих) – результат інтенсивного погашення боргу в першому (1624) та останньому році (1635) досліджуваного періоду, що в обох випадках спричинялося безпосереднім втручанням монарха чи його уповноважених²⁰.

У своїй праці Р. Зубик порушив проблему санітарного благоустрою Львова. Ілюструючи ступінь пургації міста в першій половині XVII ст., він навів низку характерних цитат із книг магістрату за 1625 рік: “Miasto pełne gnojów, za co i od szlachty przymówka i, co większa, niezdrowie. Zagnięłości i smród, proszą, aby były wywiezione”; 1634 рік: “Na purganty wiele wydatku, a na sali tak cieknie, że żadnym sposobem od smrodu do izby 40 mężów wnieść bez obrazy zdrowia nie można”²¹.

За підрахунками Р. Зубика, на пургацію Львова у першій половині XVI ст. витрачалося зaledве 0,3% коштів від загальноміських видатків²².

Як відзначав Д. Зубрицький, «попри турботу про лад, про яку нас запевняють книги, місто і вулиці були, однак завалені купами гною й дороги на території Львова були в надто поганому стані; тому король видав гострий рескрипт раді міста, аби вона, використавши шарварки з міських сіл, вичистила вулиці й намагалася поправити дороги»²³.

У 1634 році було запроваджено податок на вуличних торговців, який забезпечив би владі міста суми грошей, необхідні для очищення брудного міста. Стимулом мав служити приїзд короля. Слід, однак, зазначити, що податок на вуличних продавців, найманих із передмістя та околиць міста, не стосувався населення міста. Дохід місто отримувало регулярно (3 злотих 8 гр. – 3 злотих 10 гр. на тиждень). Щороку він постійно зростає (до 250 злотих на рік)²⁴.

¹⁹ Ibid. – S. 317.

²⁰ Ibid. – S. 341.

²¹ Цит. за: Потімко О. Розвиток медицини у Львові в XIV-XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. – Львів, 2012. – С. 33.

²² Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. – S. 229-234.

²³ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – С. 240.

²⁴ Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. – S. 180.

Р. Зубик намагався з'ясувати проблеми експлуатації міського акведука. За його оцінками, навіть у період економічного піднесення міста утримання водогону було збитковою справою²⁵.

Виходячи зі змісту праці, спорудження міської водогінно-каналізаційної системи розпочалося у 1404 році; до того часу питну воду доставляли візники та носії. Ця та інші праці відстежували різні аспекти функціонування львівського водогону впродовж наступних століть²⁶.

Д. Зубрицький з'ясував, що станом на 1452 рік мережею водозбірень і підземних каналів вже були охоплені площа Ринок та головні вулиці міста, а в 1614 році джерельну воду за невелику платню подавали до помешкань окремих львів'ян. Для цього в 40-х роках XVII ст. почали використовувати глиняні труби, котрі згодом виявилися непридатними. Від експлуатації громадського водогону місто отримувало прибуток, що надходив до другої міської каси – так званої «трубною»²⁷. Крім розгалуженої мережі водогонів, Львів мав кілька кам'яних криниць, найдавніша з них збудована близько 1589 року²⁸.

Середньовічні міста не завжди мали поблизу добру воду, тому намагалися привезти її з далекого району. У випадку облоги було важко знайти водопровідні труби та позбавити населення води. Тож джерела тримали в таємниці, труби прокладали глибоко під землею. Крім того, в самому місті на ринковій площі та в інших місцях та околицях викопували колодязі та «мелузینی». Так було і у Львові. Р. Зубик не дізнався дати створення муніципальних водопроводів, але вже у першій збереженій книзі рахунків 1404 року він фіксує їх нерентабельність.

Доходи, сума яких наведена у таблиці 5, надходили безпосередньо до міської скарбниці та використовувалися для покриття щоденних витрат. Зусилля "колегії 40 мужів" створити окрему водопровідну касу, що розпочалися ще в 1603 році, були реалізовані лише через шістдесят років (1665 рік). Витрати на водопровідні труби фіксувалися в окремому рецесійному стовпчику і їх щороку відбирали три куратори акведука, від ради, лави та "колегії 40 мужів" по одному. Роль кураторів водопостачання зводилася до нагляду за водопровідними роботами.

Середній річний дохід від водопроводу складав 645 зл. 12 грн., витрати – в середньому на 908 зл. 27 гр. на рік, тому дефіцит платежів становив у середньому 263 зл. 15 гр. (у 1633 р. навіть 859 зл. 15 гр.). Дохід утримувався майже на одному рівні протягом усього періоду.

²⁵ Ibid. – S. 245.

²⁶ Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV-XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. – С. 38.

²⁷ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – С. 24, 97, 224.

²⁸ Там само. – С. 196.

Таблиця 5

Доходи та витрати від водопостачання³⁴

Роки	Доходи та витрати від водообігання															Витрати	Відношення витрат до доходу	Нето				
	Доходи			Витрати																		
				Особистий			Власність															
							Разом			Труби		Потік		Буріння труб					Ремонт інструментів та ін.		Разом	
зл.-гр.	%2	майстер групи	дні	зл.-гр.	%1	ілос	зл.-гр.	ілос	зл.-гр.	ілос	зл.-гр.	ілос	зл.-гр.	%1	зл.-гр.	%2						
1624	605-9	94	252-24	326	87-5	339-29	174	92-26	115	29-23	185	12-10	12-25	147-24	30,4	487-23	54	100				
1625	622-2	96	232-6	335	92-	324-6	191	94-2	75	23-3	191	22-22	31-15	161-12	33,3	485-18	53	100				
1626	725-18	113	257-2	393	104-22	361-24	366	157-17	132	42-16	422	28-4	11-	239-7	65,7	601-1	66	100				
1627	802-17	124	303-20	734	213-23	517-13	583	278-25	176	67-27	350	24-3	30-9	401-4	43,9	913-17	101	100				
1628	619-29	96	299-26	478	128-16	423-12	609	292-	233	95-6	440	29-10	28-23	445-9	51,9	873-21	96	100				
1629	623-22	97	315-12	840	224-20	539-12	948	430-17	389	141-11	950	64-4	23-22	24	55,1	1,199-6	132	100				
1630	560-5	87	315-14	542	144-20	460-4	677	186-18	412	156-3	780	51-25	59-5	453-21	49,6	913-25	101	100				
1631	569-16	88	312-	530	141-8	453-8	732	232-18	479	164-24	646	43-2	35-16	476-	51,3	929-8	102	100				
1633	652-11	101	312-	521	138-24	450-24	1092	431-2	381	150-11	502	33-14	446-5	1,061-2	70,2	1,511-26	166	100				
1634	668-12	104	312-	650	194-9	506-9	732	279-1	436	174-17	532	35-14	46-29	536-1	51,4	1,042-50	115	100				
1635	649-29	101	312-	500	151-29	463-29	802	321-10	333	167-12	835	55-20	26-17	570-29	55,2	1,034-28	114	100				
У середньому	645-12	100	293-5	530	147-10	440-15	628	254-7	287	110-9	530	35-14	68-12	468-12	51,5	908-27	100	100				
Відсотки			32,3		16,2		28,0			12,1		3,9	7,5									

³⁴ Ibid. – S. 245.

Таблиця 6

Інвентар збору міського пошу (станом на 1630 рік)⁸⁵

Дільниця	Вулиця	№ порядковий	I. Dupla szosu [Подвійний пош]					II. Simplex iaudum [Одинарний ляудум]					Разом пошу і ляуди						
			Загальна сума			Вільні від пошу		Має бути зібрано пошу	Кількість платників по 1 зл.			Кількість платників по 2 зл. і більше		Разом пошу і ляуди					
влас-ників		кам'я-ниць		на хвопках		влас-ників		вільні		зл.-гр.		влас-ників		по 2 зл. і більше		вільні		Має бути зібрано пошу	
Перша	Перша сторона ринку вул. Єзугська (Шевська) Крайківська Пекарська Разом	1	26	13	33	3	7	31-6	17	16	6	9	36	67-6					
		2	20	13	25	3	4 2/3	24-22	14	3	1	2	17	41-22					
		3	50	33	55	1	2	63-18	38	38	1	2	76	139-18					
		4	28	17	23	1	1	26-12	16	3	2	1	24	50-12					
		5	124	16	136	8	14 2/3	145-28	85	60	9+1	14	153	298-28					
Друга	Друга сторона ринку вул. у бік домініканців Вірменська позаду Єлени на вірменському кладовищі повертаючись із вірменської церкви Разом	6	20	14	30			36-	11	23	1	1	36	72-					
		7	9	6	9			10-24	8	3			11	21-24					
		8	6	6	11			12-	3	10			13	25-					
		9	9	8	13			13-15	8	4			12	25-15					
		10	12	11	11	1	1	9-9	9	6			15	24-9					
Третя	Третя сторона ринку вул. від Руської до ринку Школиць Зерванська при костелі домініканців Руська Разом	11	31	19	28,5	1	1	31-15	29	17		46	77-15						
		12	87	64	102,5	2	2	113-3	68	63	1	1	133	246-3					
		13	20	10	35,5	2	7	33-18	9	9			18	57-18					
		14	10	6	11		1/3	13-6	7				7	20-6					
		15	7	4	4	1		4-12	5	1			6	10-12					
Четверта	Четверта сторона ринку вул. Галицька за школою Шпитальна на ринку біля багатих крамів Разом	16	14	12	14			16-24	8	6		14	30-24						
		17	17	11	17			19-6	14	9		23	42-6						
		18	23	16	16,5			19-24	18	9		27	46-24						
		19	91	59	98	3	7 5/6	107-	61	34		95	202-						
		20	25	12	40	6	13 15/28	31-21	18	13	3	6	43	74-21					
Міські будинки та помешкання і передміські крами	Разом	21	22	14	25	4	2 7/12	26-27	14	16		5	25	51-27					
		22	12	8	10	1	1	10-24	8	4		1	11	21-24					
		23	8	8	8			9-18	3	5	1	14	23-18						
		24	15	13	13	1	1	14-12	9	3		9	23-12						
		25	82	55	96	12	18 5/12	93-12	52	41	4	15	102	195-12					
Загально	Загально	26	-	33	-					35		6	29-	29-					
		27	-	-	-								11-22	11-22					
		28	384	287	432,5	25	42	459-13	266	233	14+1	36	523-22	983-5					

⁸⁵ Ibid. – S. 184.

Доходи, про які йшлося у попередніх розділах, були постійними, вони передбачали надходження з постійних джерел міської ради (активи, монополії, збори, призначення та податки) або доходи, що мали надзвичайний характер. У наступних розділах Р. Зубик характеризував решту доходів міста.

До першої категорії він зараховував доходи від королівського шосу (залежно від постанови сейму), продажу труб та заливів, а також доходи від стаєнь (залежно від затребуваності міських коней з боку королівської каси); до другої: інші прибутки з королівської каси, повернення не розтрачених у посольствах коштів, надзвичайні складки, продаж дріб'язку та інші. Туди ж відносилися прострочена рента, яка не фігурувала у відповідних розділах і статистичних таблицях³⁶.

Королівський шос, званий також поборовим шосом, або просто побором, був лише варіантом загальнодержавного податку на майно від ланів. Збирали його з території міської юрисдикції, у розмірі, визначеному відповідною постановою сейму. Збиранням шосу займалося місто, віддаючи королівському поборцю потрібну суму, незалежно від зібраних коштів.

Перш ніж збирати шос потрібно було повідомити "колегію 40 мужів", а ті мали дати свою згоду. Очевидно, це сприймалося як формальність, адже колегія не могла відмовити у такому дозволі³⁷ (табл. 7).

З передмість і сіл подаємо нижче суму цифр, взяту з «*determinatione contributionum publicarum*» 1634 р. Вона представляє стан із 1629 р., а тому ближча до істини, ніж наші пробні обрахунки на підставі реєстрів шосу з передмість, із часів перед великою епідемією і перед пожежею.

Прибуток в інвентарях з однієї дуплі шосу і однієї лауди виглядав таким чином:

шос з міста з 254 кам'яниць на 432 ¹ / ₂ хлопах давав 459 зл. 13 ¹ / ₆ гр.;		
лаудум від 267 власників та 247 комірників теж		
22 перекупнів (з них 36 вільних)	523 зл.	22 гр.;
Шос з 31 єврея в місті	37 зл.	6 гр.;
<i>Разом з міста</i>	1020 зл.	11 ¹ / ₆ гр.
Шос з 12 євреїв і 5 єврейських халуп		
у передмісті	16 зл.	2 гр.
З 968 будинків Галицького передмістя	191 зл.	6 гр.
З 250 будинків Краківського передмістя	50 зл.	10 гр.
З міських сіл	100 зл.	
<i>Разом</i>	1377 зл.	29 ¹ / ₆ гр. ³⁸

³⁶ Ibid. – S. 188.

³⁷ Ibid. – S. 189.

³⁸ Ibid. – S. 184.

Таблиця 7

Збір королівського податку³⁹

Роки	Прибутки					Витрати					Разом	Негто
	виріано	віддіано	надлишок		дефіцит	вартість збору	втрата грошей	королівські податки				
			зл.-гр.	зл.-гр.					%2	зл.-гр.		
1624	1	1,390-8	1,200-	190-8	53	-	-	-	6-2	6-2	5	184-6
1625	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1626	4	5,178-29	4,800	378-29	105	-	1	13-5	40	54-5	40	324-24
1627	6	8,670-24	7,200	1,470-24	407	-	12	4-15	32	48-15	36	1,422-9
1628	18	22,557-12	21,300-18	1,257-12	358	-	29-22	-	303	333-16	248	923-26
1629	4	4,820-18	4,725-	95-18	27	320	38-10	-	14	372-10	276	-276-22
1630	5	-	-	-	-	30-	35-24	-	-	65-24	49	-65-24
1631	-	6,541-3	5,962-15	578-18	160	-	28-4	-	121-12	149-16	111	429-2
1633	7	8,277-17	8,400	-	-	122-14	-	-	16	138-13	103	-138-13
1634	7	8,150-5	8,400	-	-	249-25	27-5	20-15	15	312-15	232	-312-15
1635	-	-	-	-	-	-	-	3-14	-	-	-	-
у середньому	5	5,962-13	5,635-7	361-1	100	65-20	15-20	2,5	49-25	134-19	100	226-12
Відсотки		105,8	100			48,8	11,7		37,0	100		

³⁹ Ibid. - S. 194.

До нерегулярних Р. Зубик відносив дохід від продажу труб та «промивок» системи водопостачання, який у середньому давав 46 злотих 19 гр. Доходи, які місто отримувало безпосередньо від роботи водотягу, включалися до статті «водопостачання».

Міські коні використовувалися для робіт навколо міських мурів. Тоді королівська каса (не рахуючи річної плати міському візнику) покривала значну частину витрат на стайню. Так було у 1626, 1628 та 1629 роках. Крім того, досить часто чужих коней утримували в міській стайні. Винагорода за цю "гостинність" спостерігається в рахунках лише двічі (1628 та 1631 рр.). Решта винагороди, очевидно, потрапила до особистої каси "старшого візника"⁴⁰.

З різних джерел стікалися в королівську касу суми, отримані від продажу рухомого майна та нерухомості померлого без спадкоємців⁴¹.

Середньорічний дохід від цих нерегулярних та надзвичайних надходжень становив 908 злотих 20 грн. З цієї загальної суми 25,7% припадало на виручку королівської каси, 10,9% – від премій, 7,6% – на прибутки за невтрачені суми, 2,9% – на продаж дрібних предметів, 52,9% – це різні та невизначені доходи⁴² (табл. 8).

Таблиця 8

Інші нерегулярні доходи⁴³

Роки	Виручка з королівської каси	Неопубліковані прибутки	Премії	Продаж дрібних предметів та ін.	Різні та невизначені доходи	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	-	-	-	22-12	4,000	4,022-12	443
1625	10	23-8	-	128	11-	172-8	19
1626	47	-	200	-	-	247-	27
1627	345-3	-	-	32-16	-	377-19	42
1628	-	372-29	143-14	4-21	203	724-44	80
1629	-	188-24	554-6	95-16	25-15	864-1	95
1630	269-6	100-	5-	-	42-23	416-29	46
1631	-	17-13	-	15	375-19	393-17	43
1633	547-23	-	17-15	-	-	565-8	62
1634	30-	64-15	99-15	3-16	-	197-16	22
1635	1,315-15	-	68-16	-	630-24	2,014-15	222
У середньому	233-3	69-22	98-28	26-3	480-24	908-20	100
Відсотки	25,7	7,6	10,9	2,9	52,9	100	

Р. Зубик ретельно аналізує численні витрати міського бюджету. Йдеться, зокрема, про витрати на утримання служби управління

⁴⁰ Ibid. – S. 290.

⁴¹ Ibid. – S. 195–196.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid. – S. 196.

містом, податкової служби, поліції, духовенства, про витрати на зміцнення міських укріплень, догляд за годинниками тощо. В четвертій частині книги «Каса раецька» йдеться про постійну компенсацію з боку раецьких кас. Радники брали невеликі регулярні надбавки з міської каси, не кажучи вже про бенкети, організовані за рахунок міста. Щороку, у Великдень, вони отримували гроші «на Великодне теля». До 1629 року всі одержували 30 злотих разом, згодом – 3 злотих окремо кожний з дванадцяти райців. У дні посту радники отримували "рибу на піст". Наприклад, у 1630 році "риби на піст", що вишувалася в ставках, вистачало на два дні; третього дня вони купували коропа. Витрати на риболовлю були майже кожного року, дохід від продажу риби отримували спорадично та в незначних розмірах. На Різдво відсилалися дві пари каплунів до кожного радника. А коли представники поспільства зауважили їм таку витратність, ті послалися на стародавній звичай. Радники також користувалися знижкою на вартість цегли, незважаючи на те, що "колегія 40 мужів" виступала проти цього.

У середньому витрати на радників становили 260 злотих 10 грн. в рік, з яких 50,7% витрачалися на утримання, 19,4% на цеглу, 26,3% на Різдво, 3,6% на інші витрати. Найбільшими були витрати в 1627 році (372 злотих, 10 грн.); найменшими – в 1625 році (170 злотих) (табл. 9).

Таблиця 9

Витрати на райців⁴⁴

Роки	Телята на Велик- день	Риба на піст	Каплуни на Різдво	Резиден- там (урядую- чим райцям)	Зниження ціни на цеглу	Інші	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	30			220			250	96
1625	30	8-	12-	120			170	65
1626	30		12	172	60	3	277	107
1627	30	21-22	4-23	120	96	100	372-15	143
1628	30	14-20	14-6	120			178-26	69
1629	30	14-22	7-4	120	159-6		331-2	127
1630	36	37-20	12-	120	112		317-20	122
1631	36	30-25	25-18	120			212-13	82
1633	30	36-	20-16	120	60		266-16	103
1634	33	43-	25-28	120	18		239-28	92
1635	36	36-	24-28	100	51		247-28	95
У серед- ньому	31-27	22-2	14-14	132	50-16	9-11	260-10	100
Від- сотки	12,2	8,5	5,6	50,7	19,4	3,6	100	

⁴⁴ Ibid. – S. 209.

За що платили ремісники панам райцям? – запитував Р. Зубик. – У коротких записках він не завжди знаходив правильні пояснення, але таких, які мав, було достатньо, щоб сформулювати думку з цього приводу. Сап'янники і ткачі – це вірмени, конвісари платять за звільнення від «*quadragintaviratu*», пекарі білого хлібу за угодою, коли їх прийнято до цеху, музики – то знову ж євреї. Найточнішою була інформація про оплату, яку робили з 1635 року різники. Складали її райцям у сумі 40 злотих на рік, ті різники, котрі мали свої ятки під муром Краківської брами, а також «партачі» з Підгороддя, за те що райці долучилися до поєднання («старого різничого цеху під фараю» з різниками з Підгороддя). Одночасно, з прийняттям до різничого цеху різників біля Краківської брами, міська каса втратила 200 зл., які до 1635 року збирала (за дозвіл місця під міськими мурами при Краківській брамі).

Схожою за своєю суттю була плата від шкатульників та миловарів. Таким чином, щоб забезпечити навіть невеликий дохід, райці брали під опіку вірменських, єврейських ремісників і партачів з Підгороддя, виламуючи цеглину за цеглиною у міцному донедавна мурі цехової організації міщан і передміщан, зі шкодою, не лише для цехів, але й міських фінансів⁴⁵ (табл. 10).

Раецький писар отримував номінально 20 злотих за квартал (80 злотих на рік) протягом усього періоду. Ця відносно низька заробітна плата залишалася на одному рівні протягом 60 років (з 1589-1648 рр.). Після підвищення плати іншим міським урядникам раецький писар міг виявитися незадоволеним. Насправді питання щодо винагороди не було таким простим. Адже оренда Будковської кам'яниці, в якій мешкав раецький писар, становила набагато більше, ніж 80 злотих.

Слуг бурмістра налічувалося зазвичай шестеро. Лише у 1626 році та протягом кількох тижнів 1627 та 1628 років один слуга був відсутнім, а у 1634 році з нагоди майбутнього приїзду короля ратушних слуг збільшено на одну людину протягом 25 тижнів. Крім того, на помічників видано 10 зл. 18 гр. Працюючи у ратуші при бурмістрі, вони також виконували роль гінців до сіл і передмість за чиншами від мельників та інших орендарів, беручи за це окрему дрібну плату.

Ратушний ключник також працював у ратуші, при в'язниці, і брав участь у замиканні міських брам, за що отримував 1 зл. 15 гр. на тиждень (73 зл. на рік), надбавку на одяг – 20 зл. 2 гр., а також 2 зл. за прибирання ратушної зали, а також помешкання, один віз дров та ін.

⁴⁵ Ibid. – S. 418.

Таблиця 10

Оплата від ремісників⁴⁶

Роки	Сапінники	Конвісари	Музиканти	Пекарі	Шкачуль-ники	Ткачі	Міловари	Різники	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	30	28							58	77
1625	20	16							36	48
1626	20	16							36	48
1630	20	22	25	6					73	97
1631	20	22	20	12	15				89	118
1632	20	22	20	12	7-15				81-15	109
1633	20	22	20	12		2			76	101
1634	20	28-20	20	12	2	6-			88-20	118
1635	20	28-22	20	12	8	5	4	40	137-22	183
У середньому	21-3	22-25	13-27	7-10	3-18	1-13	13	4-13	75-3	100
Відсотки	28,1	30,4	18,5	9,8	4,8	1,9	0,6	5,9	100	

Робота пічника оплачувалася дуже нерегулярно, він займався опаленням ратуші, беручи за це 10 злотих; згодом 12 злотих на рік. Головне його завдання – рубання дров до печей ратуші, за що отримував окрему платню.

Грошові витрати на урядників і слуг магістрату залишилися майже на одному рівні протягом усього періоду. В середньому це становило 561 злотий 20 гр. на рік, з них 55% – на оплату послуг бурмістра, 17,7% – на раецького писаря, стільки ж (17,8%) на ключника, 1,8% – на пічника, решту (7,5%) – на інші виплати⁴⁷ (табл. 11).

Таблиця 11

Витрати на урядників і слуг магістрату⁴⁸

Роки	Раецький писар	Слуги бурмістра	Ратушний ключник	Пічник	Нерегулярні витрати	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	128	312	101	7	1-12	549-12	98
1625	104	312	100	5	242	763	136
1626	104	265	100	7	45-20	521-20	93
1627	104	308	100	7	124-20	643-20	115
1628	104	302	100	9	1-17	516-17	92
1629	104	312	100	12-13	-	528-13	94
1630	104	312	100	17-5	9-28	543-3	97
1631	104	312	100	7-24	10-16	534-10	95
1633	80	312	100	17	6-20	515-20	92
1634	80	347-18	100	10	-	537-18	96
1635	80	312	100	10-25	22-3	524-28	94
У середньому	99-19	309-20	100-3	10	42-8	561-20	100
Відсотки	17,7	55,0	17,8	1,8	7,5	100	

⁴⁶ Ibid. – S. 419.⁴⁷ Ibid. – S. 213.⁴⁸ Ibid.

Ландвійти (по одному з кожного передмістя) отримували за допомогу у збиранні передміських чиншів, окрім нерегулярних виплат, по 2 зл. на рік на сукно, а слуга з Галицького передмістя ще по одному зл. на свічки (свічкове).

На заробітну плату податковим урядникам і слугам місто витрачало в середньому 252 злотих 5 гр. на рік, з них 60,5% – на лонгерського писаря, 23,0% – на лонгера, 14,6% – на лонгерського слугу, решта (1,9%) – на ландвійтів (табл. 12).

Лонгерський писар (провентовий) вів тижневі (мануали) та річні (рецеси) фінансові книги, а також інші реєстри, укладав інвентарі, видавав квити, часто також заступав лонгера у його обов'язках. З огляду на зростання його ролі громада у 1616 році виклопотала королівський привілей на обов'язковість його присяги. Однак райці не допустили цього, урядуючий у досліджуваному часі писар Массарі присяги не складав.

Лонгерський слуга (провентовий) був правою рукою лонгера, збирав дрібні чинші, рурне, прибутки з ярмаркових буд, від перекупок, мельників у місті і у передмістях, збирав гроші за продану цеглу і вапно, купував дрова до ціпарні, цегельні і для сурмача, овес до стайні, труби для бурмістра тощо.

Таблиця 12

Урядники і слуги лонгерії⁴⁹

Роки	Лонгери	Лонгерський писар	Лонгерський слуга	Ландвійти	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	-	104	34-20	5	143-20	57
1625	-	80	35-8	5	120-8	48
1626	-	106	35-10	5	146-10	58
1627	-	158-15	36-5	4	199-20	79
1628	92	158-15	34-20	5	289-5	115
1629	-	158-15	36-20	4	200-5	79
1630	40	158-15	38-20	5	241-5	96
1631	104-18	158-15	38-20	5	306-5	121
1633	200	158-15	38-20	5	402-5	159
1634	100	218-15	38-20	5	362-5	144
1635	100	218-15	38-20	5	362-5	144
У середньому	57-16	152-16	36-28	4-25	252-5	100
Відсотки	23,0	60,5	14,6	1,9	100	

Статистика враховувала лише витрати на одяг, які місто додавало щороку міським службовцям, крім грошової оплати. Аналіз табл. 13 переконує, що такі видатки замість зменшуватися (з причин вище зазначених), двічі (у 1627 та 1631 рр.) збільшуються – і не тільки номінально (з огляду на збільшення ціни), але й фактично, оскільки

⁴⁹ Ibid. – S. – 217.

щораз більше міських слуг отримує ці гроші. У перші роки їх одержували лише слуги бурмістра, лонгерський слуга та нічна сторожа, від 1626 року – гайдуки, з 1627 р. – возний, з 1628 р. – візники, а з 1631 р. навіть провентовий писар.

Таблиця 13

Одяг та інші витрати⁵⁰

Роки	Одяг	Strucelne	Soldry	Trzewiczne	Інші	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	353-24	5-9	5-6	26	-	390-9	64
1625	270-9	5-9	5-9	26	-	306-27	50
1626	271-13	4-24	4-24	26	-	307-1	50
1627	619-29	5-9	5-9	26	-	656-17	108
1628	591-16	5-9	5-9	26	-	628-4	103
1629	269-16	5-9	5-9	26	-	306-14	50
1630	627-9	5-9	5-9	26	-	663-27	109
1631	806-27	5-9	5-9	26	-	843-15	138
1633	824-13	5-15	5-15	26	-	861-13	141
1634	828-21	5-18	5-18	28-12	-	868-9	142
1635	824-29	5-21	5-20	30-12	17-10	884-2	145
У середньому	571-23	5-10	5-10	26-18	1-17	610-18	100
Відсотки	93,5	0,9	0,9	4,4	0,3	100	

У 1635 році двоє райців (Шольц та Гайдер) і обидва писарі (раецький і лонгерський) отримали «штрудель» по 3 зл. 10 гр., а останні два – ще 2 зл. «на рибу». В середньому ці витрати становили 610 злотих 18 грн. на рік, з них 93,5% – на одяг. У перші три роки такі витрати складали від 300-400 зл., з 1627 до 1630 р. – понад 600 злотих, від 1631 р. – до 800 зл.⁵¹

Заробітна плата нічного бурмістра була дуже мізерною. До 1627 року він отримував лише 6 грн. щотижня (10 зл. 12 гр. на рік) з кінця березня цього року до кінця періоду 10 грн. щотижня (17 зл. 10 гр. на рік), на додачу 10 зл. від 1628 року 20 зл. на дорожнє сукно і один віз дров на зиму. У 1631 році спостерігаються витрати на одяг для нічного бурмістра. Р. Зубик не знав, чи отримав він помешкання, а якщо і так, то за виконання іншого міського уряду.

Охорону міста в темну пору доби здійснювала нічна сторожа (ціпаки), озброєна «ціпами», ліхтарями і свистками. Представників сторожі було 24, по 12 біля кожної брами. Після виборів вони збиралися в ратуші і перед провентовим писарем і ключником взаємно поручалися, що цілий рік сумлінно виконуватимуть свої обов'язки (табл. 14).

⁵⁰ Ibid. – S. 220.

⁵¹ Ibid.

Витрати на поліцію⁵²

Роки	Нічна і денна сторожа			Гайдуки	Разом	
	нічний бурмістр	ціпаки	вугілля і ковдри			
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	22-27	154-12	35		212-9	45
1625	10-12	154-12	21-10	687	873-4	183
1626	10-18	154-12	14-5	202-20	381-1	80
1627	56-12	154-12	16-8	183	410-2	86
1628	57-10	154-12	35-10	240-6	487-8	102
1629	37-10	154-12	18-6	208	417-28	88
1630	37-10	154-12	20-1	208	419-23	88
1631	37-10	155-6	40-29	208	441-15	93
1633	37-10	155-6	36-19	249	478-5	100
1634	37-10	155-6	39-17	340	572-3	120
1635	52-10	155-6	28-9	309-19	545-14	115
У середньому	36-1	154-18	27-24	257-24	476-7	100
Відсотки	7,6	32,5	5,8	54,1	100	

Крім нічної, ціпаки також виконували денну сторожу, збільшуючи свої невеликі прибутки побічними заняттями. Їх відправляли в села, для збирання громади на роботу, за ландвійтами, за дровами до лісів на возах підданих, на сторожу до ставків, за чиншами до мельників, для контролю за підданими, що виконували різну роботу. За ці послуги вони отримували завжди по кілька грошів. Двоє з них постійно збирали податок великої і малої «сторожі», за що одержували по 1 зл. 2 гр. до 1627 р., а пізніше по 1 зл. 18 гр. і більше, до 6 зл. 12 гр.⁵³

Більшими передбачалися витрати на сторожу бурмістра – гайдуків. Зазвичай їх було лише чотири, а спроби бурмістра та ради збільшити їхню кількість викликали протести "колегії 40 мужів".

Гайдуками особливо опікувалися райці і лонгери, що полягало не лише в спробах збільшити їх кількість, але й оплату. Звичайна заробітна плата таких слуг – 1 злотий на тиждень (52 злотих на рік), але іноді щомісячна плата зростала. Крім того, вони отримували помешкання у ратуші, зброю з міського арсеналу, одяг та окрему винагороду за участь у посольствах або за стягнення податків.

Середні витрати на поліцію становили 476 злотих 7 грошів, з них 54,1% – на гайдуків, 32,5% на винагороду ціпакам, 7,6% на оплату нічного бурмістра, решта (5,8%) на вугілля та ковдри для нічної сторожі. За окремі роки (не рахуючи 1624 та 1625) ці витрати складали від 381 злотих 1 гр. (1626) до 572 злотих 3 гр. (1634)⁵⁴.

⁵² Ibid. – S. 237.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

Ті ж самі приписи щодо покриття витрат застосовувалися і до місцевого духовенства. Архiepіскоп, суфраган, священник, проповідник, ректор єзуїтів постійно отримували вино на свята, а бернардинці, домініканці, францисканці та кармеліти приймали радників у себе, а ті, йдучи «на обід» до їхніх монастирів, наказували відсилати собі вино та інші напої, щоб спільно вгощатися.

Значну кількість вина надіслано у 1626 році архієпископу і це стало свідченням того, що нарешті громада дійшла з ним згоди. У 1635 році нового архієпископа Гоховського було урочисто прийнято і подаровано йому на пам'ять золотий келих (за 235 злотих 20 гр.) (табл. 15).

Таблиця 15

Витрати на місцеве духовенство⁵⁵

Роки	Архiepі- скоп	Суфраган	Пробош, проповід- ник, ректор фари	Єзуїти	Бер- нардинці	Домініканці, францис- канці, кармеліти	Примітки та ін.	Разом
	Зл.-гр.	Зл.-гр.	Зл.-гр.	Зл.-гр.	Зл.-гр.	Зл.-гр.	Зл.-гр.	Зл.-гр.
1624	37-26	6-12	5-10	2-20	37-5	36-8		125-21
1625	19-6		36-	3-6	14-12	3-6		76
1626	65-18	102-12	6-12		6-20	25-18	26-20	233-10
1627	38-12		8	16	28-24	14-28		106-4
1628	111-17	28-24	14-12	25-12		1-18		181-23
1629	19-6	9-18	13-24	4-24		22-20	4-24	74-26
1630	16	8		50-20	16			90-20
1631	16	8		29		18-4	38-12	109-16
1633		5-10	8				20-	33-10
1634		12-24	9	4		4	122-12	152-6
1635	317-11	56-18	6				45-24	425-23
У серед- ньому	58-9	21-18	9-22	12-10	9-11	11-15	23-14	146-9
Відсотки	40,0	14,7	6,6	8,4	6,4	7,9	16,0	100

З невеликими витратами на церковні церемонії були пов'язані вибори членів магістрату. Перші включали винагороду церковних слуг (органіста, кантора, дзвонаря, музикантів), а також витрати на свічки, вівтар. В перші чотири роки виплачували платню вікаріям за спів та промову, парафіяльному священнику та проповіднику, іноді отцю – суфрагану та францисканському комісару, а в 1627 р. навіть замковому писарю. Між 1628 і 1630 роками рахунковий писар не забував підкреслити факт заощаджень, які інколи доходили до десятка злотих, що становило 50 % від загальних витрат (табл. 16).

⁵⁵ Ibid. – S. 298.

Таблиця 16

Витрати на духовенство під час проведення виборів⁵⁶

Роки	Органіст і музика	Вікарії	Кантор	Дзвонар	Свічки	Інше	Пода-рунки	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	12	1	1	12	9-5		25-18	37-18	137
1625	5-12	1	1	12	10-8		19-6	37-8	136
1626	3	1	1	12	6-		19-6	30-18	111
1627	6	1	1	12	7-15		32-	47-27	174
1628	6		1		6-8	6		13-14	49
1629	7		1	12				8-12	31
1630	6-3		1	12	4	12		11-27	43
1631	6-3		1	12	6-	18	8	22-3	80
1633	6-6		1	12	5-25	1-9	16	30-22	112
1634	6-6		1	12	8-5		16	31-23	115
1635	6-6		1	12	6	1-5	16	30-23	112
У серед-ньому	5-10	11	1	11	6-9	10	13-24	27-15	100
Відсотки	19,3	1,4	3,6	1,4	23,0	1,2	50,2	100	

Досить коштовними, на думку Р. Зубика, виявилися роботи з реконструкції ратуші. Так, було закладено кам'яний зал та підлогу, зведено нові печі, замінено вікна (1624, 1625), збудовано цегляну скарбницю для лонгерії (1627), реконструйовано «ціпарню» з колишнього льоху та лонгерію (1630), кімнату "колегії 40 мужів" (1633) та проведено кілька інших невеликих ремонтів. Цеглу для ремонту отримувано з міської цегельні. Витрати на утримання в'язниці бралися також із королівської каси, переважно на ратушну в'язницю. Перші три камери були побудовані в 1624 році на місці колишнього льоху під ратушею. У наступні роки влада стикалася з витратами на ремонт в'язниць на обох воротах. Р. Зубик інколи знаходив в книгах рахунків, у частині тижневих витрат або витрат на цеглу, загальний звіт про витрати на придбання будівельного матеріалу для міських потреб. Цей матеріал використовувався для ремонту громадських, житлових будівель чи підприємств, але точного призначення вказано не було. Гроші з королівської каси витрачалися також на ремонт корчми та ваги (1626 рік: 24 злотих $\frac{2}{3}$ гр.; 1627 рік: 7 злотих 10 $\frac{1}{2}$ гр.)

Середньорічні витрати на утримання громадських будівель становили: 127 злотих 17 гр., з них 44,1% припадало на ратушу, 23,5% – на в'язницю, решту – на міські потреби. Тимчасові витрати, залежно від потреби, становили від 29 злотих 19 гр. (23,2% від середнього рівня в 1631 р.) до 349 злотих 5 гр. (273,5% в 1633 р.) (табл. 17).

⁵⁶ Ibid. – S. 225.

Витрати на утримання громадських будівель⁵⁷

Роки	Ратуша	В'язниця	Міські потреби	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	49-26	157-3		206-29	162
1625	25-21	4-11	156-	186-2	146
1626	30-14	13	24-1	54-28	43
1627	94-22	5-15	7-11	107-18	84
1628	40-26		19-22	60-18	48
1629	25-14	38-18	120-	184-2	144
1630	33-1	15-5		48-6	38
1631	26-8	3-11		29-19	23
1633	186-23	53-14	108-28	349-5	273
1634	45-21	51-14	9-22	106-27	84
1635	59-12	12	8-25	68-19	54
У середньому	56-6	30-	41-9	127-17	100
Відсотки	44,1	23,5	32,4	100	

Окремо Р. Зубик фіксує витрати на укріплення, які мали важливе значення для оборони міста. У XVII ст. вони складалися з обширних земляних валів, що оточували місто, закриті з обох боків стінами та ровом ззовні, який був заповнений водою з Полтви та дощовою водою, що постачалася каналізаційними канавами. Дві брами з вежами та мостами (Краківська із півночі та Галицька з півдня) та дві хвртки (Єзуїтська із заходу та Руська зі сходу) були єдиними зручними шляхами зв'язку, що з'єднували місто з передмістям. Над стінами стояла міська варта. Стан укріплень на початку XVII ст. Р. Зубик оцінював як недостатній і до речі, татарська орда, кожні кілька років навідувала Львів (1620, 1623, 1626 та 1629 рр.), не оминала його околиць та міські села. Королівські укази 1622 та 1630 років зобов'язували мешканців міста підтримувати міські мури в належному стані. Тим часом замість того, щоб укріплювати оборонні стіни, райця Мартин Кампіан використовував кошти королівської каси для будівництва нової вежі ратуші. Замість того, щоб поновити занедбані стіни та вали, він планував лише розширити їх.

Щорічні видатки на оборонні споруди міста склали 1788 зл. 24 гр., найменші у 1635 році (652 зл. 7 гр.), найбільші у 1626 році – (2714 зл. 17,5 гр.). Зокрема, на стіни та вали – 27,4%, на ремонт та будівництво нових веж, воріт та хвртки – 14,4%, на видобуток каменю і вапна – 38,8%, решта (19,4%) – на доставку матеріалів у місто⁵⁸ (табл. 18).

⁵⁷ Ibid. – S. 228.⁵⁸ Ibid. – S. 395.

Витрати на укріплення міста⁵⁹

Роки	Вали і стіни			Вежі, брами та хвіртки			Будівельний матеріал			Транспортування матеріалу			Разом	
	ремонт	нове будівництво	разом	ремонт	нове будівництво	разом	видобуто з каменю	вално	разом	візник	оренда коней	разом		
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1626	461-15	833-13	1294-28	101-16	97-9	198-25	397-24	345	742-24	78	400	478	2714-17	151,7
1627	138-3	384-12	522-15	308-13	393-11	701-24	647-11	280	927-11		236-25	236-25	2388-15	133,5
1628	11-15		11-15	117-27		117-27	451-25		451-25	117	364-24	481-24	1063-1	59,4
1629	399-7	168-22	567-29	237-10		237-10	608-15		941-15	156	223-9	379-9	2125-18	118,8
1635	56-18		56-18	30-11		30-11	409-8		409-8	156		156	652-7	36,5
у середньому	213-12	277-9	490-21	159-4	98-4	257-8	502-28	191-15	694-13	101-12	245	346-12	1788-24	100
Відсотки	11,9	15,5	27,4	8,9	5,5	14,4	28,1	10,7	38,8	5,7	13,7	19,4	100	

⁵⁹ Ibid.

За рахунок бюджету місто отримувало три годинники: на вежі ратуші та на обох міських воротах. Ремонт та виготовлення деталей виконував коваль. За роботою годинників слідкував міський годинникар. Він отримував винагороду за свою роботу: 20 грошів на тиждень (34 злотих 20 гр. щорічно) та безкоштовне помешкання. Крім того, з міської каси годинникарю регулярно виплачували 10 гр. "на олію для годинників". Час від часу спостерігалися витрати на ремонт. У 1631 році годинник ратуші зазнав ретельної реконструкції. Решта ремонту приладів для вимірювання часу, як і в'язниці, також була частиною витрат королівської каси.

У середньому витрати на утримання міських годинників становили 54 злотих на рік. На годинникаря припадало 64,1% від цієї суми, 9,8% – на закупівлю олії та 26,1% – на ремонт (табл. 19).

Таблиця 19

Витрати на догляд за годинниками⁶⁰

Роки	Годинникар	Олія для годинників	Ремонти та інше	Разом	
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	34-20	5-6	18-13	58-9	108
1625	34	5-18	16	40-4	74
1626	34-20	4-6		38-28	72
1627	34-20	5-18		40-8	75
1628	34-20	5-18	1	41-8	77
1629	34-20	5-18	64-18	104-26	194
1630	34-20	4-24		39-14	73
1631	34-20	5-18	44-15	84-23	157
1633	34-20	4-24	5-15	44-29	83
1634	34-20	5-6	15-15	55-11	103
1635	34-20	5-24	5-11	45-25	85
У середньому	34-18	5-8	14-4	54	100
Відсотки	64,1	9,8	26,1	100	

Ще однією витратною статтею для міської влади були субсидії та милостиня. Адміністрація міста давала милостиню втікачам із татарського полону, паломникам, іноземцям, в одному випадку єврею, який обіцяв навернення до христової віри. У записці від 1625 року читаємо: «Вольській, дочці небіжчика Дабровського, яку забрали в ясир татари, вбили чоловіка, забрали маєток, ухвалено на квартал давати 10 злотих». У першому кварталі дано 10 зл., у другому – 7 зл. 15 гр.⁶¹

Чи було обов'язком міської ради здійснювати похорони померлих міських слуг, чи це був милосердний вчинок, ми не знаємо, писав Р. Зубик. Ці витрати часто повторювалися. Урочисті похорони слугам

⁶⁰ Ibid. – S. 253.

⁶¹ Ibid. – S. 261.

влаштували в 1633 і 1634 роках. Провентовий писар присвятив цим, заслуженим міським слугам теплу згадку в книгах рахунків.

Поховати бідних, позбавлених сімей чи невідомих людей, виявлених на вулицях, місту доводилося з міркувань гігієни. Правда, таких випадків було не так багато, а тому витрати виявилися незначними (в середньому за рік - 1 злотий 18 гр.).

У 1626 році райці виконують пожертву (у 10 зл.), обіцяну під час небезпечного повернення з Варшави, а в 1631 році занотовано згаданий вище видаток на «убогих бідних».

Середньорічні витрати на субсидії та милостині становили лише 37 злотих 15 гр., з яких 13,9% припадало на милостиню, 25,5% – на похорони, 33,7% – на католицькі та 26,9% – на інші церкви (табл. 20).

Таблиця 20

Субсидії та милостиня⁶²

Роки	Милостиня	Поховання		Церковні субсидії	Стрільцям та інше	Разом	
		міських слуг	убогих				
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	4-19		1-3		40	45-22	122
1625	19-3		1-9	3		23-12	62
1626	2-15	3			10	15-15	41
1627		12			54	54-12	145
1628	5-13		1-16			6-29	19
1629	16		2-27	12-9		15-22	42
1630	3-6	2-10	2-20	64		72-6	191
1631	15-26	5-1	4-11	59-21	7-15	92-14	247
1633	2-20	35-24				38-14	108
1634	3	32				35	93
1635		8-18	4-2			12-20	34
У середньому	5-5	8	1-18	12-18	10-4	37-15	100
Відсотки	13,9	21,3	4,2	33,7	26,9	100	

"Висилання задвірне" – як обов'язок міста, результат старого звичаю, залишок від давньої гостинності, так і вплив нових тенденцій, які виникали у зв'язку з міськими справами. Мета цього заходу – отримати впливових людей для міста. Як свідчать документи, вино (59,2%), риба та їжа (22,6%) відігравали найвизначнішу роль у цій справі, а також епізодичні подарунки, такі як келихи, пропонувані у надзвичайних випадках (весілля, «в'їзди»), а також східні килими тощо. Чим важливіший гість, тим більше він здатен зробити для міста, тим більше подарунків та бенкетів для нього та придворних організовувалося у раецьких будинках. Використовуючи таку можливість, райці розважалися за рахунок міста (табл. 21).

⁶² Ibid.

Витрати на проведення бенкетів⁶³

Роки	Вина		Риба та іжа	Келихи	Килими та інше	Разом	
	гарнці	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	%2
1624	300	884-28	297-23			1,182-21	77
1625	290	910-2	389-17		76-11	1,376	90
1626	300	947	352-22	360		1,659-22	108
1627	250	810-14	421-14	444-8		1,676-6	109
1628	400	1,357-5	212-26	85	104	1,759-1	114
1629	120	534-14	251-3	425-2	100	1,310-19	85
1630	300	1,097-23	379-28		439	1,916-21	125
1631	140	577-6	292-27	69		939-3	61
1633	300	1,109-24	338-25	411-18	100	1,960-7	127
1634	240	887-22	461-17		129-27	1,479-6	96
1635	230	900-18	426-9	341-14		1,668-11	109
У середньому	260	910-20	347-22	194-6	86-9	1,538-27	100
Відсотки		59,2	22,6	12,6	5,6	100	

Королівського декрету 1616 року і постійних скарг "колегії 40 мужів" виявилось недостатньо, щоб схилити радників до певної економії. Єдиною поступкою, яку вони зробили в 1628 році поспільству, стало зобов'язання провентового писаря фіксувати витрати більш точно: з призначенням та прізвиськом бурмістра, який замовляв такі заходи. Тим більше, що такі витрати не завжди були виправданими.

До 1629 року воєводою Руського воєводства був Іван Данилович, після його смерті цю посаду обіймав Станіслав Любомирський. Він провів урочистий в'їзд у місто, яке подарувало йому коштовний (золотий) келих. В 1633 році більших витрат місто зазнало внаслідок бенкету дворянам воєводи і подарунка для одного з них.

У різдвяні свята міська влада не працювала. У разі великих судових справ чи посередництва у міських суперечках, а також під час весіль чи інших урочистостей місто надсилало міським урядовцям вино та рибу (табл. 22).

⁶³ Ibid. – S. 290.

Покриття втрат на городську і земську владу⁶⁴

Роки	Город				Земство					
	староста	підстароста	городський писар	разом	підкоморій	суддя	підсудок	судові пани	писар і підписи	Разом
	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.	зл.-гр.
1624	56-6	18-4	18-4	92-14		16	11-6	23	19-6	69-12
1625	16-	10-4	5-10	31-14	39-3	16	5	43-6	8	111-9
1626		12-24	23-16	36-10	60-26					60-26
1627		12-24	16	28-24	12-24	19-16	12-24	46-22	39	130-16
1628		24	14-12	38-12	28-24			27-21	85	141-15
1629		56-9	7-6	63-15	3-18	10-27	70-23	6	8-22	100-
1630		7-20		7-20			29-13		2-10	31-23
1631						8-	8	70	92-6	178-6
1633	32			32				44-24		44-24
1634	24	8	1	33	54-18			57-6		11-24
1635	28-24	15-28		44-22				65-9		65-9
У серед- ньому	14-8	15-2	7-24	37-4	18-5	6-11	12-14	34-27	23-4	95-1
Від- сотки	38,4	40,6	21,0	100	19,1	6	13,2	36,7	24,3	100

Отже, виконана Р. Зубиком на Семінарі соціально-економічної історії Львівського університету праця полягала в тому, щоб якомога точніше представити організацію міських фінансів у Львові за той період, коли окремі фінансові установи пройшли уже процес розвитку майже протягом трьох століть. Редактор видання Ф. Буяк зауважив, що книга «Фінансова господарка міста Львова в 1624-1635 роках» дає вичерпну картину стану фінансів Львова, зафіксовану в 108 статистичних таблицях та 10 графіках в один із найважливіших періодів розвитку міста. Використовуючи науковий метод дослідження, праця слугуватиме прикладом та відправною точкою для подальшого вивчення фінансової системи Львова. Незважаючи на те, що автор свою увагу зосередив на порівняно короткому відрізку історії (1624-1635 рр. – всього 11 років), його наукові зацікавлення нерідко сягають середини XVI або ж навіть початку XV століть. Детальна, ретельна розробка кожного джерела доходів і витрат міського бюджету означає, що на тлі, здавалося б, сухих цифр фінансової економіки вимальовується ціла картина суспільно-політичного й культурного життя міста.

⁶⁴ Ibid. – S. 296.

Сергій ГАЛЬЧАК
**ГРАБІЖНИЦЬКА СУТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Serhii GALCHAK

**THE PREDATORY ESSENCE OF THE ECONOMIC POLICY OF
THE NAZI OCCUPIERS IN PODILLYA DURING THE SECOND
WORLD WAR**

Abstract. The article reveals the predatory nature of the economic policy of the conquerors in the occupied territories. In particular, on the basis of an extensive source base, the forms and methods of its implementation in Podillya by Hitler's invaders during the Second World War are reported, as well as how extremely negatively it affected the living standards of the enslaved people.

Для держав-окупантів загарбані території завжди були ласим шматком. Економічна експлуатація їх постійно зводилася до одного – отримання максимально можливого зиску.

Не став винятком у цьому й гітлерівський Третій Райх. Як засвідчують численні документальні джерела, важливою стратегічною метою реалізації економічної політики нацистських загарбників на окупованих на Сході територіях, у тому числі й українському Поділлі, був насамперед масштабний грабунок.

Варто зазначити, що плани стосовно таких дій розроблялися реакційним керівництвом Райху заздалегідь і викладені, зокрема, в директивах поплічника фюрера Г. Герінга (надзвичайного уповноваженого по здійсненню так званого 4-річного плану загарбання східних земель – «Про завдання й організацію економіки в окупованих східних областях»), відомих під назвою «Зеленої папки» – програми економічної експлуатації загарбаних територій, яка стала продуктом діяльності спеціально створеного Східного штабу економічного керівництва.

Генеральне завдання цих документів по суті розкривається уже в першому пункті передмови. У ньому говорилося:

«Згідно з наказом фюрера необхідно вжити всіх заходів до негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини. Всі заходи, які могли б зашкодити досягненню цієї мети, повинні бути відкладені або зовсім відмінені».

І далі у другому пункті:

«Отримати для Німеччини якомога більше продовольства і нафти – така головна економічна мета кампанії... Цілком недоречно вважати, що окуповані області мають бути якнайшвидше приведені в порядок, а економіка їх відбудована. Навпаки... відновлення порядку повинно

провадитися тільки в тих областях, де ми зможемо добути значні резерви сільськогосподарських продуктів і нафти, а в решті частин країни, які не можуть прогодувати самі себе., економічна діяльність повинна обмежуватись використанням виявлених запасів».¹

Економічне пограбування територій поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;
- 2) тривале пограбування шляхом колоніальної експлуатації аж до «остаточного врегулювання», тобто до перетворення земель на провінції гітлерівської Німеччини, а решти – на васальні, залежні від Німеччини колоніальні утворення.

Перший етап характеризувався тим, що нацистські загарбники, сподіваючись на блицкриг, розраховували на швидку перемогу. Тому, не втрачаючи часу, як справжні грабіжники не цуралися нічого, що тільки потрапляло до рук.

Вони оголосили власністю нацистського Райху захоплені землі та їх надра, ліси і води, підприємства промисловості і транспорту, радгоспи і машинно-тракторні станції, державні та громадські будівлі, запаси продовольства та сировини, торговельні підприємства, товарні склади та інші життєво важливі об'єкти.

Мародерству гітлерівських вояк не було меж. Серед них побутував навіть спеціальний термін для позначення цього виду грабежів – «організірен». Гітлерівці різали велику рогату худобу кооперативного та державного секторів, що не була евакуйована у тил, розправлялися з худобою та птицею, що їх мали селяни в індивідуальному користуванні. Вони силою забирали цінні речі, відправляли їх у посылках до Німеччини, грабували й знищували музеї та інші культурні заклади, визначні пам'ятки архітектури тощо. Після пограбування залишалися спустошені міста і села, наче після нашествия сарани.

В одному з німецьких документів, датованому 28 жовтнем 1941 року, відверто зазначалося, що «...тепер колгоспи, що знаходяться неподалік воєнних доріг та великих міст, вже майже не мають худоби, посівного зерна і картоплі...».²

За діючою армією до пограбування загарбаних територій приєднувалися полчища мародерів-службовців цивільної адміністрації, що частково входила до складу штатів райхскомісаріату, генеральних округів, а також до штабу економічного керівництва «Ost» («Схід»). Цивільні органи грабіжництва мали на меті не тільки захоплювати все те, що не встигли забрати військові органи, а й вивозити до Німеччини все, що місцеве населення могло виробити в умовах окупації.

Після встановлення окупаційного режиму населенню сіл було суворо заборонено різати велику рогату худобу та свиней (їх

¹ Internationaler Militärgerichtshof in Nürnberg. – Band VIII. – S. 31.

² Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі: ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 69.

конфісковували для потреб Вермахту), продавати лишки основних продуктів харчування на базарах, а жителям міст – виїздити в села за сільськогосподарськими продуктами. Всі продукти й речі у затриманих відбирали. Було заборонено ловити рибу, а також полювати на дичину. Все мало належати новоявленим господарям. І тільки їм.

Щоб побільше відібрати в населення, окупанти вдавалися до різних заходів: і кривавих розправ, і жорстокого адміністрування, і до непомірних податків та штрафів, і звичайнісінького обману... Причому ці дії зовсім не порушували правового поля так званого «нового порядку», ніхто з грабіжників-мародерів не боявся відповідати за скоєне перед «законом». Для узаконення мародерських дій Вермахту 17 липня 1941 р. нацистське командування видало спеціальний наказ про виховання в офіцерського та рядового складу військ почуття особистої матеріальної зацікавленості у війні. Цим наказом армії дозволялося брати силою, грабувати у цивільного населення все, що приглянеться.

Впевнені у безкарності за мародерство гітлерівці в серпні 1941 року, уже в перші дні захоплення Поділля, спершу Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької), потім Вінницької областей, пограбували мешканців населених пунктів Орининського, Чемеровецького, Миньковецького, Дунаєвецького та Новоушицького районів. Фашисти забирали в населення не тільки продовольство, худобу, овочі, але й одяг, навіть настінні та ручні годинники, велосипеди й інше майно.³

Грабували повсюдно. Як згадував В. Куликов (м. Вінниця), «...для потреб їхньої армії та рейху вивозили із Вінниці та околиць продовольство, продукти харчування, промислову сировину, верстати, обладнання, засоби виробництва, необхідні сільському господарству і т. п., нічого не даючи за взяте. Видно було, що населення їх абсолютно не цікавило, навіть більше – воно для них було зайвим... До того ж із рейху налетіла ціла орда ділків-хижаків і почала виривати із Вінниччини кому що сподобалось. Одні привласнювали ліси, другі – цукрові чи спиртові заводи, треті – помістя, будинки, що впали в око і т. п. В райони приїхали «лейтери» і прихопили в свої руки сільське господарство. Українці перетворились у голодних, обідраних до нитки і безправних рабів».⁴

«1941 рік був урожайним, – згадувала очевидиця тогочасних подій О. Безлуцька. – Дуже гарно зародила пшениця на полях нашого колгоспу «Хвиля революції» (с. Слободище тодішнього Дашівського

³ Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) : моногр. / [Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2007. – С. 35-36.

⁴ В лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники : С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – С. 281.

району). Окупанти через своїх ставлеників місцевої влади та запродавців... оголосили: «Жніть, косіть пшеницю, а німецька влада допоможе вам привезти додому снопи і ви будете молотити». Цій брехні повірили люди і пішли збирати хліб на полях... Коли зібрали весь хліб і поклали його в копиці, щоб везти додому, від гітлерівців надійшло розпорядження, щоб весь зібраний хліб заскиртувати, змолотити і відправити на німецькі зерносховища. Тепер людям стало ясно, яка гітлерівська «правда».⁵

Скупшувачи цієї «правди», населення не поспішало виконувати розпорядження окупаційних властей, про що красномовно свідчить інший архівний документ, датований кінцем 1941 року:

«Всім старостам та головам управ!

Німецьке командування звернуло нашу увагу на винятково незадовільний стан в більшості сіл з осінньою сівбою, утримання в скирдах хліба, фуражу, збирання і возовицю цукрових буряків, картоплі та багаторічних трав на насіння...

Голова Літинської районної управи Маркітан
Агроном Русавський».⁶

А тим часом війна набувала затяжного характеру. Величезний фронт, що простягнувся на тисячі кілометрів, багатомільйонна вермахтська орда потребували все нових поставок не лише зброї та боеприпасів, але й продовольства, різноманітного спорядження, одягу. Особливо, з наближенням зими, – теплою. Вирішення проблеми покладалося на населення окупованих територій. Тому закономірна поява розпоряджень подібного змісту:

«Літин, 29 грудня 1941 р. До пана старости.

Згідно розпорядження Військового Верховного Командування потрібно щоб 10 % всього населення міста та села здало кожухи німецьким воякам, які стоять на полі бою.

Прощу негайно довести це розпорядження до відома старостів вашого району та їх зобов'язати, що потрібна кількість кожухів мусить бути здана не пізніше 31 грудня 1941 року...

За своєчасну здачу кожухів ви несете особисту відповідальність.

За дорученням пана обласної управи Віцеман».⁷

Зрозуміло, розпорядження подібного змісту поширювалися не лише на Літинщині. Так, станом на 2 лютого 1942 р. населення Шепетівського округу було змушене здати 1681 кожухів, 1586 хутряних шапок, 2330 куфайок, 156 тілогрійок, 1485 ватних штанів, 3578 шерстяних шарфів, 1812 валянків, 513 рукавиць.⁸

⁵ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО), ф. П – 425, оп. 1, стр. 43, арк. 50-51.

⁶ ДАВіО, ф. Р – 1411, оп. 1, стр. 3, арк. 121.

⁷ ДАВіО, ф. Р – 1411, оп. 1, стр. 3, арк. 2.

⁸ Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО), ф. Р – 420, оп. 1, стр. 71, арк. 95.

З перших днів окупації нацистське керівництво зберегло колгоспно-радгоспну систему, що влаштовувала окупантів як найбільш оптимальна система контролю за виробленням та вилученням сільськогосподарської продукції та сировини. Чиновники цивільної адміністрації чітко усвідомлювали, що виробничий процес і визиск продукції легше проводити у великих колгоспах. У грудні 1941 р. німці офіційно заявили, що колгоспне майно «є власністю німецької держави, і хто його не поверне, той буде розстріляний». Мешканці сіл вимушені були повертати в загальні двори худобу та реманент або доводити цивільній владі своє право на власність.⁹

Початок наступного року приніс для селянства райхскомісаріату «Україна» земельну реформу. 15 лютого 1942 р. райхсміністр у справах окупованих східних земель А. Розенберг за узгодженням з райхсмаршалом Г. Герінгом видав «новий земельний закон», який з пропагандистською метою «ліквідував» соціалістичні форми господарювання, скасовував усі радянські закони та постанови про створення колективних підприємств та їх управління. Зокрема, втрачав чинність «Примірний статут сільськогосподарської артілі». Уся земля офіційно проголошувалася власністю Третього Райху. За цим законом на Поділлі (та й по всій території райхскомісаріату) окупаційна влада почала вилучати у колгоспів, які начебто йдуть у небуття, акти на довічне користування землею. В таємному німецькому документі «Пропагандистське тлумачення аграрного закону» вказувалось, що по новому аграрному закону селянин зможе вільно проявляти свою особисту ініціативу, але користуватися доходами зі своєї землі буде лише після закінчення війни.

На першому етапі колгоспи перетворювалися в перехідну форму господарювання на селі – громадські господарства,¹⁰ на другому – хліборобські спілки, які були створені (теж з пропагандистською метою) лише в небагатьох населених пунктах Поділля. Сутність нових колективних господарств як форми експлуатації визначалася нацистською «Декларацією Надзвичайної Комісії для впорядкування земельного порядку в Україні», де все розкладалось, як кажуть, по полицях:

«ТИМЧАСОВА ПОСТАНОВА ПРО ПРАЦЮ

1. Згідно земельного закону, в громадські господарства переходять всі колгоспні землі, майно, запаси.

Членство

1. Членом громадського господарства вважається все населення

⁹ Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) : моногр. / [Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2007. – С. 131.

¹⁰ Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) : моногр. / [Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2007. – С. 133-134.

села.

Правління

1. Керівник громадського господарства в рамках німецьких законів має повну адміністративну владу, він управляє, розпоряджається майном і продовольством, яке йому надала німецька держава. Він має право робити розпорядження членам двору і їх карати. Керівник відповідає за правильне ведення господарства. Він призначає зав. складами, фермами, бригадирів, ланкових.

Керівництво господарством

1. Керівник має право організовувати бригади, ланки на один рік.

2. Робоча худоба для догляду передається окремим членам громадського господарства, худоба використовується для роботи в громадському господарстві, за розпорядженням керівника господарства.

3. Керівник відповідає за все господарство». ¹¹

У кожному громадському господарстві було 3-4 бригади, члени бригади групувались у ланки (по 10 селянських дворів в одній ланці).

Завдання бригадира полягало в тому, що він щоденно давав завдання ланковим на виконання сільськогосподарських робіт. Ланковий, отримавши наряд на день, розподіляв роботу між членами ланки. Сам же – не працював. Він слідкував за роботою ланки. Йому надавалося право карати її членів.

Що стосується худоби і сільськогосподарського реманенту, то вони були оголошені власністю німецької держави, але роздавалися селянам для догляду і зберігання під розписку. Ці розписки зберігалися у старости господарства. Селянам, які отримали худобу під «схоронну розписку», заборонялось користуватися нею для обробітку присадибної ділянки, а тих, хто осмілився це робити, нещадно штрафували (по 2000 крб. за кожну тяглову одиницю).

Земельний масив розподілявся між бригадами. В середньому на бригаду припадало 200-300 гектарів землі. У бригадах вона закріплювалася для обробітку за кожною ланкою-десятихаткою. Закріплену ділянку кожна ланка обробляла самостійно, починаючи з оранки і закінчуючи жнивими. Обмолот зернових проводився по бригадах. Весь урожай, зібраний громадським господарством, вивозився з току на німецькі заготівельні пункти.

Норм здачі зерна німецькій державі для громадських господарств не встановлювалося. Планувалися лише показники врожайності. Так, наприклад, у с. Іскрині Літинського району в 1941 році гітлерівцями намічалось зібрати з одного гектара поля: жита – по 14,5 ц, пшениці – по 18, ячменю – 12, вівса – 11, гороху – 10, гречки – 8, проса – 15 центнерів. ¹² Що ж стосується зібраного урожаю, то він здавався

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 4-5.

¹² ДАВіО, ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 100.

повністю, за винятком посівного матеріалу.

Це теж регулювалося відповідними документами. Зокрема, у розпорядженні командуючого армійською групою від 28 липня 1942 року «Стосовно запасів і майбутнього врожаю та інших сільськогосподарських продуктів» йшлося:

«Відділ А.

Правила здачі урожаю зернових, стручкових та масляних культур

Все зерно, продукти масляних та стручкових культур перебувають у розпорядженні господарської інспекції Південних армій (в особі районних сільськогосподарських керівників)...

Начальники районів поряд з виробничими керівниками громадських господарств сільськогосподарських товариств по обробітку землі... несуть відповідальність за здачу продуктів у встановленому порядку».¹³

Селяни закріплювалися за певним громадським господарством. Їм не дозволялося переходити з одного громадського господарства в інше, з села – в село. Вони не могли вільно розпоряджатися своєю працею. Нею розпоряджалися фашистські прикажчики – староста, бригадир, ланковий. Праця членів громадського господарства була примусовою.

Тривалість робочого дня становила 14 годин на добу.

Встановлювався мінімум трудоднів – 22 у місяць.

В обцинних господарствах різко зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, коней, овець, свиней. Так, наприклад, в обцинному господарстві с. Майдан Сахнівський Летичівського району станом на січень 1942 р. перебувало на утриманні 40 робочих коней, 8 волів, 7 корів, 77 овець, 23 свині.¹⁴ На коней, що залишилися в господарствах Кам'янець-Подільської області, припадало від 3,5 до 14,5 га орної ріллі. В Шепетівському гебіті в середньому виорювали одним конем від 5 до 7,8 га ріллі.¹⁵

Через відсутність техніки в сільському господарстві різко збільшилося застосування ручної праці.

Але цього окупантам було мало. Вони масово почали застосовувати такі заходи примусу населення до праці, як залякування та штрафи. Причому не зупинялися ні перед чим.

Ведучи мову про залякування, командуючий окупаційної армії Кейтель у директиві від 16 вересня 1941 р. писав: «Залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування виняткової жорстокості».¹⁶

¹³ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 7-8.

¹⁴ ДАХО, ф. Р – 505, оп. 2, спр. 5, арк. 24.

¹⁵ Военне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.) : моногр. / [Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2007. – С. 132.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 11.

Виняткова жорстокість на практиці означала розстріл всіх, хто осмілювався порушити розпорядження окупантів.

«За ворожі державі вчинки, порушення робочого спокою та спроби щодо господарського саботажу були сьогодні розстріляні: Антон Бабій, Максим Подлумлін, Пилип Проценко, Олекса Тогоренко.

Всі вони із Комарова. Всі розстріляні належали раніше до комуністичної партії та до НКВД...

Після приходу німецьких військ вони значно заважали відбудовчій роботі німецьких та українських установ».¹⁷

Застосовувалися й інші методи залякування. Наприклад, у деяких громадських господарствах привселюдно оголошувались імена заручників, які підлягали арешту у разі поганої роботи членів господарства.

Повсюдно впроваджувалися штрафи, які накладалися за найменшу провину. Так, штраф за невихід на роботу визначався у розмірі 200 карбованців для чоловіків і 100 крб. — для жінок.

Відомі випадки, коли штрафувалися цілі села. Показове у цьому плані розпорядження козятинського гебітскомісара про накладання штрафу на села Гопчицю, Морозівку і Бухни Погребищенського району:

«До голови району в Погребищі.

...Як мене повідомлено, мешканці вищезгаданих сіл зібрали в значних кількостях з поля цукровий буряк з метою протизаконного привласнення. Тому я оштрафую: село Гопчицю на 102000 крб., Старостинці — 60000 крб., Морозівку — 40000 крб., Бухни — 50000 крб.

Грошовий штраф повинен бути розкладений за кількістю населення і внесений кожним окреим в сільську касу. Кожне село повинне зібрати штраф до 01.02.1942 і здати в районову касу в Погребищі. Термін повідомлення про виконання до 20.02.1942.

Штойдель».¹⁸

Практикувалося також вилучення у селян присадибних ділянок.

Поряд із заходами примусу, окупанти багато говорили про форми заохочення, широко пропагуючи при цьому «наказ фюрера» про так званий «новий аграрний порядок».

Тих членів громадського господарства, які добре працювали, вони обіцяли у формі нагороди наділити землею. Для більшої переконливості посилалися на відповідні документи, які всіляко афішувалися. Так, в законі про земельну реформу у пункті 4 з цього питання йшлося: «Ті селяни, які добре працюють у громадському господарстві, будуть наділені землею». А пункт 7-й декларації про земельну реформу гласив: «З кожного громадського господарства 10 кращих селян (хто добре працює в громадському господарстві) можуть

¹⁷ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). — 1942. — 15 лютого.

¹⁸ ДАВіО, ф. Р — 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 22.

додатково отримати землю, але не більше 1 га».¹⁹

Але всі ці обіцянки мали демагогічний характер. Роздавати землю селянам у приватну власність не входило у плани окупаційної влади. Як і чесно платити за каторжну працю, незважаючи на те, що у декларації про право на землю (пункт 3-й) заявлялося: «Замість розділу доходів по трудовнях у колгоспі ти отримаєш прибуток в залежності від роботи – це справедливий заробіток».²⁰

Що ж отримували селяни за свою працю? У деякій мірі світло на це проливає такий документ:

«Голові громадського господарства
с. Іскриня Літинського району.

1) На 1941 рік встановлюється оплата за 1 цент. на цукровий буряк:

а) гріншми – при віддаленні до буряко-заготовчого пункту до 15 кілометрів по 8 крб., при віддаленні понад 15 кілометрів по 9 крб.

б) 400 гр. меляси (безкоштовно).

З них 200 гр. одержує громадське господарство, 80 гр. – копщикам і 120 гр. візникам.

в) 200 гр. цукру (жовтого), за гроші по існуючій ціні.

З них 100 гр. одержує громадське господарство для розподілу на трудовні, для обробітку буряка, 40 гр. видає копщикам, по 60 гр. візникам.

г) жому 40 кгр.

Голова обл. управи Бернارد
Директор цукротресту Міхаловський
Зав. обл. землеуправл. Рурікевич».²¹

Бачимо, що це досить мізерні цифри. Тим більше, якщо зважити на те, що урожайність цукристих у ті часи була невисокою, а сім'ї – великими.

Проте певної системи оплати праці не існувало. Селянам, що були позбавлені свободи і засобів виробництва, видавали різного роду відходи. Але не у формі розподілу доходів на трудовень, а у вигляді подачки, що пригнічувало людську гідність.

Оформлялося це так: член громадського господарства подавав заяву з проханням видати йому за роботу, скажімо, зерна. Комендант розглядав заяву і приймав рішення, видати чи ні, частіше – ні.

В окремих випадках староста громадського господарства, зібравши заяви, складав відомість, у якій вказувалася кількість вироблених трудовнів. Ту відомість він представляв сільськогосподарському коменданту, котрий на свій розсуд визначав кількість та якість зерна для видачі членам громадського господарства.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 14-15.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 15.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 65.

Кількість відходів, що видавалася, була недостатньою для підтримки фізичних сил селян, що прирікало їх на напівголодне існування та смерть на ґрунті голоду.

Не вирішували питання й присадибні підсобні господарства.

«Селянам дозволяється тримати худоби стільки, скільки потрібно», – йшлося у п. 2-у декларації про право на землю.

Але то тільки в декларації. У дійсності ж створювалися такі умови, що селяни позбавлялися можливості тримати навіть козу. Для утримання худоби потрібні пасовища і корми, але цього вони не мали. Їм не дозволялося користуватися безкоштовно пасовищами і землею під городи. Вони здавалися в оренду. А її умови були непосильними для селян.

Той же, хто на свій страх і ризик потай від окупантів та їх прислужників все ж вигодовував для себе чи сім'ї теля або порося, наражався на велику небезпеку, про що свідчать архівні документи, як, наприклад, розпорядження Гайсинської райуправи сільським старостам від 9 вересня 1942 року:

«За розпорядженням сільськогосподарського коменданта оголосить всьому населенню і керівникам громадських господарств вашого села, що забій свиней, рогатої худоби і овець та молодняка цих видів тварин без дозволу сільгоспокоменданта забороняється. Дозвіл на забій означених тварин видається сільськогосподарським комендантам тим, що виконали поставку продуктів тваринництва та інші поставки. Винні у невиконанні цього будуть каратися смертною карою.

Голова райуправи Маркітан.

Зав. сільськогосподарським відділом Хандарчук».²²

Що ж стосується згаданих вище поставок, то їх практично виконати було неможливо. Кожен селянський двір зобов'язаний був здати у визначені строки значну кількість м'яса, молока, яєць, продуктів городини. На Кам'янець-Подільщині селяни здавали ще й шкіру, вовну забитої худоби та навіть волосся з кінських грив і хвостів.²³

Причому розміри натуральних податків неухильно зростали.

Ось один із документів – розпорядження вінницького гебітскомісара від 24 липня 1942 р.:

«...У цьому році розмір обов'язкової здачі городини та картоплі збільшений в три рази. Запровадження цього заходу необхідне в інтересах забезпечення харчування військових частин і цивільного населення.

Тому від сьогодні, аж до виконання визначеного для району плану, я забороняю продаж на базарах овочів, городини, ягід і картоплі.

²² ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 5, арк. 120.

²³ Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) : моногр. / [Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ІПП «Медобори-2006», 2007. – С. 136.

Продаж на вулицях і т. д. взагалі не допускається...

Гейтскомісар Штойдель». ²⁴

Взагалі, поряд зі штрафами, податки виступали однією з основних узаконених форм пограбування населення. Вони були натуральними і у вигляді сплати грошей. Мали назву національно-громадських, поземельних, одноразових, доходових, на собак, на котів, на вікна, на двері і т. д., що засвідчують численні директиви.

«Старості села Великі Хутори.

Вінницька районна управа під вашу особисту відповідальність наказує вам:

1. До 12 години дня 4 липня 1942 року здати до сільськогосподарського банку в м. Вінниці всі зібрані вами податкові гроші та оплати: одноразовий, доходовий з населення, промисловий з кустарів, за собак, пошлина ЗАГСУ, штрафів, разовий збір за торгівлю на базарі та інші платежі.

Керівник Вінницького районного фінансового відділу Цюмкалюк Фінансовий інспектор Кочубей». ²⁵

За директивою А. Розенберга, з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на добродійні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг тощо. Було запроваджено навіть подушний податок, який був відмінений свого часу після скасування кріпацтва. ²⁶

Якоїсь єдиної системи в цьому питанні не існувало, адже окупаційні власті в кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. У сусідній Київщині, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства – 400 руб., подушний податок з кожної людини – 100 руб., податок з коня – 300 руб., податок з корови – 150 руб., податок з собаки чи кішки – 100-150 руб. Крім того, тут окупанти запровадили ще й податок за «звільнення від радянської влади» в розмірі 50 руб. ²⁷ Що стосується Вінниччини, то тут до такого не додумалися...

У Кам'янець-Подільській області населення здавало окупаційній

²⁴ Нове життя (Козятин). – 1942. – 15 серпня.

²⁵ ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 36.

²⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. редколегія: Герасимов І. О. (голова), Муковський І. Т., Панченко П. П. (заступники голови), Вишневський Р. Г. (відповідальний секретар). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 186.

²⁷ Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси / Ред. колегія: В. А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор) та ін. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 497.

владі молочний податок. Його розміри, відповідно до наказу райхскомісара, визначалися кількістю худоби та місяцями року. В третьому кварталі 1942 р. приватні господарства та загальні двори здавали 250 літрів, у четвертому – 100 літрів. При наявності другої корови розміри поставок зростали до 350 літрів у третьому кварталі 1942 р., а в четвертому – 150 літрів. У тих індивідуальних господарствах, які не виконали план здачі молока, худоба конфісковувалася.²⁸

Податками обкладалося усе населення, за винятком невеличкої кількості осіб, які були репресовані радянською владою і проявляли особливу лояльність до окупантів. Від оплати податків не звільнялися навіть інваліди першої та другої груп.

«29 квітня 1942 р. № 3-21.

Вінницька районова управа повідомляє Вас, що згідно наказу пана Рейхскомісара України від 25.III.1942 р. № 17 та розпорядження пана Гебітскомісара від 22.IV.1942 р. за № 305/42 ОТБ. 11 к. запроваджено ОДНОРАЗОВИЙ податок з населення для сприяння сільських громад. Ставка цього податку встановлена по 100 крб. з душі працездатного населення, що мешкає на терені громади на день проведення податку.

...До працездатних відносяться: каліки, інваліди I, II групи та, які не можуть працювати в сільському господарстві.

...До осіб та їх утриманців, що підлягають оплаті доходного податку відносяться ті, які не мають сільського господарства, священники, кустарі та робітники і службовці, які живуть виключно з зарплати – без утримання худоби або присадибної землі.

Якщо в сім'ї робітника, що виїхав на роботу в Німеччину чи на південь України, є працездатні особи і вони самостійно працюють в громадському господарстві, то ці останні (члени двору) підлягають оплаті одноразового податку на загальних підставах...».²⁹

Окремий податок (за національною ознакою) стягувався з єврейського населення.

«Розпорядженням пана Вінницького гебітскомісара від 28 лютого 1942 р. встановлено данину з жидівського населення по 250 крб. з особи, незалежно від віку...

За несплату в призначений термін – винні особи за рішенням гебітскомісара притягаються до примусової праці».³⁰

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання тих самих податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних

²⁸ Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) : моногр. / [Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2007. – С. 136.

²⁹ ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 24.

³⁰ ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи.

У 1942 р. в середньому на кожний селянський двір податки всіх видів складали 2315 крб. У 1943 р. сума податків збільшилася до 3113 крб. на двір.³¹

Ще однією формою викачування мізерних селянських коштів, а точніше, – неприхованого пограбування населення – було обов'язкове страхування. Причому того, чим селянин реально не володів.

«ТАРИФНІ СТАВКИ

по Вінницькому району для окремих селян по обов'язковому страхуванню на 1943 рік

Параграф 1. Страхування будівель

Зі 100 крб. – 1 крб.

Параграф 2. Страхування тварин

Велика рогата худоба

а) Телята від 9 місяців до 1 року за голову 10 крб.

б) Корова від 1 року і старше за голову 20 крб.

Коні

в) Лошата від 1 року до 2 років і коні старше 18 років 20 крб.

г) Коні від 2 років до 16 років 40 крб.

Вівці та кози

д) Від 9 місяців і старше за голову 4 крб.

ж) Свині від 9 місяців і старше за голову 9 крб.

Параграф 3. Польові посіви сільськогосподарських культур

а) Зернові, бобові, озимі і др. з 1 га 12 крб.

б) Однорічні сіяні трави з 1 га 12 крб.

в) Багаторічні сіяні трави з 1 га 12 крб.»³²

Не чим іншим, як пограбуванням населення, була також грошова реформа, проведена в Україні влітку 1942 року. Завдяки їй німецькі окупанти відібрали в селян повноцінні радянські грошові знаки і замінили їх нічим не забезпеченими карбованцями, випущеними банком райхскомісаріату «Україна». Тоді, зокрема, появився такий документ:

Розпорядження

З 7.VII. грошові знаки 1 руб., 3 руб., 5 руб. будуть обмінюватись на нові грошові знаки. За 1 радянський рубель – 1 український карбованець.

Райхскомісар України Кох».³³

А через три дні, 10 липня 1942 р., був виданий циркуляр, в якому йшлося: «По досягненню строку 25/VII.42 радянські грошові знаки в райхскомісаріаті України втрачають силу. Платіжним засобом крім

³¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 36.

³² ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 57.

³³ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 38.

карбованця в подальшому є також рейсмарки.

Райскомісар України Кох».³⁴

У пограбуванні населення нацистські загарбники широко застосовували конфіскацію матеріальних цінностей. У селян відбирали худобу, продукти харчування, одяг тощо.

«Розпорядження до п. Стратієнка Дмитра П.

Наказую вам віддати коня масті каштан 5 років для Німецьких властей 19 квітня 1942 р. В разі невиконання будете скеровані до жандармерії через районну управу...».³⁵

Заслугує на увагу приписка, зроблена на цьому документі:

«Стратієнко Дмитро П. о дачі коня відмовився, про що розписався».

Не можна обійти увагою й документ, у якому йдеться про масштаби спричиненої гітлерівцями матеріальної шкоди:

«З інформації обкому КП(б)У про збитки, заподіяні німецько-фашистськими окупантами сільському господарству Вінницької області (28 вересня 1944 р.).

Сільське господарство області в часи німецько-фашистської окупації зазнало величезної руйнації. Німці зруйнували 1939 колгоспів, а 21 колгосп цілком знищили з населенням, спалили 2801 прекрасний колгоспний будинок, а 2767 зруйнували на 60-75 %.

Вивезли до Німеччини 160735 коней, 211981 (голову) великої рогатої худоби. Вирізали 206539 свиней, 151988 овець, 466641 (штуку) птиці, 9095 кролів і знищили 96366 бджолородин, вирубали ліси і сади. Порушили сівозміни і запоганили бур'янами та шкідниками колгоспну землю.

Особливо великої руйнації зазнало господарство Оратівського, Плисківського, Уланівського, Липовецького, Турбівського, Іллінецького і Комсомольського районів.

Окупанти пограбували 67 МТС, 17 МТС зовсім знищили, вивезли в Німеччину і знищили: тракторів – 4359, комбайнів – 687, плугів – 2006, культиваторів – 3521, сівалок зернових, бурякових – 2654, лушпильників – 1717, молотарок – 682, двигунів – 734, нафтобази на 4883 тонни місткості, автомашин вантажних – 545, автомашин легкових – 107, автопередвижок – 38...

Ворог, крім вивозу і знищення тваринництва, заніс різні пошесті хвороб, як коросту, якою по всій області в 1677 населених пунктах було заражено 34433 шт. коней, ящур на рогату худобу в 18 районах – 48 населених пунктах, чуму на птицю в 13 районах – 56 населених пунктах, від якої загинуло 13236 шт. птиці. Знищив кормову базу з площі 143800

³⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 39.

³⁵ ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 23.

га багаторічних трав, залишилось лише 15835 га, або 11,0 %».³⁶

Крім того, «...німецько-фашистські загарбники спалили і зруйнували 1586 шкільних будинків, 148 клубів, театрів, червоних кутків і музеїв, 236 лікарень і амбулаторій, 41 дитячий заклад».³⁷

На території Кам'янець-Подільської області нацистські загарбники знищили та зруйнували 8693 будівель державних підприємств, установ і громадських організацій, у т. ч. 4527 житлових будинків, 267 будівель лікарень, поліклінік, амбулаторій, 51 будівлю клубів, 920 шкільних приміщень, 366 дитячих установ, 8 церков, 4 електростанції і підстанції, 2151 будівлю виробничого та господарського призначення, 189 тваринницьких ферм, 130 магазинів та складів, 24 автогаражі.³⁸

Конфіскували у населення області понад 176 тис. голів великої рогатої худоби, 199 тис. коней, 235 тис. свиней, 158 тис. овець і кіз, 687 тис. різної птиці, 102 тис. бджолосімей, 143 тис. т зерна і борошна. Також було знищено 830 тис. га посівів зернових культур, 31 тис. га картоплі, 76 тис. га цукрового буряка, 254 тис. га посівів інших сільськогосподарських культур, 11 тис. га садів і 12 тис. га лісових насаджень. Гітлерівці вивезли 11 парових машин, 312 двигунів, 50 локомотивів, 53 електродвигуни, 2 пересувні електростанції, 70 металорізальних та 83 деревообробних верстатів, 1638 автомашин, 34 трактори, 4834 сіялки, 4846 жаток, 476 молотарок, 1207 сіножаток, 1153 соломорізки та силосорізки та 1139 пожежних машин.

Кам'янець-Подільська обласна комісія зі сприяння Надзвичайній Державній комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників подала 102528 актів, у тому числі 1618 актів по збитках, завданих колгоспам, 1585 – підприємствам, 99325 – населенню та 244 акти-списки на 33812 колективні господарства краю. Відповідно до цих актів загальна сума збитків господарствам області склала понад 18 млрд крб, у тому числі по колективним господарствам – майже 15 млрд крб. та громадянам – понад 3 млрд крб.³⁹

Отже, масштабний грабунок в усіх його видах і формах був провідною стратегічною метою реалізації економічної політики нацистських загарбників на окупованих українських територіях.

³⁶ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: А. Ф. Олійник (відповід. редактор), М. Л. Байда та ін. – Одеса : Маяк, 1971. – С. 73-74.

³⁷ ДАВіО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.

³⁸ Слободянюк П. Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини на межі тисячоліть: історико-етнографічні витoki, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 2003. – С. 130.

³⁹ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944. Документи і матеріали / Ред. колегія: Баженов Л. В., Газін В. П., Григоренко О. П. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – С. 17.

Михайло ГЛУШКО

ТРАДИЦІЙНЕ РИБАЛЬСТВО УКРАЇНЦІВ У БАСЕЙНАХ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ ДНІСТРА І ПРУТУ

Mykhailo HLUSHKO

TRADITIONAL FISHING OF UKRAINIANS IN THE UPPER REACHES OF DNIESTER AND PRUT RIVERS BASINS

Abstract. *The article dwells upon one of the oldest occupations, namely traditional fishing of Ukrainians in the upper reaches of the Dniester and Prut Rivers. It studies natural and geographical factors of the craft in the late XIX and XX centuries, their influence on its character, structure, and local ethnographic peculiarities. Water transport in the Naddnistriianskyi region is considered, its appearance, construction, and traditional ways of using some of its models during fishing. Different methods of fishing, appearance, design, and technology of making the fishing tackle, its functional application depending on the area, historical experience, folk traditions, etc. are described in detail.*

Одне з найдавніших за походженням заняття – рибальство. На думку більшості дослідників, в Україні його джерела сягають уже доби пізнього палеоліту. Разом із мисливством та збиральництвом воно становило основу так званого привласнювального господарства. Лише з виникненням і розвитком землеробства та скотарства змінилося його місце в загальній системі господарювання. Але навіть після виведення культурних рослин і domestикації диких тварин рибальством продовжувала займатися значна частина населення, зберігаючи впродовж багатьох тисячоліть його архаїчні риси та локальну специфіку.

На жаль, українських етнологів цей вид традиційного заняття цікавив поки що мало. Особливо відчутний брак у науковій літературі польових етнографічних матеріалів, без яких важко робити певні узагальнення і висновки, зокрема і стосовно історичних етапів його розвитку на території басейнів верхньої течії Дністра і Пруту. У контексті сказаного доцільно нагадати бодай такий промовистий факт: після виходу в 1899 році першого тому “Материялів до українсько-руської етнології”, в якому відомий український етнолог Федір Вовк опублікував ґрунтовну статтю “Українське рибальство у Добруджі”, Іван Франко, завзятий прихильник цього заняття, і собі задумав підготувати для нового серійного видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові статтю про рибальство в Галичині¹. Щоправда, свій задум учений не

¹ Глушко М. Іван Франко – ініціатор та учасник народознавчої експедиції 1904 року / М. Глушко // Українське літературознавство. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – Вип. 84. – С. 139.

зумів втілити в життя.

Його реалізував лише через століття сучасний прикарпатський етнограф Микола Лицур. Зокрема, в 2012 році дослідник успішно захистив кандидатську дисертацію “Традиційне рибальство в Східній Галичині (друга половина XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)”, у якій докладно розглянув правові та етносоціальні аспекти розвитку давнього заняття, знання про риб та рибну символіку в народній культурі українців². Натомість снасті та способи їх функціонального використання, основа будь-якого традиційного рибальства, розглянуті у цьому дослідженні лише побіжно. Достатньо зазначити, що фактографічний матеріал підрозділу “Характеристика рибальських методів і знарядь та особливості застосування”, ключової частини третього розділу, охоплює в авторефераті дисертації лише невеличкий абзац³. За винятком стислої статті “Традиційне рибальство Галичини у першій третині XX ст.: заборонені знаряддя та способи вилову”⁴, М. Лицур не студіював снасті галицьких рибалок і в своїх публікаціях. І не міг серйозно студіювати, позаяк, незважаючи на велику територію, яку займала Східна Галичина в другій половині XIX – 30-х роках XX ст., автор дисертації обмежився лише польовими етнографічними матеріалами з теренів “південно-східної Бойківщини і північних районів Тернопілля”⁵.

Нещодавно друком вийшла стаття Ярослава Тараса “Рибальство на Покутті”⁶. Однак значна частина наявного в ній фактографічного матеріалу стосується давнього заняття побіжно. Описи окремих снастей відзначаються загальним характером або підмінені цитуванням інформаторів, які часто мають нерозбірливий зміст стосовно їх конструкції та функціонального застосування. Весь залучений автором етнографічний матеріал походить лише з двох адміністративно-територіальних одиниць сучасної Івано-Франківщини – зі Снятинського і Городенківського районів, терени яких лежать уже в межах басейну середньої течії Дністра. Нарешті, Я. Тарас цілковито проігнорував творчий доробок М. Лицура як знавця народного рибальства Східної Галичини, невід’ємну частину території якої становило також історико-етнографічне Покуття.

Наприкінці 90-х років XX ст. – на початку XXI ст. автор

² Лицур М. З. Традиційне рибальство в Східній Галичині (друга половина XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. [...] канд. іст. наук / Микола Зіновійович Лицур. – Івано-Франківськ, 2012. – 16 с.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Лицур М. Традиційне рибальство Галичини у першій третині XX ст.: заборонені знаряддя та способи вилову / М. Лицур // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 267–270.

⁵ Лицур М. З. Традиційне рибальство в Східній Галичині... – С. 5.

⁶ Тарас Я. Рибальство на Покутті / Я. Тарас // Народознавчі зошити. – 2017. – № 1. – С. 114–122.

запропонованої розвідки спеціально збирав польові етнографічні джерела про рибальство українців басейнів верхньої течії Дністра і Пруту. У минулому (наприкінці XIX – на початку XX ст.) ці землі належали до Південно-західного історико-етнографічного регіону, який, своєю чергою, об'єднував різні етнографічні райони чи їх частини – Бойківщину, Надсяння, Опілля, Гуцульщину, Покуття та Поділля⁷. Вони і будуть у центрі нашої уваги. Щоправда, забігаючи наперед, зазначимо: багато етнографічних відомостей, передовсім тих, що стосуються духовної сфери традиційного рибальства, пов'язаних із ним народної звичаєвості та обрядовості тощо, сучасні репрезентанти інформації вже забули, тобто для української народної культури вони втрачені назавжди.

З географічного погляду басейни верхньої течії Дністра і Пруту цікаві передусім тим, що охоплюють значну кількість різних за характером і повноводністю рік. Як вважають українські дослідники, верхня течія Дністра простягається від витoku водної артерії на висоті близько 1 000 м над рівнем моря (неподалік с. Вовче Турківського р-ну Львівської обл.) до с. Нижнів Тлумацького району Івано-Франківської області⁸. Основні його притоки на цій ділянці – ріки Бистриця, Стрий, Свіча, Сівка, Лімниця, Бистриця Солотвинська, Бистриця Надвірнянська (праві), Стрв'яз, Верещиця, Щирка, Свірж, Гнила Липа, Золота Липа (ліві). Найбільшою притокою Пруту в його верхній частині є Черемош. У с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської області, де зливаються води цих артерій, уже починається середня течія Пруту.

Загальна густина водних артерій досліджуваного краю становить 1–1,5 км/км² у гірській місцевості й 0,2–0,5 км/км² у низинній (у Передкарпатті)⁹. Усі правобережні притоки Дністра і Пруту, а також більша частина кожної з них у самому верхів'ї мають типовий гірський характер. Зокрема, середня швидкість течії у верхів'ях Білого і Чорного Черемошів у межень сягає близько 1,5 м/сек, під час паводку – 5–6 м/сек¹⁰. Такі самі характеристики властиві для багатьох гірських допливів Дністра. Натомість у передгірній зоні Прикарпаття швидкість

⁷ Глушко М. Етнографічне районування української Галичини (За матеріалами наукових досліджень XIX – початку XXI ст.) / М. Глушко // *Галичина: Етнічна історія. Тематичний збірник статей*. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – С. 46–80; Його ж. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.) / М. Глушко // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 44. – С. 189–194, 209–212.

⁸ Швебс Г. І. Дністер / Г. І. Швебс // *Географічна енциклопедія України: В 3-х т.* – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989. – Т. 1: А–Ж. – С. 344.

⁹ *Природа Українських Карпат* / Під ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – С. 103.

¹⁰ *Природа Івано-Франківської області* / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1973. – С. 74; *Природа Чернівецької області* / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1978. – С. 75.

течій усіх місцевих рік становить від 0,5-1 м/сек у межах до 2-3 м/сек у паводки¹¹. І все ж вона значно більша, ніж швидкість рік, наприклад, історико-етнографічної Волині чи Полісся – Прип'яті, Стоходу, Горині, Случа, Ужа та ін.

Саме тому автохтони Карпат і Прикарпаття не використовували човни – невід'ємний атрибут традиційного рибальства в басейнах Прип'яті й Десни, Дніпра і Південного Бугу, інших повноводних низинних рік України, що зрештою безпосередньо вплинуло на загальну специфіку тутешнього заняття. Що більше, в гірській і передгірній місцевостях плоскодонок майже ніколи не виготовляли. Винятком у цьому відношенні був Дністер, причому тільки на ділянці між с. Колодруби Миколаївського району Львівської області та вже згаданим с. Нижнів, де в минулому побутували спеціальні засоби водного транспорту, зокрема і вантажні¹². Скажімо, рештки одного з його видів українські вчені виявили в Галичині в могилі – у відомій археологічній пам'ятці, що поблизу княжого Галича. Це був довбаний човен завдовжки до 3 м, у якому в X ст. поховали багатого воїна¹³. Однак про його використання для ловлі риби в сучасних публікаціях нічого не згадується.

У Наддністер'ї довбаний човен побутував також наприкінці XIX ст.¹⁴, подекуди – до Другої світової війни. У с. Делева Тлумацького району ним слугувала вербова “чайка”¹⁵. І все ж наприкінці XIX – у першій половині XX ст. абсолютну більшість тутешніх водних засобів транспорту виготовляли з дощок. До речі, в 90-х роках XX ст. мешканці цього населеного пункту розрізняли три різновидності засобів пересування по воді: “чайки”, “човни” і “байдаки”¹⁶. “Чайку” і “човен” часто розрізняли і в інших наддністрянських селах¹⁷. Цікаву назву на позначення традиційної плоскодонки виявлено нами в селах Козина і Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області – “луддя” (“лудейка”, “лудийка”)¹⁸, причому інформатори зі с. Стриганці наголошували, що це малий човен. Позаяк зазначені поселення розташовані неподалік від м. Галич, допускаємо, що такий народний

¹¹ Природа Українських Карпат. – С. 109.

¹² Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 73–84; Глушко М. Транспорт / М. Глушко // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2018. – Т. “Україна – українці”. – Кн. 1. – С. 206–207.

¹³ Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. / В. Грабовецький. – Галич, 1997. – С. 24–25.

¹⁴ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny / O. Kolberg. – Kraków, 1882. – Т. I. – S. 72.

¹⁵ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 1, арк. 15.

¹⁶ Там само. – Арк. 14, 15.

¹⁷ Там само. – Арк. 21, 26, 28, 47, 54, 57; зоп. 2, арк. 5.

¹⁸ Там само. – Зоп. 1, арк. 46; зоп. 2, арк. 30, 32.

термін зберігся тут ще з княжих часів і, напевно, споріднений з відомою давньоруською назвою “лодія” чи “ладья”.

У с. Делева Тлумацького району “чайка” відрізнялася від інших водних засобів транспорту тим, що обов’язково мала загострений “ніс”¹⁹. Натомість “човен” – це засіб із широким носом і задком. Наприкінці ХХ ст. за його допомогою перевозили через Дністер чотирьох пасажирів одночасно. Всі обміряні в цьому поселенні зразки типового човна були завдовжки 5 м. Ширина передка кожного з них сягала 50-52 см, ширина корми – 53-55 см. Максимальна ширина транспортних засобів між бортами у верхній частині становила 76 см, при дні – 56 см, максимальна глибина (біля середнього “порога”) – 28-30 см, при носку і кормі – відповідно 10 і 11-12 см. Для перевезення людей робили три “пороги” – при носку, кормі та посередині, де примощували і кріпили звичайні дошки – “присідки”²⁰.

Делевський “байдак” відрізнявся від “човна” тим, щоб був більших розмірів і міг перевозити до 10 осіб одночасно. За інформацією місцевого майстра Стеха Беничука (1935 р. народження), його загальна довжина сягала 5,1 м, ширина носка – 76 см, ширина корми – 96 см, максимальна ширина між вінцями бортів – 1,2 м, максимальна ширина днища – 0,9 м. Посередині плоскодонка була завглибшки 35 см, при носку і кормі – завглибшки відповідно 12 і 13 см²¹.

Натомість у наддністрянському с. Петрів Тлумацького району “чайкою” називали транспортний засіб, яким перевозили 10–12 осіб одночасно. Його загальна довжина сягала до 6 м, максимальна ширина між верхніми краями бортів – 1,3 м, максимальна ширина дна – до 1 м. Крім цього, на відміну від довбанної “чайки” зі с. Делева, засіб перевезення мав широкі “обрізані” передок та задок²².

Параметрами відрізнявся і тутешній “човен”. За твердженням інформатора Петра Жилияка (1924 р. народження), він був завдовжки 3,8-4,2 м і завширшки 75-80 см. Максимальна ширина дна сягала 65 см. За формою цей транспортний засіб цілковито нагадував місцеву “чайку”²³.

У с. Острів Галицького району Івано-Франківської області старожили пам’ятали лише “чайку”, яку виготовляли з дощок. Типовий виріб був завдовжки до 5 м. Ширина його “носка” і “задка” при основі сягала 58 см, при верхніх вінцях – 75 см, максимальна ширина дна – 72 см, максимальна висота бортів – 35 см²⁴.

Загалом же, зважаючи на швидку течію Дністра, його круті повороти, наявність підводних скель та інші природні перешкоди, як у

¹⁹ Там само. – Зош. 1, арк. 15.

²⁰ Там само. – Арк. 14.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк. 26.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – Арк. 54.

зазначених, так і в інших низинних наддністрянських селах човни використовували для вилову риби спорадично – під час промислу за допомогою волока та сіті, інколи – користуючись остями. Це наше твердження стане незаперечним тоді, коли розглянемо конкретні способи рибальства. Доцільно наголосити також на тому, що, на відміну від традиційних довбанок (поліських, наддніпрянських тощо²⁵), дністровська “чайка” (“човен”) завжди мала піднесену догори носову частину і прямовисну корму. Крім цього, долаючи водну перешкоду, перевізник (рибалка) обов’язково сідав на задок човна, щоб його носок підносився над водою якомога вище. Тоді була гарантія того, що під час подолання швидкої течії Дністра вода не потрапить у середину транспортного засобу²⁶. Якщо носок човна був низьким (знаходився на одному рівні з кормою), тоді такий засіб пересування називали “припористим”, позаяк під час подолання водної перешкоди він падав донизу і черпав носком воду. Щоб човен змінив свій хід, знизу від носка “підтинали” його борти і переробляли днище²⁷.

Спорадично використовували човни і на деяких великих ставках. Зокрема, на Загальній крайовій виставці у Львові 5 червня – 10 жовтня 1894 року в етнографічному відділі було представлене своєрідне галицьке поселення, у якому одне з чільних місць посіла садиба зі с. Катериничі Рудківського повіту (нині – Городецького р-ну Львівської обл.). Біля хати цієї садиби експонувався човен – свідок заняття його власника рибальством на місцевому ставку та ріці Верещиця, а також використання транспортного засобу у випадку повені²⁸.

З погляду іхтіології найбагатшим на рибу був Дністер. Згідно з науковими дослідженнями у водах цієї ріки водиться 57 видів риби. У її верхів’ї переважає марена, підуст, головець, верховодка та ін., у нижній частині – лящ, щука, чехоня, бичок, плотва, окунь, сазан, сом, червоноперка тощо²⁹. Особливо багато риби водилося поблизу млинів. Це було пов’язано з тим, що продукти мукомельного промислу (зерно, крупи, борошно, пилоч тощо) падали у воду і слугували приманкою для риби. Найбагатшими на таку поживу були так звані наплавні млини, які зосереджувалися безпосередньо посеред ріки і складалися з трьох важливих частин: головного корпусу (з будівлі самого млина), понтона (масивного човна) і водяного колеса, яке влаштовували між ними. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. ці мукомельні споруди

²⁵ Глушко М. Релікти водного транспорту поліщуків Київщини / М. Глушко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. ССХХХ: Праці Секції етнографії та фольклористики. – С. 190-199; Його ж. Транспорт. – С. 206-207.

²⁶ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 1, арк. 15, 22, 28.

²⁷ Там само. – Арк. 28.

²⁸ Katalog działu etnograficznego Powszechnej Wystawy krajowej we Lwowie 1894. – Lwów, 1894. – S. 13.

²⁹ Тарас Я. Рибальство на Покутті. – С. 116.

зосереджувалися на Дністрі та Пруті – відповідно щонайменше в 17 і 18 місцевостях. Щоправда, в межах України всі вони були зведені вже в середній частині течії цих рік³⁰.

У басейнах Черемошу і Пруту водиться одна з найбільших риб гірських рік – лосось дунайський (головатиця, головень), довжина якого може сягати до 180 см, а маса – до 60 кг. У верхів'ї Черемошу цей вид лососевих буває завдовжки до метра і важить до 30 кг³¹. Складнощі здобуття риби відповідних розмірів майстерно описав І. Франко в оповіданні “Як Юра Шикманюк брів Черемош”³².

На початку ХХ ст. традиційне рибальство українців басейнів верхньої течії Дністра і Пруту вже відзначалося значним комплексом народних прийомів і технічних засобів. Під час цього заняття селяни часто орієнтувалися на поведінку конкретного виду риби в ту чи іншу пору року і в певний час доби, а також на різні природні ознаки. Так, найсприятливішим для рибальства вважається ранок – у проміжку від сходу сонця до 8–9 години. За твердженням інформаторів, багато риби можна зловити напередодні грози (“як муха падає на воду”), що вони охоче підкріплювали конкретними даними з історії особистого заняття рибальством. Покутяни зі с. Петрів Тлумацького району орієнтувалися на інший важливий чинник успішної чи невдалої риболовлі: “Якщо піде гірська вода, то риба не лапалася, а як піде чорнозем, тобто з Покуття чи Поділля, то риба ловилася”³³. І все ж багатий улов залежав передусім від конструкції снасті та вмілого способу її застосування.

Вивчаючи традиційне заняття, доцільно також розрізнати індивідуальне і промислове рибальство. Перший його вид існує з доісторичних часів, другий вид – з доби розвитку товарного виробництва. До Другої світової війни обидва види рибальства строго регламентувалися офіційним законодавством. Зокрема, як індивідуальним, так і промисловим виловом риби могли займатися лише ті особи, які придбали державний патент (“концесію”)³⁴. В іншому випадку порушника тогочасного законодавства очікував великий штраф і навіть тюремне ув'язнення.

Згідно з офіційними патентами кожна значна водна артерія поділялася на окремі ділянки (“ревіри”), які здавалися в оренду. За кожним “ревером” наглядав “сторож”. Скажімо, у 20–30-х роках ХХ ст. на

³⁰ Дріфт ван дер Лео. Дослідження українських наплавних млинів: перша спроба / Лео ван дер Дріфт // Український млинологічний журнал. – Харків; Київ: Видавець О. Савчук, 2019. – Вип. 2. – С. 26-33.

³¹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / В. Шухевич // Материяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1901 – Т. IV. – С. 224.

³² Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 21: Оповідання (1898-1904). – С. 455-457.

³³ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зом. 1. арк. 29.

³⁴ Там само. – Арк. 19, 26, 35; спр. 446, арк. 54.

відносно неповноводній ріці Стрв'яж один із них оберігав рибні ресурси і всю прибережну територію на ділянці між селами Надиби і Городовичі Старосамбірського району Львівської області, інший – між с. Городовичі та м. Хирів. За інформацією Якова Дороша (1919 р. народження) зі с. Чаплі цього самого району, “сторож” отримував за свою роботу до 60 злотих щомісяця³⁵.

На велику кількість риболовних ділянок були поділені основні галицькі ріки. Наприклад, згідно з польовими етнографічними даними одна з них (“ревір”) простягалася від с. Сокирчина Тлумацького району Івано-Франківської області до с. Монастирок Бучацького району Тернопільської області, яку в 30-х роках ХХ ст. орендувала пані Баришевич. До цієї самої рибальської ділянки належали ще два наддністрянські села – Петрів Тлумацького району і Возилів Бучацького району. Для заняття промислом власниця концесії винаймала професійних рибалок, зокрема у с. Возилів або у с. Голігради (нині – Заліщицького р-ну Тернопільської обл.). За твердженням старожила Василя Жилияка, в с. Петрів вони проживали впродовж аж шести місяців у хатині, яка стояла неподалік Дністра³⁶.

Найдавнішим за походженням способом індивідуального рибальства був вилов риби руками, чим займалися переважно діти. За твердженням польського етнографа Яна Фальковського, на теренах Гуцульщини рибу ловили руками також жінки³⁷. У жарку літню пору, переважно у Спасівку, чоловіки і підлітки “печерували” – ручним способом ловили ляща, щуку, марену та інших прісноводних хижаків. Зокрема, цей спосіб рибальства широко побутував у селах Великосілля, Губичі, Підмостичі, Терло Старосамбірського району³⁸. Рибу і раки ловили руками також в інших місцевостях західної частини Бойківщини (с. Жукотин Турківського пов.)³⁹, бойківсько-лемківського пограниччя (с. Волосате Ліського пов.)⁴⁰. Як відомо, в цю пору названі та інші види іхтіології ховаються у затінку (під корінням дерев, камінням, у вимитих ямах – “печерах”), звідки їх можна дістати лише руками, занурившись у воду. Сприятливим місцем для ловлі риби руками була також акваторія

³⁵ Там само. – Спр. 446, арк. 54.

³⁶ Там само. – Спр. 445, зом. 1, арк. 26.

³⁷ Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Solotwińskiej i Łomnicy / J. Falkowski. – Lwów, 1937. – S. 70.

³⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 446, арк. 38, 45; Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. 119, оп. 17, спр. 97-Е, арк. 2, 4, 5, 7, 12.

³⁹ Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин, турчанського повіту / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч. 7. – С. 23.

⁴⁰ Фальковскі Я. Село Волосате, ліського повіту. Начерк матеріальної культури / Я. Фальковскі // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч. 5. – С. 16; Falkowski J. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem. Zarys etnograficzny / J. Falkowski, B. Pasznyi. – Lwów, 1935. – S. 22.

“порогів” – штучних дерев’яних споруд заввишки приблизно 0,5 м кожна і на відстані до 8 м одна від одної, які зводили поперек невеликої водної артерії задля регулювання її русла⁴¹. Восени, коли вода гірських потоків і невеликих річок мілка та прозора, аналогічним способом ловили форель (пструги). Зокрема, ще в 60–70-х роках ХХ ст. його часто практикували бойки басейну ріки Опір (села Грабовець, Мшанець, Головецько, Тухля та ін.). Принаймні очевидцем і навіть учасником такої риболовлі неодноразово був автор цих рядків.

У карпатських селах басейну Пруту під час нересту головатиць заганяли до заздалегідь визначеного потічка, де декілька гуцулів-рибалок виловлювали їх руками. Здобич намагалися спіймати знизу і притиснути до грудей⁴². Згідно з описом І. Франка відбувалося це приблизно за таким “сценарієм”: “...Натиснувши її (рибу. – М. Г.) одною рукою до дна вістю, другою обняв її хребет там, де він доходив до голови, і, застромивши з одного боку великий, а з другого вказівний палець рибі в зів, здушив її за горло і тільки так обома руками по якійсь часі поспробував витягти її з води. Риба була велика, майже на метр довга [...]. Закусивши губи та зажмурюючи очі під водяними бризками, він (Юрко Шикманюк. – М. Г.) щосили стискав рибі горло одною рукою, а другою, держачи обломок ості, притиснув головатицю до своїх грудей. Три рази він мусив підсувати її вище, щоб вона своїм хвостом не досягала води та не бризкала його. Держачи отак головатицю майже в обіймах, мов дитину, що своїм роззявленим зубатим ротом доторкалася його бороди, Юра, не питаючи напругу, широкими кроками чалапкаючи в воді, подався до берега”⁴³.

У наддністрянських селах Самбірського, Городоцького, Миколаївського та Жидачівського районів Львівської області, луки яких під час весняних паводків і літніх повеней регулярно затоплює Дністер, збирали рибу, яка залишалася на мілині і не встигла повернутися до водойми. Панораму цієї частини Опілля під час повені у 30-х роках ХІХ ст. барвисто описав Яків Головацький: “Тепер (під час його подорожі. – М. Г.) пливе (Дністер. – М. Г.) спокійно своїм руслом, але з весною, коли наводниться, розливається по широкій рівнині на кілька миль. Тоді з горбка (в с. Розвадів Миколаївського р-ну. – М. Г.) нічого не побачиш; тільки дзеркальну воду, що стала озером, а на ній, наче розкинені острови, то скирта сіна на невеличкім горбочку, далі на полях – села Беринь (нині – с. Верин. – М. Г.) і Надітичі, а ще далі – дуби, розсіяні по

⁴¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 446, арк. 17; Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 97-Е, арк. 2, 5, 7.

⁴² Сіренко С. В. Ловля руками як один зі способів рибного промислу (за матеріалами з території України) / С. В. Сіренко // Русский сборник. – Брянск : Курсив, 2013. – Вып. 7 : Труды кафедры отечественной истории Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского. – С. 112.

⁴³ Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош. – С. 456-457.

водяному плесі; за ними дримає далекий сірий простір Підгір'я, що закінчується синявими вершинами величного Бескиду”⁴⁴.

Віддавна в українців існувала практика ловлі риби предметами побуту, господарськими знаряддями праці тощо. Наприклад, у Косівському районі Івано-Франківської області рибалили за допомогою сечового міхура забитої свійської свині. Точніше, всередину цієї “снасті” кидали трішки каші й примочували її на дно спокійного неглибокого плеса. Після того, коли риба потрапляла в пастку, рибалка швидко закривав руками вхідний отвір і виносив рибу на берег⁴⁵.

Бойки і гуцули використовували для рибальства звичайні столярні інструменти – молоток та сокиру. Молотком чи обухом сокири вони били по камінню і таким способом глушили рибу⁴⁶.

На мілководді Дністра ловили рибу за допомогою хлібного корита. Зокрема, посудину, в якій зберігалися рештки тіста, примочували в руслі ріки чи потоку, накривали зверху вербовим гіллям і залишали на деякий час у воді. Риба, зваблена приманкою (тістом), проникала у корито поміж гілля. Відтак дві людини заходили у воду, обережно брали корито за “вуха”, швидко підносили його вгору та виносили на берег разом з нааявною в ньому рибою⁴⁷.

У період паводку та повені деякі бойки використовували для риболовлі звичайне решето (“ришито”): “Як вода є так велика, що риба задержатися не може й іде з водою, то стають у воді при березі й черпають воду решетом на беріг. В цей спосіб удається часто зловити рибу”⁴⁸, – стверджував український етнограф Володимир Кобільник.

Подекуди рибу ловили за допомогою отрути природного походження, яку додавали до каші чи хліба. Найчастіше нею слугувало насіння дивини, яке називають “маслаком”. Зокрема, його сушили, мололи і добавляли до кукурудзяного борошна. Відтак усе це зміншували, ліпили невеликі кульки, які кидали в сонячний день у річку. Гуцули додавали до цієї суміші також подрібнене скло. З’їдаючи таку “страву”, через деякий час риба гинула і спливала на поверхню водойми. Одурманювали її і за допомогою чистотіла звичайного (“самозелень”) та “воронячого ока”⁴⁹. З кінця XIX ст. деякі гуцули почали використовувати для цього покупну отруту (“тріло”)⁵⁰. Рибу активно ловили в місцях

⁴⁴ Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. / Я. Головацький // Подорожі в Українські Карпати : Збірник / Упоряд., вст. ст. М. Вальо. – Львів : Каменяр, 1993. – С. 27-28.

⁴⁵ Сіренко С. В. Ловля руками... – С. 113.

⁴⁶ Матейко К. І. Рибальство / К. І. Матейко // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 116.

⁴⁷ Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин... – С. 22.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Лицур М. З. Традиційне рибальство в Східній Галичині... – С. 9; Сіренко С. В. Ловля руками... – С. 113.

⁵⁰ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 228.

вимочування та полоскання конопель, позаяк, найвищий “слизі” з технічної культури, вона чманіла і була малорухливою⁵¹.

Серед снастей індивідуального користування найпоширенішою у досліджуваному краї була “вудка” (“вудочка”, “в’єнтка”). Особливо популярною вона стала тоді, коли іншими засобами рибалити заборонили. Вудка складалася з трьох основних частин: дерев’яного держална (“патик”, “вудилище”, “вудильце”), виплетеної мотузки (“мотуз”, “швара”) і власне вудки (“жилка”) з металевим “гачком”⁵². Вудилище традиційно виготовляли з прямої і тонкої ліщини завдовжки до 6 м. До Другої світової війни “жилкою” слугував кінський волос, який висмикували з хвоста. Міцнішим вважався білий волос, бо зроблена з нього снасть була надійнішою під час рибальства. Кілька кінських волосин сплітали разом і зв’язували за допомогою спеціального вузла з мотузкою, а останню прив’язували до вудилища. Ще в 60-х роках минулого століття гачки не лише купляли, а й робили самотужки із залізного дроту чи “графки”. Поплавком слугували гусяче пір’я з крила домашнього птаха, суха оброблена вербова кора чи корок, тягарцем – шматок олова. Часто тягарця не використовували зовсім. Наживка залежала від виду риби, яку хотіли зловити, зокрема для хижаків на гачок нанизували черв’яків (“дощанки”), польових “коників”, хрущів чи мух. Плотву ловили також “на хліб”⁵³.

У минулому в дослідженому краї широко побутував один із найдавніших за походженням способів рибальства – за допомогою металевих остей і соснових “смоляків” (Бойківщина) чи ялинових “лушниць” (Гуцульщина). “Ості” (“ости”, “вила”, “штики”) із заліза робили сільські ковалі, і як правило, на замовлення. Це був вилкоподібний прилад із трьома і більшою кількістю “зубів”, кожний з яких мав унизу з одного чи з обох боків борідку-задирку – “зебра”, “зазубці” (Гуцульщина). Закріпивши металеву частину знаряддя праці на дерев’яну палицю, ним і протикали рибу⁵⁴. У Карпатах таким способом найчастіше добували форель, у Наддністер’ї – підусту, клена, вірозуба, сома, судака, чечугу, шуку тощо, у басейні Черемошу – головатицю.

“Лушниці” (“смоляки”) виготовляли із свіжої смолистої смереки (ялиці, сосни). Це були тонкі довгі скіпки, які зв’язували разом у “сніп”. Згідно з описом Володимира Шухевича за допомогою остей і “лушниць” гуцул ловив рибу так: “...Запирає лушницю під ліву паху за ремінь, перев’язаний через праве плече; ременем тим придержує тяжку

⁵¹ Тарас Я. Рибальство на Покутті. – С. 117.

⁵² Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 2, арк. 29; спр. 446, арк. 17 зв., 33, 46, 50, 53; Мандибура М. Д. Допоміжні промисли і ремесла. – С. 156.

⁵³ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 2, арк. 29; спр. 446, арк. 24.

⁵⁴ Там само. – Спр. 445, зоп. 1. арк. 32 зв., 33; спр. 446, арк. 17 зв., 46; Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 97-Е, арк. 2, 5, 7, 24; Kolberg O. Pokucie... – S. 73; Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 223.

лушницю; запалений кінець лушниці, що вистає наперед, держить у лівій руці, а задній, довший кінець, волочить ся за рибарем; в правій руці держить він ости; так узброївши ся, поступає рибар у *стріть води* – проти води, поводячи лушницею то в один, то в другий бік, а скоро побачить рибу, яка на вид сьвітла стане спокійно, суне вільно лушницею на бік на ліво, а рівночасно кладе ости легко на воду; коли вони вже стануть над рибою, що вдивила ся на бік у лушницю, *притискає* остами нараз і остро, чим вбиває рибу”⁵⁵.

Відомо також, що за допомогою аналогічного освітлювального засобу “приманювали” рибу в нічну і вечірню пору бойки та лемки⁵⁶. У 60–70-х роках ХХ ст., як пригадуємо, бойки використовували для цього освітлювальний прилад із рибної бляшанки. Зокрема, до бляшанки приробляли дерев’яну ручку, а в саму посудину насипали попіл, який змочували гасом. Цей примітивний освітлювальний прилад був ефективнішим за традиційний, позаяк слугував рибалкам досить довго.

Натомість українці Опілля і Покуття, які проживали обабіч Дністра, рибалили за допомогою остей найчастіше з човна, причому лише на тихих плесах. Крім цього, через відсутність у наддністрянській місцевості хвойних лісів примітивним освітлювальним приладом тутешнім рибалкам слугували міцно зв’язані перевеслами солом’яні околотики⁵⁷. Серед рибальських засобів індивідуального користування популярною була рухома пастка, яку населення досліджуваного краю називає по-різному: “підсак”, “сак”, “сакуля”, “сачок”. Виготовляли цю снасть із сітки (“полотна”). За формою вона нагадувала конус зі широким вхідним отвором (до 2,0 м) та глухим вершком ззаду (“матнею”). Основу каркаса становив дерев’яний “обруч” (“круг”), до якого кріпили “полотно” та держално-“ручку” завдовжки 2–3 м⁵⁸.

За твердженням інформатора Івана Свистуна (1911 р. народження), у с. Хотимир Тлумацького району, де в минулому був каскад із 16 ставків, “підсак” часто використовували тоді, коли спускали воду з однієї водойми в іншу. Для цього спеціально виготовляли жолобок (“каналик”) із дощок. Спускаючи воду з одного ставка в інший, під цей жолобок і підставляли снасть (“підсак”), що значно пришвидшувало та полегшувало вилов риби⁵⁹.

Під час повеней, паводків і льодоходу, коли риба прибивається до

⁵⁵ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 223.

⁵⁶ Falkowski J. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem... – С. 22.

⁵⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зом. 1. арк. 33; зом. 2, арк. 5, 29.

⁵⁸ Там само. – Спр. 445, зом. 1. арк. 7, 8, 34; зом. 2, арк. 5, 29; спр. 446, арк. 38, 45, 53, 56, 62; Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 97-Е, арк. 2, 5, 7, 17; Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин... – С. 23, [25] (Табл. I/2); Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль; [пер. з нім. З. Ф. Пенюк, післям. О. М. Масан]. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 94.

⁵⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зом. 1. арк. 7–8.

берега, скрізь на досліджуваній території ловили її за допомогою “сака” (Гуцульщина, Покуття, Опілля, Поділля), “черпака”, “хватки” (Бойківщина). Це була зв’язана із ниток на зразок конусоподібного мішка сітка різної довжини (1-1,5 м), вхідну частину якої прив’язували до півкруглої “дуги” (“каблуки”, “каблука”). Кінці останньої з’єднувала міцна горизонтальна мотузка завдовжки 0,5-1,5 м (залежно від розмірів засобу). “Дугу”, своєю чергою, кріпили до довгої жердини-ручки з вилкоподібним кінцем⁶⁰. У наддністрянських селах цю деталь снасті називають переважно “вилками”⁶¹. Крім того, задля збільшення стійкості снасті під час риболовлі кінці “дуги” з’єднували із держалном за допомогою двох мотузок.

За методом застосування схожий “павук” (“підхватка”, “підклад”, “підсака”). У повоєнний період у наддністрянських селах поширилася російська за походженням назва “кропні”. Основу цієї пастки становлять дві довгі (до 2 м) “дуги” (“каблуки”, “ціпки”), з’єднані навхрест посередині. До їх кінців прив’язують кінці квадратної сітки (1,5 x 1,5 – 2,5 x 2,5 м) – “полотно”. До місця з’єднання дуг кріплять довгу масивну жердину, за допомогою якої знаряддя праці опускають з берега у воду, і, протримавши його тут певний час, різко піднімають угору⁶². При цьому краї сітки підносяться швидше, ніж середина, внаслідок чого риба і затримується на ній.

Конструкцію і спосіб використання аналогічного “павука” на теренах Бойківщини свого часу докладно описав І. Франко. “Павук [...] роблять так: до дерев’яної палиці завдовжки 2 або 3 м та завтовшки з міцну хмелеву жердку прикріплюють на товстішому кінці навхрест дві рівні міцні дерев’яні палички близько 60 см завдовжки, які утворюють рівнораменний хрест. До чотирьох кінців цього хреста міцно прив’язують кінці квадратної сіті, яка напроти кінця палиці злегка провисає. Цією сіткою ловлять у каламутній воді рибу так: рибалка, стоячи на березі, занурює сітку у воду таким чином, що два кінці впираються у дно ріки й утворюють здуту сітку. Тепер рибалка тягне, наскільки це дозволяє йому кам’янисте дно ріки, з допомогою жердини сіть до себе, і риба, що при такому стані води звичайно шукає захисту при березі, залишається в сіті”⁶³.

⁶⁰ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 1, арк. 18, 20, 34, 53, 57; зоп. 2, арк. 5, 8, 28, 30; спр. 446, 17 зв., 24, 25, 53, 56; Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 224; Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин... – С. 23, 25 (рис. 2); Falkowski J. Na pograniczu lemkowski-bojkowskim... – S. 22; Тарас Я. Рибальство на Покутті. – С. 117.

⁶¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 1, арк. 18, 20, 34, 57; зоп. 2, арк. 5, 8, 28, 30.

⁶² Там само. – Спр. 445, зоп. 1, арк. 18, 20, 53; зоп. 2, арк. 27, 28, 31; спр. 446, арк. 5; Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 228.

⁶³ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 36: Літературно-критичні праці (1905-1906). – С. 96-97.

Загалом, за твердженням інформаторів, описаною снастю найкраще ловити в пору повноводдя річки, коли мутна вода і швидка течія змушують рибу прибиватися до берега. Найчастіше її застосовують влітку⁶⁴.

У довоєнний період у наддністрянських селах побутували також “ставки” – міцний саморобний шнур завдовжки 3–5 м, до якого прив’язували на відстані 0,5–1 м один від одного три короткі “шнурки”. До останніх чіпляли металеві гачки, які наживляли живою приманкою (пічкуром), “виновзками” (черв’яками) чи “кониками”. Увечері один кінець снасті прив’язували до забитої у дно ріки “жердки”, а інший – притискали камінням⁶⁵. Течія і “жива” приманка рухали снасть, що і привертало увагу хижака – сома, щуку, головня, окуня та ін. Після Другої світової війни снасть цієї конструкції почали називати “переметом”.

Серед дослідженого населення існували і досконаліші види риболовних засобів, ніж описані вище. Зокрема, до таких належав сітчастий “ятер” конусоподібної форми. Гуцули виготовляли цю снасть (“йитір”, “етір”) із лозових прутів. Його основу становили кілька дерев’яних “обручів” діаметром 50–60 см кожний. По периметру їх з’єднували повздожні палиці, які у хвостовій частині снасті зв’язувалися разом. На підготовлений каркас натягали “полотно”, залишаючи відкритим вхід. До переднього “обруча” кріпили конусоподібну перегородку з невеликим отвором, що дозволяло проникати рибі всередину пастки, але перешкоджало їй повертатися у зворотному напрямку. Загальна довжина снасті сягала до 1 м⁶⁶. Пастку ставили у стоячу водойму на карасів, линків, окунів, щук, миньків та інших риб. Серед старожилів збереглися відомості також про те, що в минулому перегороджували “тихі місця річки”, де ставили “ятер”⁶⁷. Снасть інколи обладнували одним-двома “крилами”, за допомогою яких рибу скеровували в пастку.

Архаїчною за походженням була “верша” (“кіш”, “ліска”, “рошото”)⁶⁸ – знаряддя лову у вигляді конуса. Виготовляли цю снасть із лозових прутів-однолітків (у низинних селах) або із ялинового коріння (у карпатських селах) завдовжки 1–1,5 м та діаметром отвору в середньому 40–60 см, через який проходила риба. Через цей же отвір рибу виймали (витрушували) після улову⁶⁹. У 70-х роках ХХ ст. почали плести верші з алюмінієвого дроту. У наддністрянських та низинних селах басейну Пруту вершу обов’язково обладнували внутрішнім конусом, який мав лійкоподібний вигляд. Внутрішній конус є вхідною частиною пастки, яку

⁶⁴ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зоп. 2, арк. 28.

⁶⁵ Там само. – Арк. 30.

⁶⁶ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 226, 227.

⁶⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 446, арк. 24.

⁶⁸ Там само. – Спр. 445, зоп. 1, арк. 18, 19, 35, 53; спр. 446, арк. 23, 24, 44; Кайндль Р. Ф. Гуцули... – С. 94.

⁶⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 446, арк. 23, 24, 44.

називають по-різному – “горло”, “сувершик”, “хвостач”.

У гуцулів побутувала верша без внутрішньої вхідної частини, а сама пастка ділилася на три умовні частини: 1) “припадь” (вхід); 2) “спадь” (середина); 3) “гоговник” (кінець)⁷⁰. Без внутрішнього конуса часто виготовляли її бойки. Хвостова частина карпатської верші, на відміну від наддністрянської чи поліської⁷¹, була приплюснutoю, що зумовлював спосіб її кріплення у водоймі. Зокрема, “кіш” (“ліску”) примощували у протічному місці річки “головкою” (отвором) проти течії та обкладали його з обох боків камінням. Особливо закріплювали хвостову частину, щоби снасть не поплила за водою. Іноколи з метою підвищення ефективності рибальства в руслі ріки зводили з каміння невелику гребельку, в якій для пастки залишали отвір, де її примощували в горизонтальному положенні⁷².

У наддністрянських селах снасть обладнували одним-двома “крилами” з лози, за допомогою яких скеровували рибу в пастку. За інформацією старожилів, “крила” були завдовжки до 1,5 м⁷³. Вони ж прив’язували до хвостової частини верші довгу мотузку чи лозову гужву, а другий кінець – до забитої поблизу берега палі. За цією гужвою визначали місцезнаходження снасті та витягали її з води за допомогою “ключки”. Щоб снасть не забрала вода, всередину її хвостової частини кидали камінь⁷⁴.

Вершою рибалили переважно ранньою весною і восени. Снасть примощували на дні річки проти ходу риби. Для кращої ловлі снасть обмазували зсередини принадою або вкидали всередину приманку. Приманка була різною для різної риби, але переважала “макуха”.

У с. Вілюничі Старосамбірського району використовували “кошик” на зразок колишнього шкільного каламаря. Снасть примощували у воді, а щоб вона не спливала, всередину кидали який-небудь тягар. Приманювали рибу за допомогою хліба, куски якого клали також усередину цього засобу⁷⁵.

У деяких селах Бойківщини ловили рибу гуртом (“гонили вир”). Поперек ріки ставало в ряд декілька чоловіків зі “сакулями” і “ятірами”, а два-три чоловіки з довгими жердками йшли по воді і, перевертаючи каміння, лякали рибу та гнали її на тих, що стояли поперек водної артерії⁷⁶. У низинній частині течії Дністра і Пруту займалися також

⁷⁰ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. – С. 227 (мал. 151).

⁷¹ Глушко М. Рибальські снасті та способи їх застосування / М. Глушко // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : ІН НАН України, 1999. – Вип. 2 : Овруччина. – 1995. – С. 25-26.

⁷² Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 446, арк. 23–24; Мандибура М. Д. Допоміжні види занять. – С. 157.

⁷³ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зом. 1, арк. 19.

⁷⁴ Там само. – Арк. 21, 35; зом. 2, арк. 5, 29, 30; Kolberg O. Pokucie... – S. 73.

⁷⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 446, арк. 65.

⁷⁶ Матейко К. І. Рибальство. – С. 116.

колективним виловом риби за допомогою сітчастих снастей. Як засвідчують польові етнографічні матеріали, тут були поширені переважно дво- і тристінки – “сіті” (“сіти”) з двома і трьома з’єднаними разом “полотнами” завдовжки в середньому 20–30 м і завширшки до 1,0 м кожне. Одне з полотен (“різь”, “ріжь”, “рись”) обов’язково мало дрібні “очка” (4-6 х 4-6 см) і тоненьку основу, решта – великі вічка (10-10 х 15-15 см). “Полотно” виготовляли за допомогою архаїчних за походженням інструментів – “глиці” та “валка”. На воді таку снасть утримували “поплавки” з кори старої верби, які нанизували на верхній шнурок на відстані в середньому 0,5 м один від одного. До нижнього краю сітки чіпляли металеві тягарці – “порицальці”, “грузила”⁷⁷. До Другої світової війни під час колективного промислу “сіти” з’єднували разом і тоді снасть сягала до 80-100 м. У повоєнний період на Дністрі цей вид снасті був навіть завдовжки до 250 м і заввишки до 2 м (с. Козина Галицького р-ну)⁷⁸, що фактично дозволяло перегороджувати все русло ріки. Для рибальства у ставку до країв “сіти” прив’язували палиці.

Сітями ловили рибу по-різному, що вплинуло навіть на її окремі назви. Так, у с. Козина Галицького району побутувала “сіта на притяг”. Суть риболовлі нею полягала в тому, що один кінець довгої снасті прив’язували до забитої на березі міцної палі, а саму “сіть” розставляв рибалка з човна (“лудейки”). Пересуваючись у напрямку до другого берега, він обов’язково орієнтував транспортний засіб носком проти течії, щоб його не перекинуло чи не знесло від місця призначення. Розклавши “сіть”, рибалка поволі спускався човном (і надалі утримуючи його носком проти течії) донизу, намагаючись описати дугу і пристати до берега, від якого нещодавно відплив. У цей самий час за декілька десятків метрів від палі два інші рибалки (“погонщики”) поволі рухалися річкою проти течії і лякали рибу за допомогою довгих палиць. Добравшись “лудейкою” до берега, з якого човняр стартував раніше, випущена сіть утворювала “мішок”. Підтягуючи її руками на сушу, рибалкам залишалося виконати завершальну дію – вибрати улов із снасті⁷⁹.

У с. Козина ловили рибу сіттю також із використанням масивного стаціонарного “поплавка”, який був зведений у руслі Дністра. До цього “поплавка” прив’язували один кінець сітчастої снасті, а її саму розставляли з човна, описуючи навколо нього своєрідне коло. Як і в попередньому випадку, рибалка обов’язково утримував “лудейку” носком проти течії. Утворивши пастку, інші учасники промислу лякали рибу та виймали її з сітки⁸⁰.

Рибним промислом займалися одночасно також чотири особи, дві з яких тримали сіть у воді, а дві інші пересувалися човнами і виконували

⁷⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 445, зом. 1, арк. 20, 21, 29, 30; зом. 2, арк. 29, 31, 32.

⁷⁸ Там само. – Зом. 2, арк. 31.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – Арк. 32.

функцію “заганяйла”. Через це відповідний спосіб заняття називали “рибальством на загін”. Під час його практики сіть розставляли двоюко. В одному випадку два рибалки стояли у воді за 4-5 м від берега Дністра і розтягали снасть уздовж його русла, а течія, своєю чергою, утворювала з неї своєрідну “матню”. Тоді ж кожний човняр-“заганяйло” лякав рибу з різних боків, використовуючи довгу жердину, яка була окута на тоншому кінці залізним наконечником, — щоб видобувати дзвінкий звук, ударяючи ним об каміння у водній артерії. В іншому випадку снасть розставляли поперек ріки (якщо було тихо і відносно мілке плесо), а два човнярі заганяли рибу до “мішка” сіті з боку верхньої течії ріки (с. Петрів Тлумацького р-ну)⁸¹.

Ловили рибу також за допомогою сітчастого “волока” (“волочка”). Він мав “матню”, як правило, завширшки 3-4 м (у вхідній частині) і завдовжки 3-4 м, а також два суцільно з’єднані з ним “крила” завдовжки до 5 м кожне, які спереду закінчувалися “ручками” — дерев’яними палицями. Останні полегшували його перетягання по водоймі. Таким волоком ловили лише удвох, попередньо вкинувши в “матню” камінь⁸².

Під час промислу улов зберігали у воді у спеціальних засобах, які були різної форми і конструкції. У с. Петрові Тлумацького району для цього виплітали “хованку” з лози. За формою вона нагадувала вершу, лише мала конусоподібні завершення з кожного боку. Рибу кидали в отвір у бічній стінці, який прикривали дерев’яні дверцята⁸³. У с. Делева цього самого району засобом зберігання улову слугував дерев’яний ящик — “кубоша” (“кубоше”)⁸⁴. У сусідньому с. Одаїв відповідний ящик був завдовжки 2 м, завширшки 1,5 м і заввишки 1 м⁸⁵. За твердженням інформаторів, у таких пристосуваннях улов могли переховувати впродовж 5–6 днів.

Першу риболовлю у новому сезоні рибалка традиційно починав із проказування слів “Господи, Боже, допоможи щасливо!”⁸⁶ У радянський період, з розвитком “планового господарства”, серед рибалок поширилася приказка іншого змісту: “Ловись, рибко, велика й мала: велика — нам, мала — на план”⁸⁷.

На жаль, значна частина описаних засобів та методів народного рибальства нині вже стала набутокм історії, що зумовили різні причини, передусім поширення снастей промислового виробництва, активне зменшення запасів риби у ріках через використання заборонених засобів та способів риболовлі тощо.

⁸¹ Там само. — Зош. 1, арк. 30–31.

⁸² Там само. — Арк. 20.

⁸³ Там само. — Арк. 35.

⁸⁴ Там само. — Арк. 18.

⁸⁵ Там само. — Арк. 21.

⁸⁶ Там само. — Арк. 35.

⁸⁷ Там само. — Арк. 36.

Олена ВІСИН, Тетяна ВІСІНА

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Olena VISYN, Tetiana VISYNA

ORGANIZATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL ACTIVITY OF THE WESTERN REGIONS OF THE SOVIET ERA

***Abstract.** The article provides a comprehensive generalization of the organization of scientific and technical activities of the western regions of the Soviet era. The gradual development of the connection between science and production is shown. The historical study highlights the trends of scientific and technological progress of this period. The chronology of formation and development of scientific, research institutions against the background of the relationship with production is analyzed in detail. The development of relations between science and production, which was carried out through the mechanism of social relations and acted as a component of the process of organic combination of the achievements of the scientific and technological revolution, is revealed. The purposeful work of the Western Research Center and its sections on the coordination of research, development of complex basic and applied research, interdisciplinary links, which contributed to the intensification of scientific and technical activities of the Western region. It is reflected that for cardinal acceleration of scientific and technical progress it is necessary to constantly improve organizational and economic forms of integration of science and production, management of scientific and technical progress, to expand actual applied researches and research and development, and also to increase their efficiency.*

Характерною ознакою національної історіографії є увага до осмислення процесів організації та впровадження науково-технічної діяльності. Пріоритети економічної політики, які були закладені у повоєнні роки, впродовж всієї радянської доби визначали стратегію становлення галузей промисловості, сільського господарства, інфраструктури та ін. Першочерговим завданням для західного регіону стало закладання виробничих потужностей і, враховуючи потреби держави, було сформовано декілька головних напрямків, а саме: машинобудування, приладобудування, сільське господарство та устаткування для нафтогазової промисловості. Для дослідження етапів нарощування промислового потенціалу західних областей необхідно розглянути організацію науково-технічної діяльності зазначеного періоду.

Характерною рисою української науки останнього часу стало зростання інтересу дослідників до історичних аспектів розвитку науки та організації науково-технічної діяльності. Свідченням цього є праці

О. Малярчука, М. Долішнього, І. Старовойтенка, Н. Анненкової, Л. Бесова, Я. Підстригача, В. Забігайла, Г. Доброва та ін. Незважаючи на наявний науковий доробок, є підстави стверджувати, що проблема залишається недостатньо дослідженою.

Мета статті – охарактеризувати загальні тенденції та особливості організації науково-технічної діяльності західних областей радянської доби, а також дослідити процес становлення промислового потенціалу регіону.

Від плідного використання досягнень науки і техніки у виробництві залежать темпи соціально-економічного розвитку країни. Одним із важливих засобів, що впливає на прискорення науково-технічного прогресу і підвищення ефективності використання наукового потенціалу, є розвиток і поглиблення зв'язків науки з виробництвом. Такий розвиток не може бути стихійним, а, навпаки, вимагає наукового обґрунтування і практичного здійснення цілої низки науково-організаційних і економічних заходів. Розвиток зв'язків науки і виробництва впродовж досліджуваного періоду здійснювався через механізм суспільних відносин, перш за все економічних, і виступав як складова процесу органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму.

У 1951 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про утворення Львівського філіалу Академії наук УРСР, завданням якого були координування і розвиток наукових досліджень для забезпечення та становлення народногосподарського комплексу західного регіону¹. Перший крок – організація виконання ряду важливих робіт в інтересах виробничих організацій регіону, а саме: інститути почали укладати господарські договори і договори про творчу співдружність на проведення науково-дослідних робіт з львівськими заводами автотранспорту, інструментальним та електроламповим, підприємствами хімічної промисловості Калуша, Солотвино, Стебника, нафтовидобувниками Борислава та ін. Паралельно було розпочато виконання вищими навчальними закладами наукових замовлень для підприємств регіону на основі господарських договорів.

У другій половині 50-х років XX ст. ініціативу організації науково-технічної діяльності у регіоні взяли на себе раднаргоспи (Львівський філіал АН УРСР був реорганізований в 1956 р.). Так, до роботи в секціях і міжгалузевих комісіях техніко-економічної ради при Львівському раднаргоспі було залучено понад 60 вчених Львова²: Г. В. Карпенка, М. С. Комарова, Ю. Т. Величка, З. Г. Прокопенка,

¹ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939-1989 [Текст] / В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 243.

² Там само. – С. 244.

А. Я. Шрамкова, М. П. Герасименка та ін. Роботи для підприємств виконувалися вченими вузів і науково-дослідних установ на основі господарських договорів і договорів про творчу співдружність. Замовниками на науково-дослідні роботи в той час виступали як окремі підприємства, так і управління раднаргоспів – Львівського та Станіславського.

Як результат – за 4 роки (з 1957 по 1960 рр.) обсяг госпдоговорів зріс майже втричі. Паралельно починають розвиватися спільні лабораторії, які почали утворюватися на виробництві за участю працівників науково-дослідних установ і вузів. Одна з перших таких лабораторій була організована Інститутом машинознавства і автоматики АН УРСР спільно зі Львівським заводом автотранспорту для розробки і впровадження нових технологій та автоматизації виробництва. Для вирішення найбільш важливих і актуальних проблем при вищих навчальних закладах створювалися проблемні лабораторії. Наприклад, при Львівському політехнічному інституті було утворено 6 таких лабораторій, наукова робота яких спрямовувалася на вирішення проблем автоматизації виробничих процесів у машино- і приладобудуванні, телебаченні й радіоустаткуваннях, скляних ізоляторах, автоматизації та автоматизованому електроприводі, синтетичних дубителях і допоміжних продуктах, якісних сталях і термічній обробці³.

З метою підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників, передовиків виробництва, озброєння їх новітніми досягненнями науки й техніки у ВНЗ почали створювати відповідні факультети з профільними спеціальностями⁴.

Вагомих результатів вдалося досягнути в кінці 50-х – на початку 60-х років завдяки активній роботі наукового потенціалу західного регіону. Так, за участю вчених Львівського політехнічного інституту та Львівського університету на Львівському електроламповому заводі була розроблена і впроваджена у виробництво нова електронно-променева трубка з кутом відхилення 110°. За допомогою вчених Львівського лісотехнічного інституту вперше в країні здійснена в Карпатах механізація гірських лісорозробок і лісотранспорту. Саме тут з'явилися перші підвісні і тросорейсові лісовозні дороги, в гірських умовах стали використовуватися трелювальні механізми тощо. В Інституті машинознавства і автоматики АН УРСР було створено серію приладів

³ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939-1989 [Текст] / В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 245.

⁴ Микитюк О. М. Становлення та розвиток науково-дослідної роботи у вищих педагогічних закладах України (історико-педагогічний аспект) : монографія / О. М. Микитюк ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ОВС, 2001. – 256 с.

для електророзвідки, дослідження магнітних властивостей гірських порід, телемеханічні системи для автоматизації розподільчих об'єктів типу газопроводів, зрошувальних систем. Вчені поліграфічного інституту та науково-дослідного інституту поліграфічної промисловості провели серію експериментів щодо застосування світлочутливих нейлонових пластин для виготовлення оригінальних форм високого друку.

Економічна реформа 1965 року та перебудова органів управління народним господарством за галузевим принципом сприяли утворенню ряду науково-дослідних і конструкторсько-технологічних організацій різних міністерств і відомств – Мінхімпрому, Мінмедпрому, Держстандарту, Мінавтопрому СРСР, Мінгео УРСР та ін. Невдовзі ці організації реорганізувались у великі установи – Всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут сірчаної промисловості, Всесоюзний науково-дослідний і конструкторський інститут радіоелектронної медичної апаратури, Всесоюзний науково-дослідний інститут метрології вимірювальних і керуючих систем, Експериментально-конструкторський і технологічний інститут автомобільної промисловості, Український науково-дослідний геологорозвідувальний інститут тощо. Такі зміни однозначно призвели до стрімкого розвитку промисловості⁵.

Важливою для наукової спільноти України подією, яка знаменувала поступ у розвитку та становленні української науки, стало створення в 1971 році п'ятих регіональних наукових центрів АН УРСР. До Західного наукового центру (далі – ЗНЦ) відносилися тоді сім областей: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька⁶.

Основними завданнями ЗНЦ були: розвиток фундаментальних досліджень у галузі природничих та суспільних наук, розробка наукових проблем важливих для прискореного розвитку економіки відповідних економічних районів; організація комплексних досліджень у галузі природничих і суспільних наук силами інститутів Академії наук УРСР, ВНЗ і галузевих науково-дослідних установ, розташованих у відповідному економічному районі; організація скоординованої роботи наукових установ і ВНЗ із підготовки наукових та інженерних кадрів і підвищення теоретичного рівня наукових досліджень на кафедрах ВНЗ⁷.

Спочатку бюро ЗНЦ АН УРСР організувало комплексну розробку чотирьох важливих народногосподарських проблем, вирішення яких спрямовувалося на поліпшення якості й технологічності електронно-

⁵ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях... – С. 247.

⁶ Західний науковий центр: минуле та сьогодення // Світогляд. – 2016. – № 3 (59). – С. 4.

⁷ Там само. – С. 5.

променевих приладів, на створення методів і засобів підвищення міцності та надійності підземного бурового устаткування при бурінні глибоких і надглибоких свердловин, на раціональне використання і відновлення водних ресурсів басейну р. Дністер, комплексне використання карпатських менілітових сланців.

До розробки проблем якості і технологічності електронно-променевих приладів пов'язаної із запитами ВО «Кінескоп», крім традиційних партнерів заводчан по співпраці, було залучено вчених Інституту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, Львівського університету і Львівського політехнічного інституту, були залучені підрозділи Чернівецького й Ужгородського університетів, Фізико-механічного інституту АН УРСР, Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР, київських Інституту кібернетики й Інституту теоретичної фізики АН УРСР, Всесоюзного науково-дослідного інституту вимірювальних і керуючих систем та ін⁸.

Це були перші спроби за наперед визначеними народногосподарськими цілями сформувати програми досліджень, забезпечити їх промислові перевірки і наступну реалізацію науковими силами регіону незалежно від їх відомчого підпорядкування⁹. Цілеспрямована робота бюро і ради наукового центру та його секцій по координації науково-дослідних робіт сприяли активізації науково-технічної діяльності у регіоні. Лише академічні установи Львова в 1976 р. провели дослідження згідно з 97 договорами про творчу співдружність, у тому числі з 42 – для підприємств і організацій західних областей УРСР.

Отже, можна відмітити кардинально новий підхід до взаємовідносин науки і виробництва, який, на відміну від епізодичних господарських договорів для вирішення окремих завдань, полягав у формуванні на тривалу перспективу цілого взаємопов'язаного комплексу наукових і науково-технічних завдань.

Згодом у ЗНЦ із пріоритетних для регіону галузей наук утворилось 11 секцій, до складу яких увійшли провідні вчені установ АН УРСР, ВНЗ регіону, відомчих науково-дослідних інститутів і лабораторій та промислових підприємств – загалом представники майже 80 установ та організацій.

Науковий потенціал спрямовувався на створення та виконання цільових науково-технічних програм розвитку регіону та окремих галузей економіки. Був розроблений «Комплексний план розвитку

⁸ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939-1989 [Текст] / [В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 247.

⁹ Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2003. – 295 с.

наукових досліджень і сприяння науково-технічному прогресу у Львівській області», до виконання якого залучались, окрім академічних установ, 11 ВНЗ та 17 галузевих науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, 24 промислові підприємства різного відомчого підпорядкування. Згодом досвід такого плану запровадили і для інших областей західного регіону.

З ініціативи ЗНЦ була створена регіональна система управління науково-технічними дослідженнями, яка сприяла підвищенню ефективності, науково-технічному прогресові регіону та зміцненню зв'язків науково-дослідних установ і ВНЗ з виробництвом. Основою цієї системи стали міжвідомчі науково-виробничі комплекси (НВК), до яких входили близькі за профілем організації та установи різного відомчого підпорядкування. Серед цих НВК: приладобудівний на чолі з академіком АН УРСР Я. Підстригачем; машинобудівний – член-кореспондент АН УРСР В. Панасюк; геолого-геофізичний – член-кореспондент АН УРСР Г. Доленко; сільськогосподарський – член-кореспондент ВАСГНІЛ Ф. Палфій¹⁰.

Згодом управління науково-технічним прогресом в областях взяли на себе створені при обласних комітетах партії ради сприяння науково-технічному прогресу, очолювані першими секретарями. Організацію ж наукового забезпечення прискорення НТП було покладено на раду наукового центру та її філіали (після запровадження у 1981 р. типової структури наукових центрів філіали ради перейменовано на науково-координаційні ради і їх роботою керують бюро наукового центру та обласні комітети партії).

Для вирішення завдань, які постали перед народним господарством країни, наукою на 10-у п'ятирічку в Західному науковому центрі АН УРСР були розроблені комплексні програми, спрямовані, зокрема, на підвищення ефективності пошуку і видобутку корисних копалин, надійності обладнання хіміко-металургійних виробництв, гірничодобувної і бурильної техніки, якості, надійності і довговічності виробів машино- та приладобудівної промисловості, ефективності сільськогосподарського виробництва.

Досвід попередніх років з комплексної розробки проблем, незважаючи на певні успіхи у цій галузі, свідчив про необхідність дальшого удосконалення зв'язків між організаціями, тобто учасниками спільної роботи. Проблему було вирішено шляхом утворення міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань (МЦНВО) на договірних засадах. Ініціаторами їх створення виступили передові виробничі, науково-дослідні і вузівські колективи: БО «Кінескоп», Дрогобицького долотного заводу, Фізико-механічного інституту

¹⁰ Західний науковий центр: минуле та сьогодення // Світогляд. – 2016. – № 3 (59). – С. 6.

АН УРСР, Інституту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, Львівського університету і Львівського політехнічного інституту¹¹.

Як результат, в кінці 1976 - на початку 1977 р. для організаційного забезпечення виконання регіональних цільових науково-технічних програм було утворено 12 МЦНВО: «Екран», «Меделектроніка», «Електрон-проект» - для вирішення проблем якості електронно-променевих приладів, створення засобів відбору й обробки медико-біологічної інформації, створення і впровадження у приладобудування системи автоматизованого проектування, конструювання і технологічної підготовки виробництва; МЦНВО «Автопром», «Хіммап», «Надра» спрямували свої зусилля на підвищення якості, надійності, довговічності виробів автомобільної промисловості, обладнання хіміко-металургійних виробництв, обладнання для пошуку, видобутку і транспортування нафти, газу та інших корисних копалин; МЦНВО «Геологія», «Геофізика», «Нафта» вирішували проблеми підвищення ефективності пошукових, розвідувальних робіт і геофізичних досліджень на нафту і газ та відбору нафти з надр, а «Меліорація», «Кормовиробництво», «Виробництво молока і яловичини на промисловій основі» вирішували проблеми ефективної меліорації та підвищення продуктивності меліорованих земель і культурних пасовищ, створення високопродуктивних порід великої рогатої худоби й розробки технологій її утримання в умовах великих тваринницьких комплексів¹².

Головними організаціями для проведення науково-дослідних робіт у МЦНВО були визначені установи Академії наук УРСР: Фізико-механічний інститут, Інститут прикладних проблем механіки і математики, Інститут геології і геохімії горючих копалин, Науково-дослідний інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР Південного відділення ВАСГНІЛ, Всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут радіоелектронної медичної апаратури Мінмедпрому СРСР, Український науково-дослідний геологорозвідувальний інститут Мінгео УРСР, а також вузи: Львівський політехнічний інститут, Івано-Франківський інститут нафти і газу¹³.

Головними організаціями по дослідно-конструкторських розробках і впровадженню виступили галузеві науково-дослідні, проектно-конструкторські і технологічні інститути, конструкторські бюро,

¹¹ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939-1989 [Текст] / [В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін.]. - К. : Наук. думка, 1990. - С. 250.

¹² Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма / Под ред. Я. С. Подстригача. - К. : Наук. думка, 1979. - 204 с.

¹³ Караванський О. В. Міжвідомчі науково-виробничі комплекси / О. В. Караванський. - К. : Знання, 1982. - 48 с.

виробничі і науково-виробничі об'єднання, підприємства, організації різних міністерств і відомств¹⁴. Цільові програми перших трьох МЦНВО були спрямовані на вирішення науково-технічних проблем виробничих об'єднань «Кінескоп», «Мікропрлад» і науково-виробничого об'єднання радіоелектронної медичної апаратури.

У 1977 р. в Івано-Франківській області на базі Івано-Франківського інституту нафти і газу та виробничих організацій області було створено учбово-науково-виробничий комплекс «Машинобудування», УНВО «Газ», «Нафтовик». У 1978-1979 рр. були утворені МЦНВО «Електротермометрія», «Сірка», УНВО «Система», «Мікроклімат», «Лісдеревпром» та інші, в 1980 р. – міжвідомчі науково-виробничі комплекси: соціально-економічний з МЦНВО «Праця», «Рекреація» та УНВО «Освіта» і хіміко-технологічний у складі УНВО «Хімік», «Сірка - калій» та МЦНВО «Нафтопереробка»; в 1981 р. – науково-практичний комплекс «Здоров'я» з УНВО «Кардіологія», «Лазер», «Синтез», МЦНВО «АСУ - охорона здоров'я». В 1980 р. у Рівненській області утворено два міжгалузеві учбово-науково-виробничі комплекси: один по координації діяльності УНВО науково-технічного напрямку («Меліорація Полісся», «Ефективність і якість - будівництву», «Природа, вода, каналізація і споживач», «Машинобудування», «Інтенсифікатор»), другий – соціального напрямку на базі УНВО «Творчість», «Наставник», «Орієнтир». В Закарпатській області утворено УНВО «Здоров'я», «Хімія», «Промінь», «Освіта», в Чернівецькій – УНВО «Природа», «Агрокомплекс», «Біопродуктивність», «Мікро-датчик» та інші, в Тернопільській - «Агрокомплекс», «Профтех-освіта», ТФЕі – радгосп «Тернопільський», «Комбайн» і інші¹⁵. З метою організації більш широкого науково-технічного співробітництва були створені міжвідомчі науково-виробничі комплекси (НВК) – приладобудівний, машинобудівний, геолого-геофізичний і сільськогосподарський.

Для поєднання учбового процесу з напрямками науки та виробництва було запроваджено ще одну форму інтеграції, як учбово-науково-виробниче об'єднання (УНВО). Головна мета об'єднання полягала в удосконаленні підготовки спеціалістів для народного господарства і сприяння спільному проведенню вузами, науковими установами і промисловими підприємствами науково-дослідних робіт, розвитку і більш раціональному використанню науково-експериментальної і виробничої бази.

¹⁴ Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2003. – 295 с.

¹⁵ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939-1989 [Текст] / [В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – С.245-250.

Практика утворення УНВО набула в регіоні широкого розповсюдження і вже в 12-й п'ятирічці їх налічувалось 71: Львівський політехнічний інститут – функціонувало 12 таких об'єднань, Львівський університет – 7, Український інститут інженерів водного господарства (Рівне) – 4, Івано-Франківський інститут нафти і газу – 4, Ужгородський університет – 5, Львівський медінститут – 4 і т. д.¹⁶

Надійною організаційною основою для реалізації планів УНВО стали кафедри (філіали кафедр) вузів при науково-дослідних інститутах або виробничих об'єднаннях, а також спільні науково-технічні і галузеві науково-дослідні лабораторії.

Одним із перших в 1975 р. був утворений філіал кафедри конструювання і технології радіоапаратури Львівського політехнічного інституту. В 1977 р. на виробництві була організована кафедра радіоелектронного матеріалознавства Львівського університету, в 1981 р. – кафедра математичного моделювання цього ж університету при Інституті прикладних проблем механіки і математики АН УРСР і т. д. На початок 1988 р. у регіоні діяли 49 філіалів кафедр і 2 кафедри вищих учбових закладів при виробничих організаціях і науково-дослідних інститутах.

Щодо спільних лабораторій, то на той час у західному регіоні в межах МЦНВО на засадах співдружності їх функціонувало 23.

Галузеві науково-дослідні лабораторії утворюються за кошти міністерств і відомств для вирішення важливих проблем науково-технічного прогресу галузі і прискорення впровадження досягнень науки у виробництво. У регіоні вони поширені в більшій мірі у системі вузів. Ця форма організації наукових досліджень (як правило, прикладних) відрізняється від попередньої стабільністю і в значній мірі залежить від науково-технічної політики галузі.

Значну роль у вирішенні науково-технічних і соціально-економічних проблем регіону відігравали інститути Академії наук УРСР згідно з договором про співпрацю Академії з організаціями західних областей УРСР. У вивченні запитів виробництва та їх науково-технічної реалізації велику організаційну роботу проводили науково-координаційні ради в областях, керівні органи міжвідомчих науково-виробничих комплексів. У виконанні поставлених ними завдань, які були відображені в Комплексному плані науково-технічних і соціально-економічних робіт Академії наук для підприємств і організацій регіону на 1986-1990 рр., беруть участь 16 інститутів Києва та інших наукових центрів¹⁷. Так, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР

¹⁶ Там само. – С. 252.

¹⁷ Панасюк В. В. Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки Радянської влади. 1939-1989 [Текст] / [В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 253.

виконує роботи для ВО «Хлорвініл» (Калуш), Львівського автобусного заводу, ВО «Тернопільський комбайновий завод», а Інститут колоїдної хімії і хімії води АН УРСР – для виробничого об'єднання «Сірка» (Яворів), «Хлорвініл»; Інститут молекулярної біології і генетики АН УРСР – для господарств Івано-Франківської області і т. д.

1985 рік вимагав прискорення соціально-економічного розвитку країни і, відповідно, змін розвитку науки до потреб народного господарства. Саме тоді виникає необхідність послідовного зміцнення взаємодії академічної, вузівської і галузевої науки, удосконалення організаційно-господарських форм інтеграції науки і виробництва з огляду на нові умови господарювання.

Для вирішення цього завдання в західних областях УРСР були розроблені комплексні плани розвитку науки та інтенсифікації народного господарства на 12-у п'ятирічку¹⁸. В них скоординована науково-технічна діяльність наукових установ і вузів із планами впровадження нової техніки проектно-конструкторських і виробничих організацій. У регіоні виконувалось 57 обласних програм, більшість із яких були складовою частиною республіканських програм «Праця», «Агрокомплекс», «Матеріаломісткість», «Енергокомплекс», «Транспорт». Серед інших відрізнялись значенням програми «Підвищення якості трудового потенціалу» (Львівська область), «Ліс» (Івано-Франківська область), «Природа» (Волинська область), «Комплексне використання вторинних ресурсів» (Рівненська область), «Соціальний розвиток області» (Тернопільська область), «Здоров'я» (Чернівецька область).

Поряд із традиційними для регіону формами інтеграції науки і виробництва потреби практики викликали до життя нові форми взаємодії, в яких використовувався більш гнучкий господарський механізм зв'язків між елементами інтеграційного комплексу: інженерні центри, опорні пункти, тимчасові науково-виробничі колективи. Вони спрямовували діяльність у першу чергу на докорінні перетворення в техніці і технології на основі отриманих вже результатів глибоких фундаментальних досліджень.

Підсумовуючи вищенаведену історіографію організації науково-технічної діяльності західних областей радянської доби, можна простежити значний поштовх та розвиток важливих для регіону напрямків промислового потенціалу. Формування науково-технічних та наукових шкіл відіграло важливу роль у забезпеченні кадрами виробничої сфери. Науково-дослідні та проектно-конструкторські установи становили потужний науково-технічний потенціал західного регіону.

¹⁸ Там само. – С. 254.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ТА ГРЕКО-
КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В КІНЦІ XIX – В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ**

Oleksandra KENDUS

**SOCIO-ECONOMICAL VIEWS AND ACTIVITIES OF METROPOLITAN
ANDREI SHEPTYTSKY AND GREEK CATHOLIC CLER
AT THE END OF THE NINETEENTH – IN THE FIRST
HALF OF THE CENTURY**

Abstract. The article examines the views and practical activities of Metropolitan Andrei Sheptytsky and Greek Catholic clergy in the socio-economical sphere. In the context of this task, this publication shows that the Greek Catholic clergy, paying attention on the difficult economical situation of Ukrainian peasants and workers, offered effective ways to improve the people's life. One of the important areas in their activity was assistance in the opening and cooperatives operation. It is emphasized that their work in this sphere is significant, and experience is especially valuable in modern conditions.

У кінці XIX – першій половині XX століття на соціально-економічне життя західно-українських земель своєю діяльністю активно впливала Греко-католицька церква. Виняткова роль у цій царині належить митрополиту Галицькому з 1900-1944 рр. – Андрею Шептицькому. Роман-Марія-Олександр Шептицький (1865-1944) прийняв священничий сан та ім'я Андрей у 1892 р., згодом у 1896 р. став ігуменом львівського монастиря святого Онуфрія, у 1899 р. – єпископом Станиславівським, а за рік — митрополитом Галицьким (1900).

Митрополит Андрей Шептицький своєю діяльністю охопив різноманітні сфери тогочасного суспільного буття українського народу. Першочергово вона була спрямована на піднесення духовності, моралі та освіти українців через активну релігійну та культурно-просвітницьку роботу. В одному з перших послань до вірних Станиславівської єпархії «Перше слово пастиря»¹ (1899) Андрей Шептицький окреслив основи християнського суспільного життя, а також зазначив, що участь прихожан у вирішенні нагальних суспільних проблем є надзвичайно важливою та необхідною умовою загального поступу.

Митрополит не залишався осторонь і від політичного життя свого краю. Як сенатор брав участь у роботі Віденського парламенту, а в 1903-1913 рр. Андрей Шептицький посідав почесну посаду заступника голови (маршалка) Галицького сейму. Досягненням митрополита А. Шептицького вважається домовленість із поляками в 1914 р. про виборчу реформу, яка передбачала збільшення представництва українців у Галицькому сеймі, а також про відкриття

¹ Шептицький А. Твори : пастирські послання до духовенства й вірних Станиславівської єпархії (1899-1904). – Львів : Біблос, 1935. – 252 с.

українського університету у Львові, однак реалізації цих двох проектів завадила Перша світова війна.

Проукраїнська діяльність греко-католицького духовенства одразу опинилася під забороною реакційного царського режиму імператора Миколи II, коли Галичина і Буковина опинилися під окупацією російської армії. Тому митрополит Андрей та сотні греко-католицьких священників були депортовані углиб Росії. Однак українська національна революція 1917-1921 рр. принесла нові історичні реалії і Андрей Шептицький вітав утворення ЗУНР – незалежної української держави, брав участь у підготовці її конституції – «Тимчасового основного закону».

Митрополит А. Шептицький наполегливо захищав права галицьких українців і в Другій Речі Посполитій, зокрема різко засудив політику пацифікації, і навіть виніс її на обговорення міжнародної спільноти, звернувшись до Ліги Націй. Але як християнин засуджував практику політичних вбивств – атентатів, які організувала ОУН в середині 30-их рр. проти представників польської окупаційної влади в Галичині. А під час Другої світової війни Андрей Шептицький захищав не тільки українців, але й євреїв, яких як націю намагалися знищити нацисти.

Однак наше головне завдання – зосередити свою увагу на дослідженні соціально-економічних поглядів та діяльності митрополита Андрея Шептицького, а також греко-католицького духовенства у кінці XIX – першій половині XX ст. На їхньому формуванні та вираженні безпосередньо позначилися енцикліки Папи Лева XIII, зокрема «*Rerum Novarum*»² (1891 р.), в яких було сформульовано тогочасну позицію Католицької церкви стосовно соціальної, економічної та політичної справедливості. Католицька церква не могла стояти осторонь відносин, а також конфліктів у цих сферах між робітниками та підприємцями, селянами та великими землевласниками, бізнесом та урядами держав. Адже ці непрості відносини живили та збільшували число прихильників соціалістичної ідеології, яка закликала ліквідувати чи націоналізувати приватну власність та «справедливо» її розділити між бідними.

Однак не менш вагомим чинником світогляду та всієї пастирської діяльності митрополита Андрея Шептицького була його безмежна любов до українського народу. Митрополит Андрей глибоко переймався важким та незадовільним становищем українців, тому спрямовував максимум зусиль, щоб його змінити на краще. Ці завдання можна було реалізувати, залучивши і об'єднавши все духовенство греко-католицької церкви аж до найменшої парафії. На засадах енциклік папи римського Митрополит Андрей у 1904 р. оприлюднив власне пастирське послання, адресоване до греко-католицького духовенства Західної України під назвою «О квестії соціальній»³. Митрополит широко змалював завдання в релігійно-пастирській праці греко-католицького

² Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (*Rerum Novarum*) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sd.net.ua/2010/01/11/rerum_novarum.html.

³ О квестії соціальній – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38816>.

духовенства, яка мала спиратися на принципи християнської моралі та бути активно-діальною в соціально-економічній сфері.

У середовищі греко-католицького духовенства того часу було багато священиків, здатних своїми знаннями та працею розуміти та, головне, вирішувати завдання, які були поставлені перед ними. Такою постаттю виявився, зокрема, отець Тит Войнаровський (1856-1938 рр.), який у 90-их рр. XIX ст. був душпастирем у селах Коломийщини, а на початку XX ст. у с. Валинцях Городенківського повіту. Його діяльність настільки викликала довіру українських селян, що він за підтримки Української національно-демократичної партії був обраний послом до Віденського парламенту (1907-1911 рр.). А в 1909 р. на запрошення митрополита Андрея Шептицького о. Т. Войнаровський переїжджає до Львова, де був переведений до кліру Львівської архієпархії. Трохи пізніше о. Тита Войнаровського призначено на посаду кустоса Львівської греко-католицької капітули, також він став багаторічним адміністратором митрополичого майна. Митрополит Андрей Шептицький високо цінував господарсько-економічні здібності Т. Войнаровського. Їхня спільна релігійно-церковна та соціально-економічна діяльність оздоровила і зміцнила Греко-католицьку церкву.

У посланні «О kwestii соціальной», яке було оприлюднене ще задовго до великого світового воєнного конфлікту початку XX століття, митрополит Андрей звертає увагу на складне економічне становище рідного краю та визначає його головні ознаки та причини. На його думку, такий стан обумовлювали і породжували численні фактори, на основі яких розвивалася господарство тогочасних імперських держав світу. Тому головною економічною проблемою тодішнього українського суспільства Андрей Шептицький називає великий іноземний капітал: «В їх руки переходять поволі всі міжнародні відносини, від них починає залежати супокій або війна, від них – існування або упадок держав або правительств»⁴. Іноземний капітал (німецький, англійський, бельгійський, канадський), власники якого володіли нафтодобувною та лісопильною галузями, контролював велику і середню промисловість західноукраїнських земель Австро-Угорської імперії. Таким чином, промисловість Галичини була в основному орієнтована на добування та первинну обробку сировини. А залежність від іноземного капіталу перетворила Західну Україну на ринок збуту, а не виробництва готової продукції. Звичайно, іноземці сприяли поширенню у промисловості новітніх технологій, але водночас – викачували прибуток за межі регіону.

Ця проблема турбувала й інших представників греко-католицького духовенства. Зокрема, о. Тит Войнаровський у промові, виголошеній 15 грудня 1908 року, також звертає увагу на негативну роль іноземного капіталу та промислових монополій (трестів), які організовано діяли на міжнародних ринках. Особливу шкоду о. Т. Войнаровський вбачав в їхньому втручанні у закони попиту та пропозиції на сільськогосподарську продукцію. Адже іноземний капітал та монополії суттєво занижували ціни на продукти сільського господарства, головними виробниками яких у Галичині були українські селяни,

⁴ Там само.

які становили основну масу населення Західної України⁵. У своїй доповіді о. Тит Войнаровський спирався як на відомі дослідження з політичної економії, так і на власні спостереження та висновки.

В економіці Західної України переважна більшість підприємств відносилася до дрібної промисловості, де працювало до одного або кілька десятків робітників – це швейна, взуттєва, килимарська, борошномельна, спиртогорілчана, солеварна. У цілому ж промисловість мала однобокий, переважно сировинний характер. Західноукраїнські землі відставали в економічному розвитку від загальноімперського рівня на 10-15 років. Імперія свідомо, перш за все з воєнно-стратегічних цілей, не вкладала достатньо коштів у розвиток даного регіону.

У посланні «О kwestії соціальній» А. Шептицький наголошує й на інших чинниках соціально-економічних негараздів українського народу, а саме: на несправедливості та бідності. Ці чинники є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Адже, робочих місць у промисловості Західної України, яка характеризувалася низькою концентрацією виробництва, гостро не вистачало. Тому власники підприємств не квапилися покращувати умови праці, не кажучи про її гідну оплату. Як наслідок, українські робітники отримували у 1,5-2 рази меншу заробітну плату, ніж робітники інших регіонів Австро-Угорської імперії. А це, у свою чергу, викликало соціальну напругу, незадоволення. Митрополит Андрей Шептицький чітко зазначав, що, незважаючи на ту чи іншу економічну ситуацію в державі чи підприємстві, заробітна плата найманого працівника має відповідати його потребам і вимогам часу, і з цього приводу він зазначав: «Праця чоловіка – то часть его життя, не товар, котрого ціна росте або маліє після попиту. Нелюдськостю єсть і мерзенним злочином – надуживати людської праці, а гріхом, що кличе о пімсту до неба, – втримувати робітникови заслужену платню. ... Не годиться рівнати чоловіка з предметами зиску і оціняти его після вартости, котру преставляє его сила. Заплата за працю винна бути справедливою. Означенне її міри залежить від многих обставин. Однак річ певна, що ані Боже, ані людське право не позволяє угнітати убогих ані користати з їх трудного положення і недостатку»⁶.

Не кращим було становище і в сільському господарстві. Адже основна маса трудових ресурсів краю – селяни, які становили не менше двох третин населення Західної України. Саме сільське господарство було основою економіки західноукраїнських земель в Австро-Угорській імперії протягом всього XIX ст., і на початку XX нічого суттєво не змінилося. У той час лише близько 5% селянських господарств були заможними, 15% – середняцькими, і 80% – бідняцькими. 46% селянських господарств мали менше 1 га землі, а тому прожити за рахунок такого невеликого клаптика землі селянська родина не могла, а отже зверталася до лихварів за позикою, що в підсумку дуже часто

⁵ Бюджетова промова посла о. Т. Войнаровського, виголошена в Раді Державній на засіданні дня 15 грудня 1908 р. / Тит Войнаровський. – Львів : б.в., 1909. – С. 1-30.

⁶ О kwestії соціальній – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38816>.

призводило до розорення⁷. Таким чином, сільське господарство характеризувалося низькою продуктивністю, малоземеллям та безземеллям. Ці негаразди в українському суспільстві посилювалися демографічним бумом – селянські родини переважно були багатодітними, що спричиняло аграрне перенаселення. Все вищеперелічене, а також тягар національного гноблення, політичне безправ'я розглядалися головними причинами незадовільного становища українських селян та робітників.

Одним із шляхів виходу з важкого становища, можливістю прогнати свої сім'ї, подолання бідності українське населення вбачало у трудовій міграції. У кінці XIX – на початку XX ст. вона охопила близько 250 тисяч осіб з Галичини та Буковини і близько 170 тисяч із Закарпаття. Трудова міграція переважно мала сезонний характер, і українці виїжджали у пошуках роботи в сусідні європейські країни, зокрема Німеччину та Францію. Але, якщо такі заробітки не давали очікуваного покращення, то селяни чи робітники були змушені вдаватися до радикальніших перемін свого життя – до еміграції в країни Західної Європи, Північної та Південної Америки та навіть до Австралії.

Все це надзвичайно непокоїло Митрополита Андрея Шептицького, його глибоко засмучувало скрутне, важке життя земляків. На його думку, таке становище української людності було зумовлене й низкою інших причин. Головною причиною Андрей Шептицький вважав те, що в його рідному краю був «більший, як деінде, брак просвіти убогих»⁸. Однак митрополит Андрей бачив велике стремління українців до освіти, до знань. Він писав: «Може етап пониження чи поневолення, у якому через довгі століття находився наш клір і наш нарід, може відчута інстинктом потреба, може свідомість, що ніщо більше, ніщо ліпше не причиниться до двигнення, як знання, є причиною, що наука й освіта є у нас усіх ідеалом, до неї горнеться наша молодь і ще у літах, в яких ледве чи може мати поняття про те, що є правдиве знання, за нею тужили і тужать ті покоління, що то так дуже терпіли на тім, що їм бракувало знання, – що бажання знання є поміж українцями загальне»⁹. Адже освіта, вважав Митрополит, – це та сфера, яка закладає головний потенціал для подолання будь-яких труднощів, для поступу у всіх сферах суспільного буття, і перш за все – в господарському.

Завдання вивести свій народ з темряви, допомогти йому в отриманні знань та подоланні бідності Андрей Шептицький буде виконувати в повній мірі все своє життя. І ці ж завдання він покладає на всіх представників греко-католицького духовенства та українську інтелігенцію: «Ми всі думаємо про цей поступ і бажаємо своєму народові всесторонньо кращої будучности. Всі здаємо собі справу з того, на чому цей поступ має полягати»¹⁰.

⁷ Будзинівський В. Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання / В. Будзинівський // Народ. – Львів. – 1894. – 1 жовтня. – С. 29.

⁸ О квестії соціальній – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38816>.

⁹ Митрополит Андрей. Божа мудрість / Митрополит Андрей. – Львів : Біблос, 1932. – 120 с.

¹⁰ О квестії соціальній – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38816>.

Митрополит Андрей закликав духовенство, душпастирів у кожній малій чи великій парафії розпочати щоденну важку працю для поліпшення долі найбідніших верств: «Розуміємо, що треба звернути особливу увагу на стан рільників, яких надмірне зубожіння і темнота видається часом непоборною перепорою до поступу. Мусимо вжити всіх можливих способів до здвигнення промислу, без котрого рільництво в наших часах не може утримуватися. Мусимо на цій лінії взяти в руки торгівлю, організувати в усіх селах ті установи, що яким-небудь способом помагають людям у їхньому житті і праці. Нема одної галузі культурного й економічного життя в нашому народі, в котрому зробили б хоча соту частину того, що потрібне. Сто разів більше, як у кожного іншого народу, треба нам іще думати про поставлення самих підвалин нашої хати, про цілу економічну сторону народного життя, без якої навіть найсвітліше політичне положення завжди буде безглузде і безхосенне»¹¹.

Андрей Шептицький усвідомлював, що соціальна нерівність не може бути подолана остаточно, бо всі люди є різні за своїми здібностями і можливостями. Захищаючи приватну власність, митрополит Андрей закликав підтримувати громадську, суспільну. Однак всі ці відмінності не повинні ставати на перешкоді до невтомної праці на благо українського народу, а лише їй сприяти: «Кождій верстві суспільній – багатшим і убожшим – належить від нас поміч і підпора до осягнення справедливих жадань; убожшим, однак, зі взгляду на трудніше їх положення і на більшу їх потребу, належить від нас особливіша опіка і поміч»¹². І ця праця принесе справжні результати покращення матеріального становища українських селян та робітників.

Велика заслуга Андрея Шептицького полягала в тому, що він вказував на конкретні заходи, які необхідно було здійснити для покращення становища нужденних суспільних верств Західної України: «...підносити вартість їх праці, шукати для них нових способів заробковання, організувати правну поміч супротив можливих надужить оподаткування, усильно працювати над піднесенням їх господарки домашньої і рільної. Мусимо учити їх на цілій лінії праці і ощадности, надавати їй напрям, якнайкорисніший для правдивого поступу економічного. Мусимо боронити їх перед визиском торгівлі і по можності шукати збуту для продуктів їх праці»¹³. Цими словами Андрей Шептицький висловив свою позицію про підтримку кооперативного руху.

У кінці XIX – на початку XX століть кооперація вже становила більше половини української торгівлі та промислу в Галичині. Починаючи ще з 70-80-х рр. XIX ст. утворюються перші ощадно-позичкові каси, які організовували греко-католицькі священики – о. Андрій Воеводка на Снятинщині, отці Кобринські на Коломийщині, о. Л. Джулинський в с. Закомар'я біля Буська. У 1883 р. при безпосередній допомозі та участі о. С. Дуткевича інженер Василь Нагірний відкрив перший споживчий кооператив «Народна торгівля», який згодом перетворився на господарсько-торговельний центр міських кооперативів. У 1899 р. брати священики Юліан і Тома Дуткевичі утворили кооперативне товариство

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

для піднесення хліборобства, яке отримало назву «Сільський господар». А вже в 1909 р. о. Степан Онишкевич разом із юристом Євгеном Олесницьким провели реорганізацію «Сільського господаря», перетворивши його на загальнокрайове господарське товариство. Із Стрийщини розпочалася в Галичині організація молочарської кооперації, засновником котрої є о. Остап Нижанківський, який з 1904 року став парохом с. Завадова. За його прикладом подібні кооперативи стали засновувати священики як Стрийщини, так й інших повітів, які були об'єднані у 1907 р. у «Крайовий молочарський союз»¹⁴.

Саме кооперативна форма організації підприємницької діяльності дала змогу поступово ставати заможнішими, а з часом – конкурентоспроможними та економічно самостійними українським виробникам сільськогосподарської та ремісничої продукції. До цієї організаційно-підприємницької роботи активно вдався сам митрополит Андрей Шептицький. Фактично весь український кооперативний рух в особі Митрополита Андрея отримав прихильника та опікуна. Його приклад, діяльність та меценатство стали взірцем для інших представників греко-католицького духовенства, зокрема о. Тита Войнаровського, який був генеральним адміністратором маєностей греко-католицької митрополії, а також економістом-кооператором. «У структурі ГКЦ митрополит Андрей Шептицький разом з підлеглими сформували «неформальний Кабмін», який вирішував нагальні проблеми галичан. «Міністром фінансів та економіки» в уряді Шептицького був о. Тит Войнаровський, якому митрополит доручав управління як справами церкви, так і власними фінансами, більшість з яких було інвестовано в загально-громадські потреби»¹⁵, – так характеризує цю діяльність дослідниця О. Пасіцька.

Митрополит А. Шептицький проявив себе як господар-організатор бізнесової діяльності та талановитий підприємець. Будучи авторитетною особою ГКЦ, митрополит займав почесне місце і в ділових колах Австро-Угорщини, Англії, Німеччини, Італії, Швейцарії, Нідерландів та Польщі. У кожній сфері, де був інтерес Греко-католицької церкви чи особисто Андрея Шептицького, митрополит мав довірених осіб. Зокрема, А. Шептицький у травні 1915 року офіційно призначив о. Тита Войнаровського та адвоката Євгена Гвоздецького своїми довіреними особами¹⁶. Митрополит уповноважив їх розпоряджатися землями, лісами, господарськими та промисловими об'єктами (млинами, цегельнями, каменоломнями та ін.), що були у власності ГКЦ. Також Митрополит надав їм право представляти його перед будь-якими комісіями, здавати майно в оренду, отримувати платню за оренду, укладати договори найму, контролювати правильність сплати податків тощо. Однак від довірених осіб регулярно вимагав звітів, але не щоб контролювати їхню роботу, а не допустити недогляд у справах.

¹⁴ Прокіп А. В. Участь Греко-католицької церкви в розбудові кооперативних інституцій Галичини наприкінці XIX-початку XX ст. / А. В. Прокіп // Вісник Львівської комерційної академії (Серія – гуманітарні науки). – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2015. – Вип. 9. – С. 124-126.

¹⁵ Пасіцька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20-30-ті роки XX ст.) / О. Пасіцька. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 301.

¹⁶ Там само. – С. 288.

Отець Т. Войнаровський усіляко прагнув поліпшити долю українського селянства. Про це яскраво свідчить його промова, виголошена 15 грудня 1908 р. у Державній Раді з приводу бюджету¹⁷. Будучи учасником дебатов у австрійському парламенті навколо аграрних проблем, у своїй доповіді він розписав селянський бюджет, а саме: співвідношення дохідної та видаткової частин. За його висновками сільське населення постійно потерпало від нестач, воно обмежує свої потреби: селянин має погану хату, погано харчується, серед селян найвищий процент неписьменних. У розвинутих країнах, як відзначав о. Т. Войнаровський, селянські діти шукали заробітків у промисловості, а де переважало сільськогосподарське виробництво – зростала еміграція. Турбуючись про селянство Т. Войнаровський бачив вихід із становища у формуванні середньої селянської верстви, однак саме вона втрачала свої економічні позиції.

Тит Войнаровський багато часу присвятив вивченню теорії національного господарства, написавши низку економічних розвідок. Наприклад, у праці «Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси» (1910 р.) виклав свої думки щодо шляхів економічного розвитку Галичини. Також він є автором праць «Що нам треба знати про парцеляцію», «Справа парцеляційна», «Про охорону селянської власності та її даліші висновки» та ін.¹⁸ Свої теоретичні міркування о. Т. Войнаровський пов'язував з активною роботою. Зокрема, закликаючи селян до кооперації, взявся за заснування на пайових засадах крамниць для реалізації товарів сільськогосподарського та ремісничого виробництва. Однак розумів, що для селян головною цінністю була земельна власність, а тому виступав прихильником збільшення селянського землеволодіння за рахунок поміщицької землі.

Ще на початку XX ст. збанкрутувало багато фільварків. О. Тит Войнаровський бачив у селянах майбутнє української нації як головної її основи. Тому він зробив все можливе, щоб за допомогою парцеляції, тобто поділу поміщицької землі на маленькі частини з метою їх подальшого продажу, якнайбільше українських селян могло викупити цю землю. Тит Войнаровський допомагав селянам в отриманні кредиту. У парцеляцію землі він був задіяний особисто – вів документацію і отримував необхідні дозволи від влади. Кошти для парцеляції, як правило, надавали Каси ощадності, парцеляційний відділ при «Крайовому союзі кредитовому» та українське товариство «Дністер».

За допомогою Митрополита Андрея Шептицького о. Т. Войнаровський викупив і розпарцелював понад 40000 моргів землі між селянами в багатьох селах Снятинщини, Коломийщини, Городенщини, Станіславщини та під Львовом¹⁹. У 1907 р. він став співзасновником парцеляційного товариства «Земля». Метою створення цього кооперативного товариства власне була

¹⁷ Бюджетова промова посла о. Т. Войнаровського, виголошена в Раді Державній на засіданні дня 15 грудня 1908 р. / Тит Войнаровський. – Львів : б. в., 1909. – С. 1-30.

¹⁸ Пасіцька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія» : соціально-економічна діяльність українців Галичини (20-30-ті роки XX ст.) / О. Пасіцька. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 301.

¹⁹ Вдовичин І. Андрей Шептицький / І. Вдовичин // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – С. 195.

парцеляція маєтків східногалицьких поміщиків. Товариство відповідально ставилося до питання соціального забезпечення своїх працівників. Особливо актуальним це стало у час польсько-української війни у 1918-1919 рр., коли увесь східногалицький кооперативний рух об'єднався навколо цієї проблеми²⁰.

Після закінчення Першої світової війни товариство «Земля» було позбавлене права займатися парцеляцією та самоліквідувалося, оскільки нова влада в Галичині, тепер вже другої Речі Посполитої, за допомогою різних методів намагалася перешкодити українським селянам купувати землю. Крім того, з метою колонізації українських теренів влада почала проводити політику осадництва земель Східної Галичини відставними офіцерами і солдатами польської армії та членами їх родин, польськими вчителями тощо. Все це, а також стрімке зростання цін на землю на початку 20-х рр. змусило о. Т. Войнаровського припинити займатися парцеляцією поміщицьких маєтків. Він розумів і цифрами доводив, що ціни на землю вдвічі перевищували її реальну вартість, а доходи селянина від ведення сільського господарства залишалися мізерними. Тому дрібний власник землі не зможе навіть повернути витрачені кошти на її купівлю, не те що б зробити своє господарство прибутковим. За дорученням Митрополита Андрея Шептицького у міжвоєнний період о. Т. Войнаровський обмежився здебільшого парцеляцією церковних земель²¹, але це була незначна їх частина. Андрей Шептицький оберегав від парцеляції церковні землі, яку планувала провести польська влада відповідно до аграрної реформи. Митрополит домагався від Ватикану не лише їх збереження, але й збільшення, розглядаючи їх як резервний фонд, прибутками якого могла користуватися не лише ГКЦ, а й все українське суспільство, яке цього потребувало.

До жертвової праці на користь української нації Андрей Шептицький закликав всіх греко-католицьких священиків: «Рішуче фальшивим єсть занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих речей сучасних і матеріальних не занедбує»²². І ця праця перш за все мала проявлятися як вже зазначалося, у допомозі при створенні кооперативів: «Священик, що навіть на жадання парахіянів не хоче утворити читальні, склепу, шпихліра громадського і всім подібним установам єсть противний не відповідає своєму становищу»²³. О. Тит Войнаровський радив поступово організувати кожне село, села об'єднувати в повітові союзи, а останні в крайові господарські товариства. Такі організації мали б взяти під опіку все, що селяни продають і купують. «Економічна організація, котра би усунула дотеперішнє визискування нашого селянства,

²⁰ Іван Янюк. Діяльність кооперативного банку «Земля» у Східній Галичині (1907-1939 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня к. і. н. (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nbuv.gov.ua/>.

²¹ Пасіцька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20-30-ті роки ХХ ст.) / О. Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 301.

²² О квестії соціальній – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38816>.

²³ Там само.

поглибила би у нього тим самим солідарність у відносинах до других і дала б підставу для розвитку всяких спілкових організацій кооперації»²⁴, – так характеризував значення кооперації о. Т. Войнаровський.

Господарська діяльність Греко-католицької церкви мала найрізноманітніший характер. Під керівництвом митрополита Андрея Шептицького ГКЦ отримувала прибутки від співпраці з відомими нафтовими товариствами та підприємствами, від продажу деревини, організації мисливських угідь, а також млинарства, продажу збіжжя, пасічництва, риболовлі, гірського туризму, оренди землі, операцій з нерухомістю²⁵. Митрополит Андрей уважно стежив, щоб кошти Церкви вкладались у прибуткові підприємства, акції яких котувалися на європейських біржах. Сам Андрей Шептицький мав акції у концерні «Українська преса» Івана Тиктора, однак він намагався не особливо афішувати свою фінансову діяльність. Така практика у той час була життєвою необхідністю, бо її прибутки спрямовувались або на потреби кліру, або на благодійність. Але світова економічна криза 1929-1933 рр., та безпосередньо у Польщі перед Другою світовою війною не могла не позначитися на доходах Церкви. Вони різко скоротилися. Та, незважаючи на це, митрополит Андрей Шептицький спрямовував усі можливості як свої особисті, так і ГКЦ на меценатство.

Розуміючи, що для піднесення економічного розвитку Галичини потрібно було готувати національні кадри молодих фахівців – ремісників, кооператорів, економістів, фінансистів Андрей Шептицький допомагав роботі приватних фахових шкіл, курсів. Так, у Миловані (коло Товмача) Андрей Шептицький подарував двір з декількома десятками моргів поля товариству «Просвіта» для заснування першої української садівничо-городничої школи. Ця господарська школа діяла до 1939 року та підготувала чимало хороших спеціалістів. У Коршеві біля Коломиї митрополит Андрей подарував двір із значним шматком городу та саду, також поля товариству «Сільський Господар» на хліборобську школу. У передмісті Львова (Скнилів) подарував також двір і кілька десятків моргів саду, городу і поля монахам-студитам, щоб вони мають відкривати різні робітні для навчання люду ремесла, механіки. І це лише кілька прикладів.

Греко-католицьке духовенство підтримувало діяльність Української Господарської академії у Подєбрадах. Митрополит особисто допоміг отримати бюджетні кошти на фінансування її діяльності у Чехословацького уряду у важкий 1933 рік, і таким чином вона продовжила функціонувати до 1935 року. Андрей Шептицький особисто надавав стипендії та матеріальну допомогу українським студентам Української господарської Академії, Католицького університету в Лювені (Бельгія)²⁶. У Львові придбав будівлю, де розташовувалися художня школа О. Новаківського та майстерні інших

²⁴ Бюджетова промова посла о. Т. Войнаровського, виголошена в Раді Державній на засіданні дня 15 грудня 1908 року. – Львів, 1909.

²⁵ Пасіцька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20-30-ті роки XX ст.) / О Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 261-266.

²⁶ Там само. – С. 272.

художників. Надавав стипендії молодим українським митцям на навчання в європейських навчальних закладах.

Ще у 1910 р. митрополит Андрей Шептицький разом з іншими представниками греко-католицького духовенства – єпископами Костянтином Чеховичем, Григорієм Хомишином, о. Титом Войнаровським – увійшов до складу засновників «Земельного іпотечного банку» у Львові. Митрополит володів значною частиною акцій цього банку, та значним акціонером було також товариство «Дністер». А в умовах фінансових труднощів «Земельний іпотечний банк» допомагав українським кооперативам і купецтву, що належали до «Сільського господаря», «Маслосоюзу», «Народної торгівлі»²⁷. Щиро цікавлячись розвитком українських кооперативних установ, митрополит Андрей Шептицький підтримував тісні контакти з головою «Сільського Господаря» Євгеном Олесницьким, який був його радником, а також з багатьма іншими визначними діячами українського кооперативного руху.

Митрополит Андрей Шептицький та його помічник о. Тит Войнаровський своєю економічною діяльністю активно формували та спрямовували економічне мислення галицького українства. О. Тит Войнаровський був дуже активною особистістю – в окремі періоди він співпрацював одночасно з 22-ма різними організаціями і товариствами²⁸. Йому належать великі заслуги в організації діяльності товариства «Сільський Господар». З часом у 1918-1921 рр. о. Тит Войнаровський став заступником голови товариства, а в 1929-1936 рр. – головою. Будучи головою цієї авторитетної економічної організації, Т. Войнаровський всіляко сприяв піднесенню культури господарювання. Товариство «Сільський Господар» тісно співпрацювало з українською кооперацією і товариством «Просвіта», що приносило великі успіхи в період між двома світовими війнами. З ініціативи Т. Войнаровського та членів товариства «Сільський Господар» у Львові було засновано «Акційну спілку для засновання селянської цукроварні». У 1929 р. з нагоди 30-ліття товариства «Сільський Господар» організували Перший західноукраїнський хліборобський конгрес.

Вагомий внесок у соціально-економічне життя Галичини зробили й інші представники греко-католицького духовенства. Зокрема о. Юліян Дзерович як викладач, директор державної учительської семінарії, а згодом професор Богословської академії був одним із найактивніших учасників становлення українського торговельно-кооперативного шкільництва. Співпрацював з товариствами «Рідна школа», «Просвіта», «Товариство св. Андрея» та ін.²⁹

Також у господарсько-економічному русі Галичини вагомий внесок належить о. Теодору Цегельському, який організував каси ощадності при читальнях та споживчі товариства на Теребовлянщині. Зокрема, у Теребовлі він заснував повітовий кредитний кооператив «Поміч», а в Струсові – «Власна

²⁷ Там само. – С. 277

²⁸ Злупко С. Тит Войнаровський / С. Злупко // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 2. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 64.

²⁹ Пасіцька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20-30-ті роки XX ст.) / О. Пасіцька. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 303.

поміч». У 1925-1927 рр. Т. Цегельський був членом наглядової ради «Народної торгівлі», а в 1927 році – її віце-президентом³⁰.

На Рогатинщині головну роль у організації кооперативного руху відіграв священик Степан Городецький. Він належав до Організаційного кооперативного комітету, а згодом став головою наглядової ради Повітового союзу кооперативів, якому неодноразово надавав фінансову допомогу³¹. У другій половині 20-х рр. XX ст. о. С. Городецький виступив ініціатором та головою управи Українського національно-демократичного об'єднання, провідної політичної партії Галичини. Отже, в кінці XIX – першій половині XX ст. греко-католицьке духовенство було активним учасником господарських процесів в Галичині, спричинилося до вирішення соціально-економічних проблем, згуртовувало українську спільноту.

Митрополит Андрей Шептицький розумів, що економічний добробут українського народу є одним із головних фундаментальних основ державності. І тільки у своїй державі українська нація зможе забезпечити всі необхідні чинники вільного життя, а для цього потрібна єдність і цілеспрямована діяльність усіх верств суспільства. І ця ідея виразно прозвучала у посланні Митрополита Андрея «Як будувати рідну хату», яке було написане у грудні 1941 року: «Ясно як на долоні, що Рідна Хата не повстане, якщо не буде українського моноліту, коли Українці-самостійники не зможуть мимо всіх різниць, які їх ділять, завести поміж собою якнайбільшої єдності. Тієї єдності Україні треба, а та потреба накладає на нас усіх обов'язок і від сповнення того обов'язку залежить ціла будучність Батьківщини»³². Ці слова Митрополита Андрея не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Таким чином, можна підсумувати, що соціально-економічне вчення митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького нерозривно пов'язане з християнськими ідеалами та національною свідомістю. Митрополит Андрей був великим чоловіколюбцем, про що говорять усі його послання та, головне, – діяння. Послідовником його праці для українського народу стало греко-католицьке духовенство. Ця праця була спрямована не тільки на релігійно-духовну сферу життя українського суспільства, але й соціально-економічну. Така подвижницька, підприємницька та меценатська робота була дороговказом не тільки для греко-католицького духовенства, але й для українських політиків та інтелігенції, які брали її за приклад та робили все можливе у тодішніх умовах для покращення соціально-економічного добробуту, культурно-освітнього життя Західної України в кінці XIX – першій половині XX століття.

³⁰ Гелей С. Вплив Української греко-католицької церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині / С. Гелей // Дзвін. – 2003. – № 4. – С. 117-125.

³¹ Пасіцька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20-30-ті роки XX ст.) / О. Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 305.

³² Шептицький А. Як будувати рідну хату? / А. Шептицький. – Люблин: Свічадо, 1989. – С. 24-25.

ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ АВСТРІЙСЬКОЇ ГАЛИЧИНИ

Volodymyr KŁAPCHUK

MINING INDUSTRY OF AUSTRIAN GALICIA

***Abstract.** The article presents the geography of mineral deposits in Galicia before the First World War. The region was distinguished by competitive in the world or Europe reserves of coal, oil, table and potassium salts, certain balneological groups of mineral waters, building materials. Ozokerite deposits were among the largest in the world at that time. For competitive branches of the mining industry, information is provided on its main economic indicators, the dynamics of the cost of production, etc.*

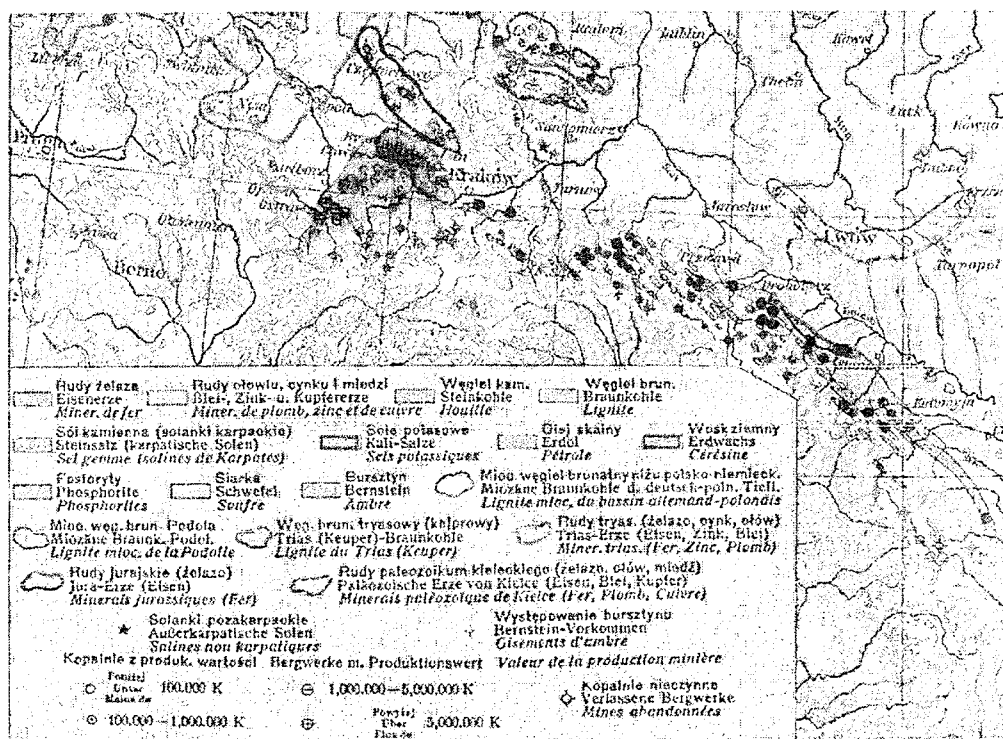
Галичина славилася численними родовищами корисних копалин, економічний ефект із яких представляли видобування і переробка нафти, газу, озокериту, кухонних і калійних солей. Решта корисних копалин становили менший інтерес для економіки Галичини через особливості їх видобування, переробки і рентабельності.

Поклади кам'яного вугілля знаходилися у Галичині лише у північно-західній частині краю – у Краківському вугільному басейні¹. У Яворно виділялися чотири пласти товщиною 41, 11, 15 та 10 м. У Сієрші відкрито 14 пластів товщиною від 0,9 до 6,5 м при загальній потужності понад 20 м. У Брешу відкрито 10 пластів (найнижчий на глибині 519 м) товщиною від 0,6 до 3 м, подекуди – 6 пластів, з яких найглибший розташовувався на глибині 668 м. У Тенчинку – 6-10 пластів товщиною від 0,36 до 0,95 м. На правому березі р. Вісли у Ричові, Баховіцах та Шпитовіцах шахтами відкрито пласти потужністю 6-8 м, а в Старих Ставах – 4 м.

Площа Краківського вугільного басейну, відкритого шахтами та нового типу буровими свердловинами, становила близько 1600 км², а запаси вугілля – понад 25 млрд т. Краківське вугілля загалом некоксівне, за винятком найнижчого пласту у Брешу. Хімічний склад вугілля наступний: вуглець – 48,2-58,4 %; водень – 2,95-4,16; кисень – 12,46-14,55; азот – 0,72-1,04; вода – 17,8-21,2; сірка – 0,58-2,84; попіл – 3,7-14,6 %. Тепловіддача вугілля у верхніх пластах становила 4227, у нижніх – 6250 калорій. Найстарішою була шахта у Яворно, де вугілля розпочали видобувати у 1792 р. У Краківському вугільному басейні у 1854 р. видобуто 30 тис. т вугілля, 1871 р. – 230570 т (вартістю 1,594 млн

¹ Monografia W. Ks. Krakowskiego. – 1909. – Cz. I.

корон), 1899 р. – 908957 т (6,82 млн корон), 1909 р. – 1176233 т (9,047 млн корон), 1910 р. – 1357513 т (вартістю 10,86 млн корон).

Карта корисних копалин Галичини (1916 р.)²

Буре вугілля у Галичині розповсюджувалося посеред пластів піску, намулу, рідше – пісковика. Його родовища виявлено у Передкарпатті (повіти Печеніжин, Косів і Снятин), на Розточчі, Поділля і в Карпатах³. Буре вугілля вміщувало близько 8 % попелу і мало тепловіддачу 4250 калорій.

За географічним положенням вугілля розвідано:

- У Передкарпатті (повіти Бжеско, Новий Сонч, Пільзно, Ропчиця, Тарнів, Величка); пласти мали товщину від 0,35 до 4 м;
- На Розточчю (повіти Броди, Рава Руська, Жовква, Золочів) потужністю пластів від 0,6 до 4 м;
- На Поділлі (повіти Борщів, Чортків, Тернопіль, Теребовля).

Початки розробки покладів бурого вугілля сягають 1850 р. Його у великих об'ємах видобували у Грудні Дольній (повіт Пільзно), Глинську

² Geograficzno-statystyczny atlas Polski / [redagowany i opracowany przez Dra Eugeniusza Romera profesora geografii Uniwersytetu Lwowskiego]. – Warszawa i Kraków : Gebethner i Wolff; Zakład Kartograficzny Freytaga i Berndta; Drukarnia A. Holzhausena, 1916. – S. 94.

³ Olszewski S. Mapa górnictwo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. – Lwów, 1911. – S. 45-46.

та Скваршаві (повіт Жовква), Потилічу (повіт Рава Руська), Могильниці (повіт Тереховля), Мишині (повіт Печеніжин) і Новоселиці (повіт Снятин). Однак до початку Першої світової війни діючою залишалася лише копальня у Потилічу та виникли нові – у Джурові і Рожневі (повіт Снятин), Лючі (повіт Золочів).

Впродовж 1850–1910 рр. у Галичині видобувалася незначна кількість бурого вугілля (тонн): 1852 р. – 647; 1862 р. – 11890; 1872 р. – 12326; 1882 р. – 8136; 1890 р. – 6950; 1899 р. – 67958; 1909 р. – 21812; 1910 р. – 33759. Вартість видобутого у 1910 р. вугілля становила понад 479 тис. корон. Для прикладу, у Німеччині 1907 р. видобуто 12,3 млн т бурого вугілля на загальну суму 116,85 млн німецьких марок.

Галицькі **торфовища** поділялися на верхові (у долині р. Дунаєць, містечках Добровляни та Долина на абсолютних висотах 300–640 м) та низинні (у долинах більшості рік на висотах 160–230 м н.р.м.). Особливо багато мокровин з торфами розташовувалися уздовж рік і каналів у долинах рік Ушвиця, Брень, Бабулівка, Бранка і Леґ у повітах Бжеско, Діброва, Мілець і Тарнобжеґ; у деяких місцевостях повітів Ніско, Перемишль; у 32-кілометровому каналі, що регулював долину р. Стара ріка від Великого Грибова під Львовом до Задвір'я в Перемишлянському повіті. До найпоширеніших низинних торфовищ і торф'яних мокровин належали: Надвіслянські, що починалися від Плашова біля Підгір'я аж до Дрвіні у Бохненському повіті; торфовища низин допливів Сану (Вишня, Шкло, Любачівка, Танів); мокровини низин Бугу і Стиру; всі наддністрянські торфовища і багна від Самбора до Тлумацького повіту.

Поряд з торф'янистими мокровинами торфові відклади знаходилися у ставах площею 0,2–2,0 км², рідше – 5 км². До найбільших у Галичині відносилися стави у заплавах рік Верещиця (5 км²), Золота Липа (30 км²), Стрипа (30 км²), Збруч (7 км²). Загалом у Галичині на торфовища, мокровини та торфові відклади припадало 2 % території, або близько 1600 км². Для того, щоб оцінити загальні запаси торфів у Галичині, зазначимо, що лише в околицях Долини на площі 220 га (торфовище «Під бором») знаходилося близько 1,6 млн т торфу.

Нафтові родовища спостерігалися на всьому проміжку на межі Карпат та Передкарпаття від шлеського кордону до Буковини⁴. Назви окремих населених пунктів (Ропя, Ропіца – повіт Горлиця; Роп'янка – повіт Кросно; Роп'єнка – повіт Ліско) походять, власне, від слідів ропи (нафти), яку там видобували чи використовували з незапам'ятних часів. Р. Зубер (1870) вказував, що нафту виявлено та експлуатовано у 206 населених пунктах; загалом же виявлено понад 620 слідів нафтопроявів, насамперед у повітах: Грибів, Горлице, Ясло, Кросно,

⁴ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : монографія / В. М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – С. 19-37.

Бжозів, Санок, Ліско, Добромиль, Турка, Дрогобич, Старий Самбір, Долина, Печеніжин і Косів⁵.

Видобування нафти у Галичині розпочалося на початку XIX ст. Перші пошукові свердловини започатковано у 1810 р. у Бориславі. У 1840 р. у Східній Галичині було 75 ділянок, на яких вручну на поверхні ґрунту збирали нафту, яку використовували для змащування возів. Організатором галицької нафтової промисловості вважався Ігнатій Лукашевич, який у 1858 р. розпочав видобування та переробку сировини.

Слід зауважити, що у Галичині було існував поділ на шість гірничих регіонів, які об'єднувалися у чотири гірничих округи:

- *Краків* – у повітах Бохня, Бжеско, Ліманова, Мисленіце, Новий Тарг, Живець;

- *Ясло* – I і II регіони у повітах Бжозів, Горліца, Грибів, Ясло, Кросно, Новий Сонч, Пільзно, Ропчиці, Жешув, Санок, Стрижів, Тарнів;

- *Дрогобич* – III, IV і V регіони у повітах Добромиль, Долина, Дрогобич, Ліско, Перемишль, Самбір, Старий Самбір, Стрий, Турка;

- *Станиславів* – VI регіон у повітах Богородчани, Калущ, Косів, Надвірна, Печеніжин.

Наприкінці XIX ст. у Галичині видобуто 452,2 тис. т нафти. У 1901 р. там діяло 249 свердловин (в т. ч. 78 – у Бориславі) та 1740 шахт, в т. ч. 84 – у Бориславі. У 1906–1910 рр. на них видобувалося до 0,7–2,1 млн т нафти-сирцю.

У 1909 р. у Галичині було 216 свердловин, в т. ч. у I та II регіонах – 10, у III та IV – 9, у V – 192 та у VI – 5. Загалом було пробурено 56232 м, з яких у Тустановичах – 48143 м, або 77 %. Тоді ж копалося 336 шахт, в т. ч. 249 у Бориславі та Тустановичах, та діяло 1652 шахти (у Бориславі та Тустановичах – 717). З тих шахт 3 – у Потоці і Рівнім, 6 – у Бориславі, 32 – у Тустановичах, 2 – у Биткові були фонтануючими. Найглибшою виявилася шахта у Тустановичах (1278 м).

До залізничних станцій у Сколичині, Єдлічу, Кросні, Івонічі, Риманові, Ольшаніці, Дрогобичі і Бориславі та до нафтопереробних заводів у Клініку Маріампольському та Дрогобичі було проведено 28 нафтопроводів загальною довжиною близько 250 км. Нафта зі свердловин та шахт збиралася у 682 залізних (об'ємом 1086390 т), 660 земляних (1712940 т) та 1478 дерев'яних (120680 т) збірниках. На окремих свердловинах нафту видобували з глибини понад 1400 м.

З галицької нафти шляхом її дистиляції виготовляли: 8-15 % бензину, 31-52,5 % керосину, 36-63 % парафіну тощо. У 1910 р. у Галичині працювало 47 рафінерій нафти, які переробили 362160 т

⁵ Zuber R. Studja geologiczne we Wschodnich Karpatach. – Kosmos. – Lwow, 1882. – № 7. – Z. 1-12.

галицької нафти. Австрійські рафінерії переробили 547950, а угорські – 319380 т галицької нафти.

Природний газ у Галичині видобувався як на нафтових, так і на газових свердловинах, зокрема у Бібрці, Потоці, Венглівці, Івонічу, Східниці, Косові та інших місцевостях.

У 1912 р. при розвідці покладів калійних солей поблизу Калуша на глибині 876 м (притік до 120 м³/хв) та у районі Дашави на глибині 248 м було видобуто природний газ. У 1918-1924 рр. свердловиною «Підсудчик» газові поклади було відкрито на глибинах 395 та 736 м, звідки до кінця 1924 р. видобуто 40 млн м³ газу. До 1939 р. на Дашавському газовому родовищі видобуто близько 1,6 млрд м³ газу. Поклади газу також розвідані 1933 р. в околицях с. Опари на глибині 190 м⁶.

Озокерит (земний віск) у Галичині знайдено у відкладах магурського комплексу (Борислав, Волянка, Тустановичі), раннього міоцену (Трускавець, Дзвиняч, Старуня, Небилів), іноцерамових верствах (Ключани – повіт Новий Сонч; Месіна мала – повіт Горлице) і магурських пісковиках (Рабе – повіт Ліско; Лавочне – повіт Сколе)⁷.

Як пластична маса озокерит заповнює щілини між потужними товщами інших гірських порід товщиною декілька сантиметрів. Винятком є Борислав (Новий Світ, Волянка), де на глибині 60-120 м знайдено кількадеметрові жили озокериту, які названо «матками».

У часи активної експлуатації озокеритових копалень глибина шахт досягала 20-150 м, а на початку ХХ ст. середня глибина шахт у Бориславі становила 260, а у Дзвинячі – 180 м. Слід зазначити, що при розвідці нафтових родовищ у Бориславі та Тустановичах жили озокериту знайдено на глибинах близько 600 м.

Переробка озокериту бере свій початок із 1856 р. у Бориславі, однак лише з 1872 р. було отримано економічно вигідні результати. Тоді з озокериту вдалося отримати білий церезин. Промислові запаси озокериту розвідано: поблизу Борислава (с. Новий Світ, Волянка), у Дзвинячі, Старуні й Молоткові (повіт Богородчани), у Трускавці (на Пом'ярках) та Небиліві (повіт Калуш).

Найбільше річної продукції (понад 10 тис. т) видобувалося з 1870 до 1892 рр. Пізніше відбувався спад видобування озокериту і у 1910 р. у Бориславі його видобували 1700 т, а у Дзвинячі та Старуні – 550 т вартістю 3,1 млн корон. Загалом з 1863 до 1910 рр. у Галичині видобуто близько 50 тисяч вагонів озокериту.

З інших горючих вуглеводнів у Галичині видобувався ще й

⁶ Геологическое строение и горючие полезные ископаемые Украинских Карпат // Труды УкрНИГРИ / под ред. проф. В. В. Глушко. – М. : Недра, 1971. – С. 309-310.

⁷ Olszewski S. Mapa górnictwo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. – Lwów, 1911. – S. 48-56.

асфальт, який є продуктом вивітрювання нафти. Природний асфальт у Галичині спостерігається у досить незначних кількостях лише у двох місцевостях – поблизу Кросно (с. Суходіл) та в Акришорах (повіт Печеніжин).

У Галичині **сірка** спостерігається переважно в лужних умовах у незначних кількостях у вигляді кристалів і скупчень: у соленосних та гіпсоносних породах міоцену (Свошовіці і Конари – повіт Підгір'я; Трускавець; Дзвиняч і Старуня – повіт Богородчани), у подільських міоценових вапняках (с. Страдч) та у надгіпсових вапняках у Тлумачі.

Найбільші поклади виявлено поблизу Свошовіц, де вміст сірки у породах складає 7-12 %. У 1860-1884 рр. у Свошовіцах експлуатувалися дві копальні, де у півметрових пластах сірконосного мергелю спостерігалися скупчення чистої сірки діаметром до 0,3 м. Найбільше сірчаної породи видобуто у 1866 р. – 11342 т, з якої отримано 1412,5 т сірки ціною 18,36 кор. за 100 кг. Однак видобування сірки у Галичині було нерентабельним, оскільки сицилійська сірка доправлялася до Австро-Угорщини за ціною 10 кор. за 100 кг, тобто була майже удвічі дешевшою. Внаслідок цього копальня сірки у Свошовіцах була закрита у 1884 р. У Дзвинячі почали видобувати сірку у 1875 р. (83,6 т за ціною 720 кор.).

У Галичині **калійні солі** (кухонна сіль – див. у окремому підрозділі) найбільше поширення мали на ділянці між Стебником, Моршином та Калушем. Початком видобування каїніту вважався 1868 р., коли його почали розробляти у незначних кількостях у Калущі. У 1889 р. видобувалося 1850 т каїніту та сильвіну (вартістю 1850 кор.), у 1899 р. – 96100 т (96100 кор.), у 1909 – 135000 т (170100 кор.) та у 1910 р. – 150000 (195000 кор.)⁸.

Калійна сіль мала важливе значення для сільського господарства – її використовували як калійні добрива. Зі всіх австро-угорських країв у найменшій кількості калійні добрива використовували Галичина (105 кг/км²) і Буковина (0,95 кг/км²). А от у Шлезьку їх використовували 725 кг/км².

У загальному вигляді **мінеральні джерела** поділяються на: а) розсоли; б) кислі, вуглекислі; в) залізисті; г) карбонатні; ґ) сірчані та сірководневі.

Не всі розсоли, що видобувалися у великих кількостях у Галичині, можна було використовувати для оздоровчих цілей. До лікувальних розсолів належать сировиці у Рабці (джерела «Казимир», «Кракус», «Марія», «Рафаела») – повіт Мисьленіци, Бєсьніку (повіт Бжеско), Івонічу (джерела «Амалія», «Кароль»), Риманові (джерела «Целестина», «Клавдія», «Титус»), Юровцях біля Саноку, Трускавці (джерела

⁸ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : монографія / В. М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – С. 19-37.

«Броніслава», «Марія», «Софія») і у Моршині (джерело «Магдалена») біля Стрия. Вуглекислі води у Галичині спостерігаються винятково у Карпатах. До них відносяться мінеральні джерела: Кросьценк (джерела «Анна», «Михайлина») і Шавниці (джерела «Анієла», «Гелена», «Йозефіна», «Магдалена», «Щепан», «Шимон», «Валерія», «Влада») – у Новотарзькім повіті; Яструбик, Криниця зі Слотвінами (11 джерел), Ломниця, Мушина, Північна з Глибоким, Поврожнік, Туліч (два джерела), Жегістів – у повіті Новий Сонч; Висова (джерела «Броніслав», «Йозеф», «Рудольф», «Ванда») і Ганьчова – у повіті Горліца; Бобрка – у повіті Кросно; Щавне – у повіті Санок; Гринява-Буркут – у повіті Косів. Залізисті та карбонатні води виявлено у багатьох місцевостях Галичини, де вони приурочені до виходів на поверхню менілітових аргілітів і глинистих та торфових мокровин. Сірководневі джерела спостерігаються в околицях Кракова, на заході Розточчя, західних височинах Поділля та Покуття: Підгір'я і Свошовіці (повіт Підгір'я), Месіна (повіт Горліца), Трускавець (джерело «Едуард») біля Дрогобича, Підлюте (повіт Долина), Немирів (повіт Рава-Руська), Шкло (повіт Яворів), Любінь Великий (повіт Гродек), Пустомити (повіт Львів), Новосільці (повіт Бібрка), Микулинці (повіт Тернопіль), Розділ (повіт Жидачів)⁹.

Кристалічний *ginc* спостерігався у крейдяних мергелях в околицях Львова, у іноцерамових мергелях, аргілітах і пісковиках менілітової світи, у міоценових відкладах Підгір'я під Краковом, у порожнинах Подільських гіпсових скель, у краківському та покутському аргіліті тощо. У великих масах гіпс у Галичині розвідано: гіпс грубокристалічний (селеніт) – переважно на Поділлі; гіпс волокнистий – Західна Галичина, Бобрка, Кашів; гіпс зернистий (частково – алебастр) – Мала (повіт Ропчиці), Львів (Байки, Новий Світ), околиці Щерця і Миколаєва; гіпс дрібнозернистий – Бобрка, Бохня, Мала, Седлики (повіт Жешів), околиці Галича, Підлужжя, Тлумача та Городенки. Товщина пластів гіпсу коливалася від 2 до 30 м.

Гіпс на початку ХХ ст. видобували: повіт Підгір'я – Лагевніки, Плашів, Скотніки, Бохня; повіт Жешів – Селіска; повіт Пшеворськ – Лопушка мала; повіт Львів – Глинна, Львів, Мостки, Піски; повіт Рогатин – Бортники, Липиця гірська, Загоречко, Заланів; повіт Станіславів – Дубівці, Підлужжя, Водники, Вовчинець; повіт Тлумач – Підпечари; повіт Городенка – Хотимир, Городенка; повіт Бучач – Язловець, Заліщики¹⁰.

До металічних копалин, що мали розповсюдження у Галичині,

⁹ Кляпчук В. М. Туризм і курортне господарство Галичини : монографія / В. М. Кляпчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2012. – 224 с.

¹⁰ Olszewski S. Mapa górniczo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. – Lwów, 1911. – S. 64-65.

відносилися залізні, цинкові та олов'яні руди. **Залізні руди** поділялися на краківські, карпатські, татранські й низинні. У околицях Кракова найбільше поширення мали гематити та сферосидерити, що були приурочені до вугільних покладів, та лімоніт, який знайдено у доломітовій формації. Видобування залізних руд було незначним; найбільший розвиток спостерігався до 1864 р. Після того діяла лише копальня в Черні, яка видобувала і вивозила руду до залізної гуті у Вітковіцах та Кьонігсгуті (поблизу Шлеська). У 1899 р. там видобувалося 862,7 т руди вартістю 3946 кор., у 1909 р. – 3283 т (36113 кор.) та у 1910 р. – 4035,8 т (40358 кор.). Карпатські залізні руди (переважно лімоніт та сферосидерит), що спостерігалися на проміжку від Шлеська до Буковини пластами від 0,25 до 1 м, іноді містили до 20–25 % заліза.

До 1886 р. залізна руда була важливим об'єктом гірничого та гутного промислів у повітах: Бяла, Живець, Вадовіце, Мисьленіце, Новий Сонч, Ясло, Ліско, Турка, Дрогобич, Сколе, Долина, Надвірна і Косів. Залізні руди перероблялися на гутах і димарках переважно на місці їх видобування або поблизу них. Урядові гуті діяли у Майдані (повіт Дрогобич), Орові (повіт Сколе) та Пасічній (повіт Надвірна). До Першої світової війни діючими залишилися лише гуті в Угорській Гурці (повіт Живець) та Вельдзіжу (повіт Долина). У 1909–1910 рр. в Угорській Гурці перероблено, відповідно, 90 та 140 т сферосидеритів ціною 1 корона за 100 кг.

Залізні руди розвідані також на алювіальних, піщаних, глинистих і торф'янистих низовинах на проміжку від Освенцима до Соколя, Бродів, Жидачева і Богородчан. Вміст заліза у них складав 35–39 %.

У Татрах поклади гематиту і лімоніту розвідано у долині рік Малашняк і Хохоловська, на горі Копка та полонині Томанова. Переробку лімоніту проводили до 1875 р. на гутах у Яворині і Кузніцах під Закопанім. Поклади піриту розвідано у долині Черемошу, у крейдових відкладах Поділля та Татр, у неогенових відкладах в околицях Вадовіц, Старуні та Дзвинячу.

Головним ареалом поширення **цинкових руд** у Галичині стало краківське воєводство, де знайдено поклади галману, що містив 10–16 % чистого цинку. Активізація розробки цинкових руд спостерегалася у 1855–1900 рр., однак пізніше наступив спад, що був пов'язаний з важкими умовами видобування, насамперед глибиною копань. На діючих наприкінці XIX – початку XX ст. копальнях (Кати, Острожниця) видобувалося: 1899 р. – 7067,6 т вартістю 99961 кор., у 1909 р. – 1749,3 т (90119 кор.) та у 1910 р. – 2302,1 т (98044 кор.). Краківський далман перероблявся на цинковій гуті у Кржу та Тшебині. Цинкові поклади у Трускавці та Дзвинячі не мали промислового значення. Незначні запаси **олов'яних руд** виявлено у Гриняві (повіт Косів), у верхів'ях

Чорного й Білого Черемошів та у Татрах.

Галичина багата на різноманітні поклади **будівельних матеріалів**, серед яких на перший план виходять кристалічні та осадові¹¹. Серед кристалічних порід – це граніти, сієніти, порфіри, діорити, габро, діабаз, андезити та базальти, що спостерігаються у Татрах. Граніти з галицького боку Татр складають схили гір Кошиста велика (2192 м н.р.м.), Свиниця (2293 м), Томанова польська (1979 м) та ін. Порфір спостерігається у Бачині, Фривальді, Глуховіку, Санках і Заласі; діабаз – над Козинцем; мелафір – у Рудні, Регілицях, Альверні; андезит – в околицях Чорштина і Щавниці тощо.

З осадових будівельних матеріалів, розвідані насамперед поклади пісковиків та конгломератів, вапняків, гіпсу, пісків, глин та гравію (шутру). Будівельні матеріали видобувалися на численних каменоломнях Галичини: на Краківщині діяло 38 та 30 було законсервовано; у західній частині Східних Карпат відповідно 120 та 240; у центральній частині Східних Карпат – 29 та 89; у східній частині Східних Карпат – 22 та 36; у передгір'ях – 7 та 18; на Поділлі – 249 та 320. Загалом у Галичині у першій третині ХХ ст. діяло 465 каменоломень та 733 було законсервовано. У ті ж часи кембрійські кварцити та конгломерати не видобували (1 каменоломню законсервовано); краківські девонські й кам'яновугільні мармури видобувала одна каменоломня (п'ять – на консервації); девонські пісковики Поділля відповідно 44 та 29; краківські вулканічні породи – 6 та 4; пермські вапняки – 0 та 4; краківські тріасові вапняки – 9 та 7; краківські тріасові доломіти – 2 та 0; юрські вапняки – 23 та 16; карпатські цішинські вапняки – 3 та 8; карпатські юрські вапняки – 4 та 29; сеноманські пісковики Поділля – 4 та 3; карпатські пісковики – 154 та 319; крейдові вапняки – 5 та 10; олігоцені пісковики – 4 та 9; міоценові і сарматські вапняки, вапнякові пісковики Поділля – 183 та 263; міоценовий гіпс – 23 та 75; вапно – 0 та 1.

У видобувній промисловості Галичини особливе місце займали поклади **солей**. Виробництво солі відоме тут ще з середньовіччя. Видобування сировиці (природний розчин солі) та виробництво продукції з солі проводилося в багатьох регіонах державними установами, місцевими громадами та окремими мешканцями. Промисловим це виробництво можна вважати лише з кінця ХVІІІ ст. Найбільшого розвитку воно досягло у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли малі виробництва були закриті й уся власність перейшла до рук держави.

До середини ХІХ ст. сіль у значних об'ємах продукували лише

¹¹ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : монографія / В. М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – С. 19-37; Olszewski S. Mapa górnictwo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. – Lwów, 1911. – S. 69-76.

урядові солеварні. Проте сіль втридорога продавалася селянам через спекулянтів. Місцеві жителі впродовж декількох днів, а то й тижнів стояли з возами в чергах біля солеварень. Це викликало незадоволення жителів краю, оскільки ще в багатьох місцях відкривалися поклади солі, які чомусь було заборонено використовувати. З часом деякі солеварні відновлено. Великі запаси соляних джерел було відкрито майже по всій Східній Галичині, однак їх використання виявилось незначним. У 1810 р. в Галичині видобувалася сіль у 20 родовищах із 500 наявних, у 1860 р. – на 8, а в 1875 р. – на 11 родовищах¹².

У другій половині XIX ст. основними виробниками солі були солеварні у Велічці (глибина шахт – 160-312 м), Бохні (388), Болахові (56-80), Делятині (14-20), Долині (50), Дрогобичі (48), Калущі (48-110), Косові (60-170), Лацку (160), Ланчині (20-58) та Стебнику (50-166)¹³.

За кількістю виробленої продукції (кухонна сіль) незаперечне лідерство мали солеварні з Західної Галичини, причому солеварня у Велічці виробляла продукції більше, ніж всі солеварні Східної Галичини разом взяті. Найбільшою ж у Східній Галичині була солеварня у Стебнику, яка щорічно випускала від 5,5 до 9,17 т солі, найстабільніше працювали солеварні у Велічці, Бохні, Болахові, Дрогобичі та Лацку. Найбільше лихоманило солеварню у Делятині, де випуск продукції стрибав у межах 4 тис. т. У загальному солеварні Східної Галичини продукували від 4 до 9 тис. т солі щорічно або до 50 тис. т загалом.

Нижче детальніше розглянемо ареали поширення соляних джерел Східної Галичини й особливості окремих великих родовищ. У Західній Галичині найбільші родовища солі розташовувалися в околицях Велічки і Бохні. Соляні поклади Велічки містили три види мінеральних утворень, два з яких використовувалися для харчових потреб, третє – для промислових. За дослідженнями А. Кріппа (1867) соляні поклади містили 90–98 % чистої солі у пластах товщиною до 200 м, об'єм яких складав понад 110 млн т.

Значно менше значення, ніж Велічка, мали соляні відклади у Бохні. Тамтешні копальні набагато старші і глибші, ніж у Велічці, проте становили лише чверть всієї продукції Східної Галичини. Геологічними дослідженнями встановлено, що поклади солі розташовані смугою до 100–150 м і мали товщину до 3700 м, включаючи понад 10 горизонтів. Вміст чистої солі складав 97–99 %.

На схід Добромиля знаходилася широка смуга родовищ солі та старих солеварень: між Сяном та Дністром, а також між Самбором та

¹² Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : монографія / В. М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – С. 19-37.

¹³ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i użytkowanie. – Lwów, 1899. Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – S. 56-57.

Нижанковицями можна назвати Хуско, Корманіце, Аксманіце і Сольце; біля Нижанковиць – Лацко, Хуско і Тарнава; біля Добромиля – Хирів, Стажава, Березів; біля Хирова – Стара Сіль, Шуміне і Бачине біля Старого Міста.

У кінці XIX ст. на цій території існувала єдина солеварня в Лацку, на відстані 2 км від Добромиля. Вона знаходилася на 14-метрових покладах солі і давала штучну сировину (сировицю) з середньою місткістю до 24,2 % солі¹⁴.

За даними соляного управління місцевої солеварні, видобуток сировиці складав немалі труднощі. Незважаючи на них, виробництво солі в Лацку у кінці XIX ст. було відносно великим і коливалося від 5 до 7 тис. т (у 1892 р. – 7,05 тис. т), і з-поміж 9 солеварень Східної Галичини лише Стебницька перевищувала в 1892 р. виробництво Лацка, видобувши 9,17 тис. т солі.

Стебник відносився вже до наступної зони соляної формації, що знаходилася між Дністром і Стриєм. На цій території дуже важливим був цілий ряд пунктів, що відомі своїми родовищами солі – Кобло Старе, Блажів, Спринка, Черехава, Лукавиця, Викоти; біля Самбора – Ступниця і Селець; біля Дублян – Урош, а також Нагуєвичі, Ясениця Сольна, Попелі, Баня Котовська, Волянка, Тустановиці, Уніятичі, Трускавець, Модрич, Кольпець, Солець і Станила біля Дрогобича і, нарешті, Улезно біля Стрия. В кінці XIX ст. у Дрогобичі і Стебнику існували солеварні, які продукували значну кількість солі. В момент приєднання Галичини до Австрії там існувало три солеварні: одна була надана старості Ржевуському, друга належала Кармелітам, а третя – королівська, що приносила щороку 94,5 тис. зол. Менші солеварні були занедбані, а на солеварні в Дрогобичі вироблялось 4–5 тис. т солі.

Стебник, який знаходиться в південно-східному напрямку, мав на той час найбільшу та найзначнішу солеварню в Галичині. Місцеве виробництво, починаючи з 1874 р., стабільно зростало і в 1892 р. досягло позначки 9170 тонн. Поклади Стебника, без сумніву, могли використовуватися продуктивніше. Розвідка солі тут розпочалася у березні 1842 р., а в січні 1844 р. на глибині 46 м було знайдено перший шар чистої кристалічної солі потужністю 2 м, на глибині 51 м – другий пласт, розділений на дві частини шаром піщовика, товщиною 45 та 18 м. На глибині 113 м залягав третій шар зеленої солі товщиною 6 м; на глибині 122 м четвертий – товщиною 97 м. Таким чином, товщина шарів солі до глибини 220 м становила 168 м, що перевищувало поклади Велічки. Соляні пласти містили 24–25 % чистої кухонної солі.

Біля Моршина, між ріками Стрий та Лімниця, розташовувалася значна кількість соляних джерел: біля Моршина – Жулин, Лукавиця

¹⁴ Ibid. – S. 59-64.

Верхня, Нінів Верхній, Довге; біля Болехова – Лисовиці, Волоське Село, Тисів, Тур'я Велика, Болахів, Тростянець, Солуків і Слобода; біля Долини – Рахія, Тур'я, Новичка і Кадобна; біля Рожнятова – Рахів, Креховичі, Струтинь Верхній, Ціява, Рипне; Загірне біля Калуша. На той час працювали солеварні у Болехові, Долині та Калущі. В останній третині XIX ст. у Болехові та Долині щорічно вироблялося по 5-7 тис. т солі, в Калущі спостерігалися значніші зміни і стрибки в річний продукції, особливо 1869–1876 рр. У Долинській солеварні після пожежі 1872 р., яка знищила головний будинок варильні, запроваджено нові технології і відтоді вона входила до числа найкращих у Галичині.

У Калущі солі представлені сільвіном і каїнітом. Солеварня вперше згадується у другій половині XV ст., а з 1809 р. – розширювалася і збільшувалася. Територія шахт, що пробита численними поверхневими кар'єрами, перешкоджала наприкінці XIX ст. відновленню солі. Проте, хоча відновлення гальмувало обсяги діяльності варильні, вона з 1877 р. постійно підвищувала свій річний видобуток і в 1892 р. дійшла до 4,76 т готової продукції. На солеварні варили сировицю, в якій містилося до 28 % кухонної солі.

Східніше від Калуша, між ріками Лімницею та Бистрицею Надвірнянською, був ряд соляних джерел: біля Калуша – Адамівка, Новиця, Угринів Середній і Старий та Петранка; біля Небилова – Красна; біля Богородчан – Росільна, Майдан, Лесівка і Хлібівка; біля Солотвини – Солотвина, Дзвиняч, Жураки, Старуня; біля Надвірної – Маркова, Манява, Кричка, Гвізд, Бабче, Молотків і Битків. Варними особливої уваги були багаті на калійні та магнієві солі родовища Росільної, солеварня в якій належала до найпродуктивніших у Галичині в першій половині XIX ст., виробляючи понад 3 тис. т солі.

Між Бистрицею Надвірнянською і Прутом були відомі також численні місця з соляними джерелами: Надвірна та Пнів біля Надвірної; Делятин, Горищ, Шевелівка і Лоева – біля Делятина; Ланчин, Красна, Іванове – біля Ланчина; Отинія, Опрашина – біля Отинії; Кам'янка Мала – біля Коломиї. Наприкінці XIX ст. солеварні працювали лише в Делятині та Ланчині. В 1890-х рр. вони виробляли по 3,7 тис. т солі¹⁵.

Між р. Прут і кордоном із Буковиною соляні джерела були: біля Делятина – Заріччя, Білі та Чорні Ослави; біля Печеніжина – Печеніжин, Молодятин, Марківка, Рунгури; біля Коломиї – Княздвір та Сопів; біля Яблунева – Яблунів, Ключів Малий і Великий, Мишин, Стопчатів, Іванівка, Люча, Березів Верхній, Бая-Березів, Лючки, Текуча; біля Косова – Косів, Старий Косів, Пістинь, Уторопи, Монастирське; Космач та Акрепори біля Космача; Кути.

¹⁵ Кляпчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : Монографія / В. М. Кляпчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – С. 19-37.

Крайньою точкою солевидобування у Галичині був Косів, де діяла лише шахта кам'яної солі, перетворена пізніше на солеварню. Продукція Косова (3-5 тис. т) рівнялася виробництву солі у Калуші. З 1869 р. у Косові започатковане видобування кам'яної солі, видобуток якої був призначений переважно для вивозу до Росії і становив у 1869-1878 рр. 300-783 т.

На схід від Косова сіль видобували у Кутах, де до 1790 р. існувала потужна солеварня, та Качиці, солеварня якої функціонувала на базі 30 соляних джерел.

Соляне виробництво у Східній Галичині від кінця XVIII ст. лихоманило. 1773 р. у Галичині функціонували 92 солеварні в 68 місцевостях, а середньорічний випуск продукції – понад 56 тис. т¹⁶. Після запровадження державної монополії на сіль розпочався період злиття чи закриття окремих із них. Лише у 1773-1799 рр. у Східній Галичині закрито 49 солеварень¹⁷.

Зі зменшенням кількості солеварень зменшилася і загальнорічна продукція солі. За Б. Гаккетом, у 1782 р. річна продукція солеварень становила 46374 т¹⁸, у 1841 р. зменшилася до 25339 т, у 1851 р. досягла 31408 т. В 1892 р. продукція солеварень Східної Галичини становила 49950 т, або на 6830 більше, ніж 1772 р.

Незважаючи на «зигзаги» соляного виробництва, державні солеварні, хоч і повільно, але все-таки удосконалювались у технічному відношенні – покращувалось обладнання, використовувались енергозберігаючі технології тощо. За часів Речі Посполитої Польської, незважаючи на дуже примітивні технічні способи видобутку і виварювання, сіль становила незаперечне і велике багатство цілого краю і всього населення, а з моменту захоплення Галичини Австрією і запровадження соляної монополії натомість сіль стала виключно скарбом уряду, предметом лише податкової вартості, без важливого значення для краю і широких кіл населення. За 20 років після захоплення Галичини за галицьку сіль надійшло в країну 1,5 млн зол., а в 1832 р. продаж солі лише за кордон приніс дохід у 1,386 млн зол. Зате в 1891 р. вартість галицької солі, що продавалася за австрійським кордоном, сягала всього лише 6-7 тис. зол.

В 1910 р. чотири солеварні (Болехів, Долина, Дрогобич та Ланчин) для виварювання солі використовували тільки сировицю¹⁹, а солеварні

¹⁶ Kelb von M. Die Sooleguellen von Galizien. – S. 136.

¹⁷ Szajnocha W. Plody kopalne Galicyi, ich występowanie i użytkowanie. – Lwów, 1899. Cz. II. Sole potasowe. Kopalnie i warzelnie soli. Wosk ziemny. – S. 73.

¹⁸ Hacquet B. Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen. – Nürnberg : Raspe, 1791. T. II. – P. 239-242.

¹⁹ Bujak Fr. Galicya. – Warszawa : Księgarnia pod Firmą E. Wende i Ska, 1910. Tom II. Leśnictwo, górnictwo, przemysł. – S. 73-74.

у Стебнику, Делятині, Калуші і Косові – багатющі запаси ропи з вмістом солі 25–60 %, що розташовані в 22 підземних коморах, з яких використовуються тільки 14 із загальним об'ємом 61 тис. т²⁰.

У 1889-1910 рр. у Галичині випускалася значна кількість солі різного асортименту: 1889 – кам'яна сіль – 38330 т, варена сіль – 46430 т, фабрична сіль – 39660 на загальну суму майже 15,8 млн кор.; 1899 – кам'яна сіль – 38870 т, варена сіль – 51210 т, фабрична сіль – 48070 на загальну суму понад 17,8 млн кор.; 1909 – кам'яна сіль – 33980 т, варена сіль – 50370 т, фабрична сіль – 89090 на загальну суму понад 16,3 млн кор.; 1910 – кам'яна сіль – 102920 т, варена сіль – 51990 т, фабрична сіль – 69970 на загальну суму понад 17,4 млн кор.²¹.

Солеварні Галичини за загальним випуском готової продукції у ХХ ст. входили у перелік найбільших виробників світу, поступаючись лише великим промисловим і густонаселеним країнам²². Слід зауважити, що Галичина наприкінці ХІХ ст. продукувала таку кількість солі, яку в 2006 р. випускали Словаччина чи Кувейт.

Таким чином, можна стверджувати, що завдяки своєму географічному положенню, геологічним умовам формування Східних Карпат Галичина була багатою на різноманітні корисні копалини. Окремі з них (нафта, сіль, озокерит, руди, мінеральна вода та ін.) мали промислове значення, інші (асфальт та ін.) видобувалися у незначних кількостях і не представляли економічного інтересу.

Нижче подаємо статистичну інформацію про гірництво Галичини (табл. 1-4).

²⁰ Siemiradzki J. *Plody kopalne Polski*. – Lwów : Druk. H. Altenberga, 1922. – S. 150.

²¹ Olszewski S. *Mapa górniczo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami*. – Lwów, 1911. – S. 60.

²² *Mały rocznik statystyczny*. – Warszawa-Grodno: Zakład Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. – S. 133.

Таблиця 1

Вартість гірничої продукції Галичини²³

Рік	Вартість продукції, золоті ринські							
	Кам'яне вугілля	Буре вугілля	Залізо ливарне	Залізо куте	Цинк	Сірка	Сіль	Разом
1865	303203	7551	241818	106780	163121	120233	11935366	12884072
1866	260169	2814	164186	86177	122460	132248	12552813	13320867
1867	326529	7529	215524	64648	177659	119232	13805692	14716813
1868	315340	1624	202439	73451	177532	107675	10437824	11315885
1869	433013	2805	315837	75976	146270	91518	10939821	12005240
1870	483306	5849	344792	70521	174851	100887	9842506	11022712
1871	796833	20835	363073	76611	179047	94121	11307681	12838201
1872	835661	37870	454644	87946	198976	87617	12726606	14429320
1873	1054124	13374	314955	96434	311227	96394	11549690	13436198
1874	1054991	6593	206378	55150	333959	78334	11576291	13311696
1875	978189	8211	264501	88970	352453	75150	10215682	11983156
1876	994558	7065	264519	9706	399604	26727	8891373	10593552
1877	872626	16264	324421	6489	351174	14852	9807901	11393727
1878	820109	21263	272190	122238	281194	33882	9849130	11400006
1879	706532	25707	183262	109261	289129	9519	8977824	10301234
1880	677132	27776	192421	109564	328709	17956	9066082	10419640
1881	731148	28843	392091	8(1805	263982	15482	9419952	10932303
1882	642241	29461	314742	91369	301517	15420	9432905	10827655
1883	676875	32384	377500	124866	256154	7766	9350431	10825976
1884	678476	33573	335128	140988	299376	7372	9148422	10643335
1885	660026	21905	322013	1386	239014	—	8507905	9752249

Таблиця 2

Видача ліцензій та геологорозвідувальні роботи у Галичині²⁴

Рік	Кількість шурфів на початок року	В поточному році, шурфів		Стан шурфів до кінця року			Кількість приватних гірничих підприємств	Кількість шурфів на одне підприємство
		Закінчених	Затверджених	Державні	Приватні	Разом		
1876	1198	22498	224	—	921	921	58	15,9
1877	921	275	169	—	815	815	53	15,4
1878	815	367	267	—	715	715	49	14,5
1879	715	132	175	—	758	758	48	15,8
1880	758	162	235	3	828	831	61	13,5
1881	831	240	293	—	884	884	60	14,7
1882	884	144	317	—	1057	1057	76	13,9
1883	1057	325	741	—	1473	1473	84	17,5
1884	1473	560	425	—	1338	1338	86	15,5
1885	—	—	—	—	—	—	—	—

²³ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : монографія / В. М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – С. 19-37.

²⁴ Podręcznik statystyki Galicyi, wydane przez krajowe Biuro statystyczne: Oddział statystyki przemysłu i handlu / [pod kierunkiem T.Rutowskiego]. Rok I. 1886. – Lwów : Druk. Pillera i Ski, 1887. – S. 168.

Таблиця 3

Гірничі відводи на видобування корисних копалин у Галичині²⁵

Рік	Загальна площа гірничих відводів			Кількість власників	Площа гірничих відводів на 1
	Державні	Приватні	Разом		
1876	859,6	16355,0	17214,6	51	320,7
1877	771,8	17081,4	17853,2	49	355,9
1878	771,8	17086,0	17857,8	49	372,0
1879	771,8	17206,0	17977,8	49	351,1
1880	771,8	17267,6	18039,4	49	352,4
1881	771,8	17349,4	18121,2	51	340,2
1882	265,2	17382,0	17647,2	50	347,6
1883	265,2	17844,3	18109,5	55	324,4
1884	—	18390,0	18390,0	61	301,5
1885	—	—	—	—	—

Таблиця 4

Видобування корисних копалин та виробництво продукції у Галичині²⁶

Показники	Вартість продукції, золоті ринські									
	Кам'яне вугілля	Буре вугілля	Залізо ливарне	Залізо кузне	Цинк	Сірка	Сіль	Нафта	Озокерит	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вартість продукції у 1865 р.	303203	7551	241818	106780	163121	120233	11935366	—	—	12884072
Вартість продукції у 1885 р.	660026	21905	322013	1386	239014	—	8507905	1774592	3872486	15399327
Мінімальна вартість продукції (рік)	260169 (1866)	1624 (1868)	164186 (1866)	1386 (1885)	122460 (1866)	0 (1885)	8507905 (1885)	852364 (1879)	2306127 (1877)	—
Максимальна вартість продукції (рік)	1054991 (1874)	37870 (1872)	454644 (1872)	140988 (1884)	399604 (1876)	132248 (1866)	13805692 (1867)	1774592 (1885)	5647078 (1885)	—
Середня вартість продукції:										
1865-1885	680004	17109	288878	79968	254638	59637	10444852	—	—	—
1865-1875	653815	10750	284633	77588	217443	98317	11495460	—	—	—
1876(7)-1885	745972	24424	297829	79667	300985	14898	9245192	1287132	2968975	14965074

²⁵ Podręcznik statystyki Galicyi, wydane przez krajowe Biuro statystyczne: Oddział statystyki przemysłu i handlu / [pod kierunkiem T.Rutowskiego]. Rok I. 1886. — Lwów : Druk. Pillera i Ski, 1887. — S. 168.

²⁶ Кляпчук В. М. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка : монографія / В. М. Кляпчук. — Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. — С. 37.

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Зростання продукції (1865- 1885), золоті ринські	356823	14354	80195	–	75893	–	–	–	–	–
Зростання продукції (1865- 1885), %	117,68	190,09	331,6	–	465,2	–	–	–	–	–
Спад (1865- 1885), зол. ринські	–	–		105394		120233	3427461	–	–	–
Спад (1865- 1885), %	–	–	–	98,7	–	100 %	28,71	–	–	–
<i>Відсоток у гірничій продукції Галичини:</i>										
1877	5,85	0,11	2,18	0,04	2,36	0,10	65,83	8,07	15,46	100
1880	4,45	0,18	1,26	0,72	2,16	0,12	59,61	7,20	24,30	100
1885	4,28	0,41	2,09	0	1,54	–	55,15	11,50	25,03	100
1876(7)– 1885	4,99	0,17	1,99	0,53	2,01	0,10	61,78	8,60	19,83	100

**ПРОДУКТИВНИЙ ДІАЛОГ: ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА
ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

Oksana PASITSKA

**PRODUCTIVE DIALOGUE: THE GREEK-CATHOLIC CHURCH
AND THE ECONOMIC CULTURE OF GALICIAN SOCIETY (LATE
NINETEENTH - FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY)**

Abstract. The influence of the activity of the Greek Catholic Church on the formation of the socio-economic model of Galician society and the economic revival of the western Ukrainian lands is analyzed. Based on the use of Andrei Sheptytsky's creative heritage, the church's participation in the processes of socio-economic development of Galicia was demonstrated.

Інститут Греко-католицької церкви впливав на формування соціально-економічної моделі галицького суспільства та економічне відродження західноукраїнських земель. Наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. духовенство в соціально-економічній сфері значною мірою керувалося енцикліками Папи Лева ХІІІ, у яких сформульовано позицію Католицької церкви щодо основних принципів соціальної та економічної справедливості. Засади папських енциклік відображені у творчій спадщині Андрея Шептицького та інших священнослужителів, що були як теоретиками, так і практиками утвердження християнської соціально-економічної політики церкви.

Участь церкви у соціально-економічних процесах Галичини переосмислено у творчій спадщині А. Шептицького. Соціально-економічна модель розвитку суспільства, на думку митрополита, ґрунтувалася на приватній власності, справедливості, суспільній опіці. Водночас велику увагу митрополит приділяв кооперативним об'єднанням як важливим структурним елементам всенаціональної Хати-Батьківщини¹. Функції церкви в економічному та суспільно-

¹ Шептицький А. Памятка для русских работников в Англии, Аргентине, Бразилии, Дании, Канаде, Германии, Сполуч. Державах, Франции, Швейцарии і Швеции / Митрополит Андрей Шептицький / Львів : Накладом Товариства св. Рафаїла. З печатні ОО Василян в Жовкві, 1914. – 60 с.; Шептицький А. Пастирські послання. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація "Андрей", видавничий дім "Артос", 2007. – 1014 с.; Шептицький А. Письма-послання (1939-1944 рр.) / А. Шептицький. – Львів : Наука, 1991. – 454 с.; Шептицький А. Слово до української молоді / А. Шептицький. – Львів : Накладом видавничої кооп. "Мета". – 10 с.; Шептицький А. Як побудувати Рідну Хату? / А. Шептицький. – Львів : Свічадо, 1999. – 46 с.

політичному житті українців висвітлено фрагментарно у працях О. Луцького, о. І. Сохацького, С. Гелея, Н. Колб, М. Шульського.

Економічний добробут та багатство митрополит Шептицький пов'язував із Законом Божим та моральністю Христовою: "Але наука Ісуса Христа не лиш для одиниць, але і для цілої суспільности є дорогою до доброго бити, є найліпшою підставою економічної сили суспільности, котру становить не сума маєтків, але пересічна заможність всіх. Лиш та суспільність багата і сильна, в котрій всі або майже всі відповідно до свого положення суть заможні. Не много придадуться, коли нерівномірно розложені не всі верстви і, оскільки може бути, на всі одиниці. А таке рівномірне розложення не можливе без права морального, котре на рівні всіх обов'язує"². Митрополит розглядав у єдності добробут, етику та тогочасне суспільство: "Неможливий є бит економічний без моральности, бо є неможливий без суспільного ладу, а ладу суспільного нема, де нема рівноваги прав і обов'язків. А сеї рівноваги нема, де нема етики"³. У науковій праці "О квестії соціальній" А. Шептицький порушує питання справедливості, рівності людей перед Богом і людським правом, права власності, допомоги малозабезпечених, основні аспекти трудового законодавства тощо. Послання набуло широкого розголосу як у регіоні, так і за його межами. Поряд із схвальними відгуками, окремі його твердження піддавалися критиці⁴.

Духовенство Греко-католицької церкви розуміло, що для піднесення економічної культури населення є необхідними економічні знання і навички. Митрополит Андрей Шептицький активно залучав до розвитку економіки священнослужителів. За його переконаннями, священники повинні, окрім богословських знань, опановувати теорію і практику ремесел, торгівлі, кооперації, землеробства, бухгалтерію та всілякими іншими способами опікуватися економічною організацією селянства⁵. Митрополит А. Шептицький підкреслював важливість продуктивного діалогу священників із парафіянами у сфері економіки:

² Шептицький А. Пастирські послання. – Т. 1... – С. 8.

³ Шептицький А. Пастирські послання. – Т. 1... – С. 8.

⁴ Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над Пастирським посланням Митрополита А. Шептицького "О квестії соціальній" // Пастирські послання. – Т. 1... – С. 837–857; Біленко Т. Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко: міркування про "квестію соціальну" / Т. Біленко // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол. редактор), В. Скотний, В. Здоровенко та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. – Вип. 21. – Філософія. – С. 105; Костельник Г. Границі демократизму / Г. Костельник. – Львів : з друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1919. – 164 с.

⁵ Колб Н. "З Богом за Церкву і вітчизну": греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX ст. // Н. Колб / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Жовква : Місіонер, 2015. – С. 121.

“Священик, що навіть на жадане парафіян не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра громадського і прочих, і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становиську”⁶.

Греко-католицька церква піклувалася про вишкіл молодих фахівців: ремісників, майбутніх економістів, підприємців та кооператорів. Виступала ініціатором створення та підтримувала діяльність приватних фахових навчальних закладів (промислових, ремісничих, сільськогосподарських)⁷, ремісничо-промислових бурс⁸. Особисто Андрей Шептицький підтримував діяльність вищої Української господарської академії у м. Подебради (Чехословаччина)⁹. Митрополит надавав стипендії та матеріальну допомогу студентам Української господарської академії в Подебрадах, а також тим, які студювали агрономічні й економічні студії у Католицькому університеті в Лювені (Бельгія) тощо¹⁰. А. Шептицький закликав прочан-заробітчани набиратися досвіду та вчитися у німців, французів, англійців: “Ці народи так високо стоять в культурі, так мудро вміють працювати, і вчитися, що можна много від них навчитися...”¹¹. Митрополит переконував прочан, щоб вони поверталися з набутим досвідом та успішно реалізовували його на “галицькому ґрунті”.

З метою формування економічної свідомості та розвитку економічної культури населення представники духовенства брали активну участь у діяльності економічних установ (“Сільський господар”, РСУК, “Центросоюз”, “Маслосоюз”, “Народна торгівля”, “Достава”, Земельний банк гіпотечний, Акційна спілка для будівельного промислу), товариства “Просвіта”, яке займалося не лише культурно-освітньою, а й господарською діяльністю. Священики були організаторами, референтами, учасниками економічних заходів “Просвіти”, ініціювали створення економічних осередків, які діяли під егідою “Просвіти”, часто формулювали пропозиції щодо покращення економічного становища в регіоні, пропагували ідею розвитку української національної економіки, зокрема у різних друкованих виданнях (“Господар”, “Господар и Промышленник”, “Господарська часопись”, “Економіст”, “Сільський господар”, “Кооперативна Республіка”). Ідейним натхненником створення товариства “Просвіти” був о. Степан Качала – автор брошури “Що нас губить, а що нам помочи може?”, в якій він першим звернув увагу на потребу соціального захисту

⁶ Шептицький А. Пастирські послання. – Т. 1... – С. 545.

⁷ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ІЦДІА України, м. Львів). – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 13; Там само. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 3-4.

⁸ Там само. – Спр. 308. – Арк. 3-4.

⁹ Там само. – Ф. – 358. – Оп. 3. – Спр. 227. – Арк. 15.

¹⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 14-15, 22.

¹¹ Шептицький А. Памятка для русских робітників в Англії... – С. 1.

галичан, організацію громадських позичкових кас, закликав до ощадності, до боротьби з пияцтвом і безгосподарністю. Фактично це був виклад у популярній формі програми діяльності “Просвіти” у сфері соціально-економічного захисту населення¹².

Духовенство виступало своєрідним промоутером українського кооперативного руху. У своїх пастирських посланнях митрополит Шептицький неодноразово наголошував на необхідності розвитку української кооперації. А. Шептицький підтримував українських кооператорів, оскільки вважав, що складовою рідної всенародної Хати-Батьківщини є товариства, об'єднання, кооперативи, що “утворені волею людей для оборони або розвою якихсь спільних дібр чи потреб”¹³. Митрополит Шептицький користувався серед українських кооператорів великим авторитетом¹⁴, його величали та називали “Наш Тато”, “Князь Церкви”, “Наш Владика”, “Апостол Первозваний”, “Пастир добрий”, “Вождь хоробрий”¹⁵.

Розвитком українських кооперативних установ зокрема селянських, особливо цікавився генеральний адміністратор Центральної адміністрації столових дібр Греко-католицької церкви, економіст, отець-митрат Т. Войнаровський, який наголошував, що всі селяни повинні з'єднатися і зорганізуватися в господарським товаристві¹⁶. На думку Т. Войнаровського, селянська кооперація уможливлювала забезпечення селян землею, сприяла підвищенню їх освіченості та організованості¹⁷.

Соціально-економічні ідеї Греко-католицької церкви поділяли тогочасні кооператори, зокрема Остап Луцький, який відзначав, що моральні принципи кооператизму ґрунтуються на християнських засадах. Як прихильник європейських письменників, філософів, економістів у своїх працях він доводив, що світові кооперативні ідеології беруть початок від християнських постулатів. Український кооператор цитував батька німецької кооперації Фрідріха Вільгельма Райфайзена: “Християнська любов до ближнього зродила мої кооперативи. В цій

¹² Гелей С. Вплив Української греко-католицької церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині / С. Гелей // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esweek.org.ua/ua/ekumenichnij-cotsialnij-tizhden/1-est/dopovidi/215-stepan-gelej>.

¹³ Шептицький А. Як побудувати Рідну Хату? ... – С. 5.

¹⁴ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 1-64.

¹⁵ Там само. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 44.

¹⁶ Шульський М. Роль духовенства у розвитку кооперації в Галичині / М. Шульський // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: збірник наукових праць. Сер. “Економіка” / Гол. ред. І. Пасічник. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2013. – Вип. 21. – С. 291-295.

¹⁷ Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси: історико-економічна розвідка / Т. Войнаровський. – Львів: Накладом автора. З друкарні НТШ імені Шевченка під зарядом К. Бернарського, 1910. – С. 1-59.

любіві міститься все основне цілої організації...”¹⁸. Загалом кооперативний рух у Галичині ґрунтувався на християнському світогляді, народних традиціях та виходив із реалій життя.

Греко-католицьке духовенство реалізовувало на практиці економічні ідеї у різних галузях сільського господарства. Наприклад, із кінця ХІХ ст. у Галичині інтенсивно розвивався молочарський промисел. У 1904 р. за виділені товариством “Просвіта” 300 корон священик О. Нижанківський заснував молочарню в с. Завадів Стрийського деканату, що сприяло створенню ще кількох подібних підприємств, які згодом об’єдналися у “Союз руських молочарських спілок”¹⁹. Отець О. Нижанківський став “композитором” українського кооперативного молочарства, про що він особисто стверджував: “Я в першу чергу священик, потім молочар, а у вільних хвилинах музика”²⁰. На думку о. Ісидора Сохоцького, творцем новітнього пасічництва у Галичині був о. Микола Михалевич (1843–1922) – автор підручника з пасічництва “Пасіка”, який видала “Просвіта”. Крім нього, визначним теоретиком і практиком пасічництва був о. Василь Пилипчук, який також написав низку підручників та фахових статей в економічних часописах²¹.

Духовенство впливало на формування національної економічної культури шляхом підтримки гасла “свій до свого по своє”, пропагуючи ідею закупівлі предметів церковного вжитку у національного товаровиробника. Яскравим прикладом підтримки духовенством українського виробника є Товариство імені св. Андрея, яке об’єднувало священиків Львівської архієпархії Греко-католицької церкви упродовж 1930-х років під керівництвом голови товариства о. Юліана Дзеровича²². Товариство мало укладені відповідні договори про купівлю товарів з фабрикою свічок підприємця Котецького “Керос”, “Народною торгівлею”, фірмою “Те-Ка”, підприємцем А. Терпиляком тощо.

Під гаслом “свій до свого по своє” у Галичині з кінця ХІХ ст. організовували регіональні виставки, на яких: рекламували та

¹⁸ Луцький О. Христос в кооперації / О. Луцький // Господарсько-кооперативний часопис. – 1931. – Ч. 15. – С. 4; Лукасевич М. Остап Луцький / М. Лукасевич // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга І. / За заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во “Укоопосвіта” Львівської комерційної академії, 1999. – С. 320.

¹⁹ Колб Н. Греко-католицьке парафіяльне духовенство Східної Галичини початку ХХ ст. / Н. Колб // Український Мойсей: до 150-ліття від дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького. Статті та матеріали. – Львів, 2015. – С. 25.

²⁰ Гелей С. Вплив Української греко-католицької церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині / С. Гелей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esweek.org.ua/ua/ekumenichnij-cotsialnij-tizhden/1-est/dopovidi/215-stepan-gelej>.

²¹ Сохоцький І. Що дали греко-католицька Церква і духовенство українському народові / І. Сохоцький. – Філадельфія : Америка, 1951. – С. 74.

²² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 509. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-14.

продавали найкращі та найдешевші товари; демонстрували стан розвитку та найновіші досягнення у промисловості та сільському господарстві. Влаштували такі виставки зазвичай підприємства та кооперативи. До організації виставково-ярмаркових заходів позитивно ставився митрополит Шептицький, а в окремих навіть брав участь²³.

Для тогочасних підприємливих людей митрополит А. Шептицький є зразковим та здібним господарем – організатором ведення господарсько-бізнесової діяльності та підприємцем, який боровся з проявами корупції, а від довірених осіб, співвласників підприємств регулярно вимагав звітів. З цього приводу митрополит Шептицький писав: "...Християнин, а тим більше священник мусить домагатися якнайтіснішого контролю. Контроль вважати за брак довір'я, а навіть за особисту образу є знаком такої примітивності у справах фінансових та економічних, що мусить бути підозріння, що тим самим прикриваємо нелад і невміння провадити справи"²⁴. До прикладу, А. Шептицький як співвласник ("тихий спільник"), контролював діяльність фабрики "Фортуна нова" та її директора К. Авдикович з метою забезпечення ефективного функціонування підприємства. Свідченням цього є "Протокол люстрації фабрики цукорків і помадок "Фортуна нова" переведеної на заряджене Їх Ексселенції Високопреосвященного Отця Митрополита Андрея гр. Шептицького в днях 12–21 серпня 1925 р.". Люстраційний протокол складався з низки питань, що викликали сумніви у митрополита, зокрема: "З яких фондів оплачує п. Авдиковичева свою кухарку і служницю? Скільки роздається безплатно виробів цукеркових і оскільки ті видачі оправдані? Чи бере п. Авдиковичева для себе щось з продукції?" та інших, на які доводилося відповідати керівництву фабрики.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. Греко-католицька церква була задіяна в економічному розвитку Галичини як великий землевласник, відтак митрополит Шептицький – як підприємець, а священнослужителі – як економісти і кооператори. Інститут ГКЦ впливав на формування та піднесення економічної культури населення шляхом розвитку економічної освіти, кооперації, приватного підприємництва, підтримки національного виробника, контролю та протидії проявам корупції на підприємствах.

²³ Там само. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 45.

²⁴ Шептицький А. Письма-послання (1939-1944 рр.) / А. Шептицький. – Львів : Наука, 1991. – С. 165.

**ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА
ТА ПРОБЛЕМИ КООПЕРАЦІЇ**

**BUSINESS ECONOMY AND
PROBLEMS OF COOPERATION**

Мирослав АЛИМАН

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КООПЕРАЦІЇ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ (1990-2010 РР.)

Myroslav ALIMAN

THEORY AND HISTORY OF COOPERATION IN THE WORKS OF UKRAINIAN SCIENTISTS (1990-2010)

Abstract. *This paper highlights measures to revive cooperation in the USSR and Ukraine and experience of the development of cooperation in the world and in Ukraine. Scientific works on the theory and history of cooperation and about co-operators by Ukrainian scientists are reviewed.*

Видатний український кооператор і державний діяч Борис Мартос розглядає кооперативний рух як стремління людей розвивати кооперацію, що виявляється в закладанні нових кооперативів чи в розвитку існуючих¹. Учасники кооперативного руху – «це члени кооперативів та прихильники кооперації, які через свої організації самостійно ведуть діяльність, спрямовану на підтримку та розвиток кооперації, поширення і утвердження кооперативних ідеалів»². За підрахунками Організації Об'єднаних Націй членами кооперативних об'єднань на початку ХХІ ст. числилося близько 800 млн жителів Землі, а користувалися послугами та продукцією кооперативів близько 3 млрд людей³.

Кооперативна форма господарювання приваблює людей принципами діяльності кооперативів. Зокрема, такими як: добровільне об'єднання людей; рівне право голосу під час прийняття рішень (один член кооперативу – один голос); демократичний контроль за діяльністю кооперативних організацій та їх посадових осіб з боку членів кооперативів; безпосередня участь членів кооперативної організації в її діяльності та ін.⁴ Важливо й те, що справжнім (істинним) кооперативам притаманні такі вартості, як: взаємодопомога, демократія, рівність, справедливість, солідарність, чесність, відвертість, соціальна відповідальність та турбота про інших⁵.

¹Борис Мартос. Теорія кооперації (курс лекцій). Регенбург-Берхтенгаден, Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с. – С. 160.

²Основи кооперації : навч. посіб. / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2004. – 470 с. – С. 56.

³Гелей С. Д., Пастушенко Р. Я. Теорія та історія кооперації : Підручник. – К. : Знання, 2006. – 513 с. – С. 11.

⁴Там само. – С. 36-39.

⁵Там само. – С. 44.

Аналізуючи ознаки кооперативів, Б. Мартос наголошував, що «кооператив є добровільне, на принципі рівноправності і самопомоги засноване об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом введення на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників, або зменшувати їхні видатки на споживання, відповідно до використання ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу»⁶.

Кооперативні товариства функціонують у різних галузях економічного життя. Науковці ще на початку ХХ ст. приділяли увагу класифікації кооперативів. Зокрема, Б. Мартос присвятив окрему працю такій класифікації⁷. Найбільш поширеними тоді були споживчі, кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські товариства та інші кооперативи й артілі, які за Б. Мартосом представляли кооперацію споживачів, кооперацію продуцентів і кооперацію мішану (наприклад, до складу кооперативів могли входити споживачі і продуценти або функції кооперативів були мішаними).

Щодо публікацій про кооперативний рух взагалі, про доцільність заснування, про порядок утворення й правила діяльності кооперативних товариств, вони з'явилися в країнах Західної Європи у першій половині ХІХ ст. На теренах України першими у цій ділянці науки, писав Ілля Витанович, були праці Миколи Зібера «Потребительные общества» (1868) і «Первая памятная книжка русских потребительных обществ» (1870) Миколи Баліна⁸.

Метою даної статті є висвітлення результатів досліджень кооперативного руху українськими вченими в 1990-2010 рр., зокрема напрямів цих досліджень за видами кооперації, за її розвитком в окремих країнах і регіонах України. У статті йдеться в першу чергу про окремі праці з теорії та історії кооперації, про визначних діячів кооперативного руху.

Пожвавлення вивчення теоретичних основ кооперації і поширення знань про кооперативний рух в Україні припадає на початок ХХ ст. «На Центральних і Східних Землях цими дослідженнями займався заснований у 1917р. Український Центральний Кооперативний Комітет у Києві, в якому працювали відомі українські економісти: М. Туган-Барановський, К. Воблий, К. Мацієвич, Б. Мартос, В. Садовський та ін.»⁹. На Західноукраїнських землях у період до

⁶ Борис Мартос. Теорія кооперації (курс лекцій). Реттенбург-Берхтесгаден, Український технічно-господарський інститут. – 1847. – 165 с. – С. 160.

⁷ Мартос Б. Класифікація кооперативів / Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. І. Подебради, 1927. – С. 195-207.

⁸ Витанович І. Кооперативна наука / Енциклопедія Українознавства, Том 3. Перевидання в Україні. Львів; Наукове Товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові. – 1994. – С. 1122.

⁹ Там же.

Другої світової війни дослідники кооперації об'єднувались у Товаристві Українських Кооператорів у Львові й у Комісії Економіки, Соціології і Статистики при НТШ¹⁰.

На жаль, за радянської влади надбання кооперативної науки, присвяченої теоретичним питанням кооперації й кооперативного руху в світі й Україні, було недоступним для читача.

Наприклад, співвітчизники були позбавлені можливості вивчати праці видатного економіста, творця оригінальної теорії кооперації Михайла Туган-Барановського. «Проте вони глибоко вивчалися в Америці і Канаді, в країнах Західної Європи і Японії»¹¹. Тільки в останні десятиліття стало можливим вивчати наукову спадщину М. Туган-Барановського. Зокрема, його фундаментальну працю «Соціальні основи кооперації»¹², в якій він проаналізував і узагальнив досвід світового кооперативного руху, було перевидано в 1989 р.

Перевидання згаданої праці М. Туган-Барановського, як і праці російського економіста-аграрника, теоретика сільськогосподарської кооперації Олександра Чаянова «Короткий курс кооперації» в 1989 р. (накладом 100 000 екз.)¹³, безумовно (хоча з великим запізненням), пов'язано з заходами щодо відродження кооперації в країні.

Дійсно, поштовхом до зацікавленості кооперативним рухом стали радикальні зміни у поглядах радянської влади на кооперацію. В лютому 1987 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанови «Про створення кооперативів громадського харчування», «Про створення кооперативів з побутового обслуговування населення», «Про створення кооперативів з виробництва товарів народного споживання». 26 травня 1987 р. був прийнятий «Закон про кооперацію в СРСР», проект якого був попередньо схвалений у березні того ж року на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників. Виступаючи на тому з'їзді, Михайло Горбачов наголосив, чому мова тут піде про найважливіші питання країни – про кооперацію, про колгоспи, про увесь аграрний сектор економіки¹⁴.

Доповідаючи про перебудову в країні, про радикальну економічну реформу, Генеральний Секретар ЦК КПРС М. Горбачов звернув увагу учасників з'їзду на важливість такого документа, як проект Закону про

¹⁰ Там же.

¹¹ Михайло Іванович Туган-Барановський : Бібліограф. покажч. М-во освіти і науки України. Дон ДУЕТ ім. М. І. Туган-Барановського; уклад. Г. Пасинкова; авт. біогр. довідки Л. Олейнікова; наук. ред. та авт. передм. Т. Ткаченко. – [2-е вид. доп. і перероб.]. – Донецьк, 2004. – 73 с. – С. 4.

¹² Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / Предисл. коммент.: О. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 496 с. (Эконом. наследие).

¹³ Чаянов А. Краткий курс кооперации (4-е издание). Москва: Центральное товарищество, «Кооперативное издательство», 1925. – 80 с.

¹⁴ Горбачёв М. С. Потенциал кооперации – делу перестройки: Выступление на IV Всесоюзном съезде колхозников, 23 марта 1988 г. – М. : Политиздат, 1988. – 47 с. – С. 3.

кооперацію в СРСР. «Реалізація його ідей, – наголосив він, – буде означати новий етап в розвитку не тільки кооперативного руху, але і всього радянського суспільства»¹⁵. Оратор розповів про велику роль різних видів кооперації в 20-і рр. про згортання її діяльності в наступні роки. Далі йшла мова про необхідність відродження кооперативного руху, про відкриття широкого простору перед ним. Кооперація, переконував М. Горбачов учасників з'їзду, виховує ініціативу і підприємливість, вона здатна надати суттєву допомогу у вирішенні продовольчої проблеми, у збільшенні випуску добротних товарів народного споживання, у розширенні сфери обслуговування, у поліпшенні умов праці, життя і відпочинку радянських людей¹⁶.

На наступний день після виступу М. Горбачова, 24 травня 1988 р., з доповіддю «Про роль кооперації в розвитку економіки країни і проекті Закону про кооперацію в СРСР» виступив Голова Ради Міністрів СРСР Микола Рижков на спільному засіданні Ради Союзу і Ради Національностей дев'ятої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. Він розпочав свій виступ із того, що на шляху перебудови треба зробити ще один великий крок: «відкрити широкий простір для всебічного розвитку кооперативного руху...»¹⁷. Доповідач відзначив велике значення проекту Закону для сьогодення і майбутнього нашого суспільства. Сьогодні, сказав він, ми наочно переконаємося, що кооперативний рух все більше настирливо вривається в економіку й інші важливі сфери життя суспільства. «Вже в самій кооперативній формі господарювання закладено те, що ми називаємо новим економічним мисленням»¹⁸.

М. Рижков підкреслив, що функції кооперації різноманітні і у багатьох сферах суспільного життя незамінні. Кооперативи мають беззаперечні переваги у сферах побутового й інших форм обслуговування населення, велику роль відіграють у галузі торгівлі, задовольняючи попит покупців, об'єднуючи сили інженерно-технічної інтелігенції, кооперативи творчих працівників здатні прискорити створення і впровадження багатьох видів найновішої техніки і технології, переконував оратор¹⁹. У доповіді М. Рижкова йшлося про зміст проекту Закону про кооперацію в СРСР, про підвищення ролі споживчої кооперації, про досвід кооперації у сфері виробництва і послуг, що почала свій розвиток у країні. Мова йшла і про перешкоди

¹⁵ Там само. – С. 6.

¹⁶ Там само. – С. 13.

¹⁷ Рижков Николай Иванович. О роли кооперации в развитии экономики страны и проекте закона о кооперации в СССР. Докл. на совмест. заседании Совета Союза и Совета Национальностей девятой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 24 мая 1988 г. – М. : Политиздат, 1988. – 48 с. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 9.

¹⁹ Там само. – С. 10.

на шляху створення кооперативів, і про необхідність надання допомоги кооперативному рухові у його зміцненні, захисті від спотворень²⁰.

У розвиткові кооперативного руху виявилось чимало недоліків. Про це вже в 1991р. написав у своїй праці доктор економічних наук Валерій Терещенко, – автор багатьох статей і книг з питань організації та управління. Він зазначав, що невдовзі після прийняття Закону про кооперацію СРСР на спеціальному засіданні в АН СРСР, присвяченому обговоренню кооперативного руху, підкреслювалося прагнення міністерських управлінських структур «прибрати кооперативи до своїх рук». Наголошувалося на цілковитій неграмотності населення СРСР у питаннях кооперації²¹.

«У нас, – пише В. Терещенко, – немає сучасної теорії кооперації (про необхідність створення її, до речі, говорив 23 березня 1988 року М.С. Горбачов на Всесоюзному З'їзді колгоспників). Курсів з кооперації у нас немає в жодному учбовому закладі...»²². Далі автор книги наголошує, «що в Чехословаччині у розпорядженні Центральної Ради Кооперативів є навіть спеціальна академія кооперативного руху»²³. Науковець вважає, що Закон про кооперацію мав би передбачити діяльність із підготовки кадрів. «Нині, – пише він, – в країні існує ряд кооперативних інститутів, але вони готують лише технічних працівників для кооперативів. Цього мало. Необхідний і вищий учбовий заклад для підготовки наукових лідерів кооперації, здатних розробляти й її теорію»²⁴.

Насправді в кооперативних інститутах і технікумах у різні періоди вивчали невеличкі курси з основ кооперації, або кооперативне будівництво, історію споживчої кооперації. В 1980-х рр. студенти ВНЗ Центроспівки СРСР вивчали предмет «Теорія кооперації». Проте, наприклад, для вивчення цієї дисципліни у навчальних планах Полтавського кооперативного інституту відводилось 1,7% годин, у той час як історії КПРС і наукового комунізму разом – 7,2% годин²⁵. Ознайомлення з діяльністю Української Господарської Академії в Подєбрадах (1922-1935 рр.) свідчить проте, що студенти її економічно-кооперативного факультету вивчали не один-два невеличких курсів з теорії кооперації, а більше 20 навчальних дисциплін – крім двох предметів (теорія кооперації і історія кооперації), були такі курси, як споживча кооперація; кооперативний кредит; молочарські спілки;

²⁰ Там само. – С. 41.

²¹ Терещенко В. І. Все про кооперацію. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 48 с. – С. 37.

²² Там само. – С. 38.

²³ Там само. – С. 38.

²⁴ Там само. – С. 43.

²⁵ Без історії немає майбутнього // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Вип. № 5, 31.01.2003. – С. 21.

сільськогосподарська кооперація; страхова кооперація; продукційна кооперація; кооперація й політика та інші²⁶.

Керівники кооперативних освітніх закладів, науковці, лідери і фахівці кооперативних організацій усвідомлювали необхідність вдосконалення підготовки кадрів-кооператорів, але внесення змін у навчальні плани могло відбуватися з дозволу Центроспівки СРСР і Міністерства освіти. Тому скориставшись нагодою, делегат XII з'їзду споживчої кооперації СРСР (1989), ректор Полтавського кооперативного інституту Віктор Дорохін поділився з трибуни з'їзду думками про вдосконалення роботи навчальних закладів, заявивши, що кооперативну освіту необхідно наповнити новим змістом, підпорядкувати його завданням навчання і виховання істинних кооператорів, які володіють загальною високою культурою, які розуміють і поважають цінності кооперації, здатні працювати грамотно, ініціативно і підприємливо²⁷.

Важливо, що делегати з'їзду (їх було 1538, які представляли близько 60 млн пайовиків усіх союзних республік) одногослосно схвалили Постанову XII з'їзду споживчої кооперації СРСР Про роботу правління Центроспівки СРСР за звітний період, в якій йшлося і про кооперативну освіту. Постановою передбачалося: «забезпечити перебудову кооперативної освіти, підготовку кадрів, які володіють високою загальною культурою, розуміють і поважають цінності кооперації, здатні брати активну участь відродження кооперативних, демократичних засад в діяльності системи (тобто, споживчої кооперації – прим. авт.), проявляти підприємливість та ініціативу, грамотно, економно вести господарство»²⁸.

Отже, висловлені побажання викладачів теорії кооперації Полтавського кооперативного інституту і озвучені його ректором на з'їзді споживчої кооперації були схвалені з'їздом і, таким чином, відкрили можливості вдосконалювати підготовку кадрів із урахуванням нових вимог, більше уваги приділяти науковим дослідженням теорії і практики кооперативного руху.

Однією з перших публікацій про відродження кооперації в СРСР і в Україні стала згадана вище праця Валерія Терещенка «Все про кооперацію» (1991). Як повідомляється в розділі про автора, його перу належало 22 роботи з кооперації, опубліковані у США, Канаді, Швейцарії та Південній Америці. У 1937 р., працюючи в США, він організував «великий науково-дослідний проект (160 співробітників) по

²⁶ Українська господарська академія в ЧСР 1922-1935. Том 1. – Нью-Йорк : Українська Висока політехнічна школа на чужині, 1959. – 248 с. – С. 32-37.

²⁷ Матеріали XII съезда потребительской кооперации СССР (20-22 марта 1989 г.). – М. : Экономика, 1990. – 238 с. – С. 91-92.

²⁸ Там само. – С. 145.

вивченню міжнародної літератури з питань кооперації 12 мовами світу»²⁹. Зібрані у межах проекту матеріали один із бюлетенів конгресу США відніс до найповніших у світі³⁰.

У брошурі «Все про кооперацію» автор висвітлив історію розвитку і практику організації роботи різних видів кооперації. Праця включає наступні розділи: Поняття кооперації та кооперативні принципи; Зародження кооперативного руху; Споживча кооперація; Кредитна кооперація; Виробнича кооперація; Сільськогосподарська кооперація; Кооперація в Росії до революції; Кооперація в СРСР. Науковець пише про різні види кооперативів – споживчі, житлові, телефонні, медичні, страхові, кредитні. У брошурі, зокрема, йдеться й про досвід діяльності кооперативів. Наприклад, кредитні кооперативи США надають 15-20 % усіх дрібних позик, що зберігає споживачам до 100 млн доларів на рік, завдяки більш низьким процентам по позиках, які нараховуються кредитними кооперативами. У Китаї понад 80 % селян були членами кооперативів³¹. У Японії, пише В. Терещенко, фактично всі селяни є членами кооперативів, через які проходить до 95 % вирощуваного рису, 48 – овочів, 30 – яєць, 90 – молока, 98 – картоплі. У США в окремі роки кооперативи постачали до 90% цитрусових, до 100% горіхів, понад 70% молока. Сільськогосподарським кооперативам США належить понад 2 тисячі нафтових свердловин і кілька десятків заводів, що володіють власними нафтопроводами³².

У розділі «Кооперація СРСР» автор зосередив увагу на розвиткові кооперації у сфері виробництва і послуг після прийняття 26 травня 1988 р. «Закону про кооперацію в СРСР». Зокрема, він повідомляє, що в 1990 р. чисельність зайнятих у кооперативах досягла в СРСР 4,5 мільйона осіб. Ними було вироблено продукції й надано послуг на 40 мільярдів карбованців³³.

Заслугою В. Терещенка є те, що він розкрив досягнення кооперативів у країнах світу, привернув увагу до позитивних і негативних сторін процесу відродження кооперації СРСР, вказав на низку недоліків «Закону про кооперацію в СРСР», прийнятого 26 травня 1988 р.

Перебудова в СРСР у 1980-ті роки призвела до відродження кооперації, а розпад СРСР і утворення незалежних держав – колишніх республік Радянського Союзу сприяли активізації наукових досліджень кооперативного руху, використанню при цьому численних праць

²⁹ Терещенко В. І. Все про кооперацію. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 48 с. – С. 3.

³⁰ Там само. – С. 3.

³¹ Там само. – С. 18-19.

³² Там само. – С. 27.

³³ Там само. – С. 36.

вітчизняних і зарубіжних дослідників кооперації, її ідеологів і практичних діячів, а також архівних матеріалів, джерел Інтернету.

В 1989 р. була проведена Всесоюзна наукова конференція у Москві, присвячена перебудові діяльності споживчої кооперації і відродженню кооперативного руху в країні. Її учасники, як і В. Терещенко у вказаній вище праці, наголошували на недосконалості Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР», на необхідності наукового аналізу глибинних основ усіх форм і видів кооперації, «озброєння» кооперації світовим досвідом кооперативного руху, кооперативними ідеями і цінностями³⁴.

Говорячи про відродження кооперації, учасник конференції доктор економічних наук, професор Іван Барчук зазначив, що перед наукою постають багато питань, а саме: про роль кооперації в економічній стратегії перебудови; про сфери і масштаби діяльності кооперації в нових умовах; про соціальні функції і цінності кооперації; про управління кооперацією і відношення її з державними організаціями влади та ін.³⁵

Учасниками названої вище конференції були і науковці ВНЗ споживчої кооперації України. Рекомендації конференції впроваджувались у практику діяльності кооперативних організацій і в процеси науково-педагогічної роботи. В Україні зростала кількість видань про кооперативний рух, проводилися науково-практичні й науково-методичні конференції, круглі столи, презентації нових видань.

На згаданій вище Всесоюзній конференції в Москві асистент Полтавського кооперативного інституту Центроспівки СРСР Владислав Гончаренко виступив із повідомленням на тему «Кооперативи і задоволення потреб їх членів»³⁶. У 1989 р. він у співавторстві підготував методичні рекомендації «Поглиблення демократичних основ споживчої кооперації» для виробничо-економічних семінарів керівників і спеціалістів кооперативних підприємств і організацій³⁷. Протягом наступних трьох років (до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук) науковець опублікував у

³⁴Перестройка деятельности и ускорение научно-технического прогресса в потребительской кооперации на основе Закона СССР "О кооперации в СССР": Тезисы Всесоюзной научной конференции в г. Москве 3-5 октября 1989 г. Часть 1. Пленарное заседание. – М.: МКИ Центросоюза, 1989. – С.1-2.

³⁵ Там само. – С. 52.

³⁶ Перестройка деятельности и ускорение научно-технического прогресса в потребительской кооперации на основе Закона СССР "О кооперации в СССР": Тезисы Всесоюзной научной конференции в г. Москве 3-5 октября 1989 г. Часть 5. Пленарное заседание. – М.: МКИ Центросоюза. – С. 93-95.

³⁷ Гончаренко В. В. Кооперативні організації: економічна природа і проблеми відродження в Україні [Текст] : Автореф. дис. канд. економ. наук: 08.00.01 / В. В. Гончаренко; Київський ун-тет ім. Тараса Шевченка. – К., – 1993. – 17 с. – С. 16.

співавторстві ще 10 статей, тез і методичних рекомендацій з питань розвитку кооперації і кооперативного законодавство³⁸.

Історики, економісти, краєзнавці, журналісти робили свій посильний внесок у поширення знань про кооперацію. В 1990 р. у Полтаві розпочали видавати серію брошур «Наш рідний край»; серед перших публікацій були: «Коли виникла споживча кооперація на Полтавщині, як розвивалася і яку роль відіграє сьогодні?»³⁹; «Як розвивалася кооперація у сфері виробництва і послуг в минулому і яка роль її в економіці Полтавщини тепер?»⁴⁰; «Які були та є навчальні заклади на Полтавщині по підготовці кадрів для державної торгівлі і споживчої кооперації?»⁴¹

Від початку 1990р. здійснювалася робота авторського колективу з підготовки енциклопедичного довідника Полтавщини, який було видано в 1992 р. У ньому були вміщені довідки з історії кооперативного руху, зокрема про житлову кооперацію, промислову та споживчу⁴².

Тоді вже науковці ВНЗ Укоопспілки розпочали підготовку до видання присвячених кооперації монографій, підручників, навчальних посібників, текстів лекцій.

В 1993 р. видано підготовлений за участю науковців Полтавського кооперативного інституту (тепер університет економіки і торгівлі) навчальний посібник з краєзнавства, в якому вміщена розвідка про кооперативи в галузях виробництва та послуг; про споживчу кооперацію, зокрема її торговельну діяльність⁴³.

В 1995 р. в Івано-Франківську видано книгу «Кооперативний буквар». У праці повідомляється про зародження кооперації, про кредитну кооперацію, кооперацію в селянському господарстві, про становлення кооперації в Україні, її розвиток у Галичині. Вміщено текст Закону України «Про споживчу кооперацію», а також словничок кооператора⁴⁴.

³⁸ Там само. – С. 16-17.

³⁹ Наш рідний край (сторінки про економічний розвиток Полтавщини). Випуск другий. – Полтава. – 1990. – С. 16-21.

⁴⁰ Там само. – С. 21-25.

⁴¹ Наш рідний край (сторінки про економічний розвиток Полтавщини). Випуск третій. – Полтава. – 1990. – С. 21-25.

⁴² Полтавська кооперація / Полтавщина: енцикл. довід.; за ред. А.В. Кудрицького. – К.: Е, 1992. – 1024 с. – С. 720-722.

⁴³ Полтавська область. Природа, населення, господарство : Географічний та історико-економічний нарис : навч. посібник з краєзнавства / [К. О. Маца, Л. В. Жученко, В. С. Жученко та ін.]. – Полтава : Управління по пресі, 1993. – 304 с. – С. 188-197; 203-208.

⁴⁴ Мазур М. Кооперативний буквар / М. Мазур, В. Скробач. – Івано-Франківськ, 1995. – 122 с.

У тому ж році видано монографію «Українська селянська кооперація» Василя Марочка.⁴⁵ У праці висвітлюються основні етапи становлення та розвитку кооперації з 1860-х – до кінця 1920-х років, зокрема формування українського кооперативного руху (1861-1817), розвиток кооперації в роки революції та громадянської війни (1917-1920) і в період 1921–1929 рр. Окремий розділ книги присвячений проблемі теорії кооперації. Автор використав для розкриття теми значну кількість архівних джерел і опублікованих праць з історії кооперації, вільний доступ до яких з'явився із здобуттям незалежності України. В 1990-х роках навчальні заклади теж отримали підручники з історії кооперативного руху⁴⁶ та історії споживчої кооперації України⁴⁷. Поки здійснювалася підготовка до видання підручника з історії споживчої кооперації України, було видано збірник наукових статей, присвячений 130-річчю споживчої кооперації України⁴⁸. У збірнику всебічно висвітлено досвід минулого і проблеми сьогодення. Видання прислужилося не тільки студентам кооперативних технікумів, коледжів та інститутів, а й для практичних працівників.

Цінними посібниками для учасників відродження кредитної кооперації стали праці В. Гончаренка. Результатом його стажування в США було висвітлення зарубіжного досвіду розвитку⁴⁹. Окрему працю він присвятив кредитній кооперації як формі самопомоги населення⁵⁰.

Згадаємо тут про декілька наукових праць, що мали би сприяти відродженню в Україні сільськогосподарської кооперації. Серед таких видань книга Віталія Зіновчука про кооперативну ідею в сільському господарстві України і США⁵¹. Низку наукових праць із питань сільськогосподарської кооперації присвятив Андрій Пантелеймоненко. Він є одним з небагатьох українських дослідників кооперативного руху, які глибоко вивчають вплив споживчої, сільськогосподарської та

⁴⁵ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

⁴⁶ Історія кооперативного руху : підручник / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 409 с.

⁴⁷ Історія споживчої кооперації України : підручник / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

⁴⁸ Споживча кооперація України. Історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К. : Ред. газ. "Вісті ЦССТУ", 1996. – 192 с.

⁴⁹ Гончаренко В. В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика / В. В. Гончаренко. – К. : Наук. думка, 1997. – 240 с.

⁵⁰ Гончаренко В. В. Кредитна кооперація : Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – 330 с.

⁵¹ Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1996. – 224 с.

кредитної кооперації на розвиток села. А. Пантелеймоненко пройшов стажування в системі кредитних кооперативів Канади і Німеччини. Протягом трьох місяців вивчав досвід викладання дисциплін кооперативного циклу в університеті Хохенхайм (Штутгарт, Німеччина). Працюючи доцентом кафедри кооперації Полтавського університету споживчої кооперації України (тепер Полтавський університет економіки і торгівлі), опублікував присвячену 140-річчю споживчої кооперації України монографію про становлення кооперації в українському селі⁵². Ця праця охоплює широке коло питань теорії, історії та практики українського кооперативного руху другої половини XIX – початку XX ст. На основі джерел, значна частина яких використана вперше, наголошує автор, відображено роль кооперативних організацій в процесі зміцнення ринкових відносин на селі.

Широке коло питань теорії та практики українського кооперативного руху охоплює ще одна монографія А. Пантелеймоненка – «Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика»⁵³. На основі викладених інформаційних джерел автор висвітлив досвід вітчизняних кооперативних організацій, набутий у різний час і за різних економічних умов. Важливо, що він зробив акцент на сучасних проблемах і тенденціях розвитку кредитних, сільськогосподарських і споживчих кооперативів й співпраці між ними. Монографія містить низку таблиць, діаграм та схем, що полегшує сприйняття викладеного матеріалу.

Важливими у поширенні знань є праці С. Бабенка, С. Гелея, Я. Гончарука і Р. Пастушенка про українську кооперативну ідею⁵⁴, про основи кооперації⁵⁵ і підручник з теорії та історії кооперації⁵⁶.

Заслугує на увагу ще одна праця про кооперативний рух, а саме про розвиток кредитної кооперації в європейських країнах⁵⁷. Її автор Артем Пожар – молодий вчений, випускник Полтавського університету економіки і торгівлі – висвітлив досвід кооперативних банків і

⁵² Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в Українському селі: історико-економічні аспекти : Монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.

⁵³ Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: історія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

⁵⁴ Бабенко С. Г. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – К. : Ред. газ. "Вісті ЦССТУ", 2003. – 160 с.

⁵⁵ Основи кооперації : навч. посібник / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук, Р. Я. Пастушенко. – Київ : Знання, 2004. – 470 с.

⁵⁶ Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : Підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – Київ : Знання, 2006. – 513 с.

⁵⁷ Пожар А. А. Кредитно-кооперативний сектор економіки європейських країн : монографія / А. А. Пожар. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 269 с.

кредитних спілок 37 країн Європи, який, безумовно, доцільно враховувати у ході розбудови української системи кредитної кооперації.

Наприкінці 2012 р. колективом науковців було завершено підготовку фундаментального наукового видання «Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення»⁵⁸. Загальну редакцію цієї унікальної й корисної для розвитку споживчої кооперації розвідки здійснив Степан Гелей.

В останні роки також видана низка праць, присвячених розвитку кооперації в окремих регіонах України. Наприклад, Володимир Половець у 1996 р. видав монографію «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.)»⁵⁹ і в 2002 р. працю «Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.)»⁶⁰. Видання присвячені дослідженню історії кооперації, етапам її становлення, організаційним принципам... Автор звертає увагу на стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу, тенденції у розвитку теорії і практики української кооперації.

Дослідженням кооперативного руху в Наддніпрянській Україні присвятив свою монографію Ігор Фареній⁶¹. Він розкриває тенденції поширення кооперативних організацій, господарську діяльність кооперації, значну увагу приділяє з'ясуванню морально-етичних та соціально-професійних аспектів мотивації до кооперативної діяльності. Окремі розділи монографії присвячені участі інтелігенції та українського селянства в кооперативному русі. Науковець також видав монографію, присвячену діяльності споживчої кооперації Наддніпрянської України в 1917–1920 рр. У книзі показано, як у період революції та громадянської війни кооперативний рух продовжував розвиток, зберігав і примножував свій соціально-економічний потенціал⁶².

Розвиток споживчої кооперації України, досвід діяльності її підприємств і організацій в 1920-ті роки дослідив і всебічно висвітлив у монографіях науковець Полтавського університету економіки і торгівлі Тетяна Оніпко. Вона виконала комплексний аналіз торговельної

⁵⁸ Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / [за заг. ред. С. Гелей]. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с. ; 650 іл.

⁵⁹ Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). – Чернівці : Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. – 204 с.

⁶⁰ Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернівці : Просвіта, 2002. – 266 с.

⁶¹ Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

⁶² Фареній І. А. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917–1920) / І. А. Фареній. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2014. – 164 с.

діяльності споживчої кооперації в період нової економічної політики⁶³, а також виробничій діяльності щодо забезпечення ринку товарами першої необхідності та продуктами харчування⁶⁴. Т. Оніпко також здійснила спробу узагальнити історичний досвід міжнародної діяльності споживчої кооперації України впродовж 1920-х рр.⁶⁵ і окрему працю присвятила висвітленню досвіду щодо культурно-освітньої діяльності споживчої кооперації України (підготовка кадрів, кооперативна пропаганда серед населення, книговидавництво, книготоргівля)⁶⁶. У 2016 р. видано монографію Т. Оніпко, присвячену експортно-збутовій діяльності споживчої кооперації⁶⁷.

Низка книг з історії кооперативного руху присвячена розвитку кооперації в окремих регіонах. Наприклад, у роки незалежності України одна з перших таких праць була видана в Криму. Автор висвітлив зародження і розвиток кооперації в Криму (споживчої і промислової) від 1860-х років до початку 1930-х⁶⁸. Праця про розвиток кооперації у Хмельницькій області видана в 1997 р.⁶⁹ Про споживчу кооперацію в Криму одна з книг вийшла друком у 1998 р.⁷⁰ У 2002 р. видано нариси з історії споживчої кооперації Київщини⁷¹ – автори висвітлили розвиток кооперації краю від її зародження до початку 2000-х рр. Історію споживчої кооперації Поділля в період 1861-1914 рр. відобразив у своїй праці Борис Кузіна⁷².

Заслужує на увагу видання книг, брошур і буклетів про заклади освіти споживчої кооперації, наприклад, історичний нарис про Полтавський кооперативний інститут від початку впровадження очної

⁶³ Оніпко Т. В. Тоговельна діяльність споживчої кооперації України в період НЕПу (історико-економічний аспект) : монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – 345 с.

⁶⁴ Оніпко Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921-1928 рр.) : монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

⁶⁵ Оніпко Т. В. Споживча кооперація України в контексті міжнародного кооперативного руху; 20-ті рр. XX ст. : Монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 287 с.

⁶⁶ Оніпко Т. В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. XX ст. : монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава : ПУЕТ, 2014. – 301 с.

⁶⁷ Оніпко Т. В. Експортно-збутова діяльність споживчої кооперації України: досвід 1920-х років : з нагоди 150-річного ювілею споживчої кооперації України (1866-2016) : монографія / Т. В. Оніпко. – Полтава : ПУЕТ, 2016. – 333 с.

⁶⁸ Николаенко Н. В. Крымская кооперация. Очерки истории / Н. В. Николаенко. – Симферополь : «Таврия», 1992. – 192 с.

⁶⁹ Васильчук М. Кризь нашарування століття / М. Васильчук. – Хмельницький, 1997. – 240 с.

⁷⁰ Стамболин В. 80 лет на службе народу Крыма / В. Стамболин. – Симферополь : Таврия, 1998. – 288 с.; ил. 64 с.

⁷¹ Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В.П. Пак, Ф.І. Ленченко; [За редакцією Ф.І. Ленченка]. – К.: Ірідіум, 2002. – 200 с.

⁷² Кузіна Б. С. Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр. / Б. С. Кузіна. – Хмельницький : Видавець ПП. Цюпак А. А., 2010. – 192 с.

форми навчання в 1968 р. до 1993 р.⁷³ Згодом було видано працю з нагоди 50-річчя цього навчального закладу, який вже перетворився на університет⁷⁴. З нагоди 55-річчя освітньої діяльності ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» видано книгу про університет і його випускників: «Випускники ПУЕТ: історії успіху»⁷⁵. У 2008 р. видана праця, присвячена 190-річчю першого в Україні вищого торговельно-економічного закладу – Львівської комерційної академії⁷⁶. Серед подібних досліджень є книга про Вінницький кооперативний інститут⁷⁷.

З-поміж видань про кооперативний рух є також чимало праць, присвячених визначним діячам кооперації. Наприклад, три книги, «Українські кооператори» (історичні нариси) видані: в 1999 р. - перша книга⁷⁸), у 2001 - друга книга⁷⁹ і третя - в 2007 р.⁸⁰. У цих працях вміщено 116 історичних нарисів про життєвий шлях та активну творчу діяльність видатних громадсько-політичних діячів-учених, правників, священиків, інженерів, агрономів, діячів культури, які були подвижниками кооперативної ідеї в Україні з 60-х рр. XIX ст. до кінця XX ст., будівниками української кооперації. Автори нарисів – науковці Львівської комерційної академії, Полтавського кооперативного інституту, інших освітніх закладів.

У 2000 році також видана книга про життєвий шлях і діяльність видатних кооператорів – подвижників кооперативної ідеї у XIX-XX ст. в Англії, Франції, Німеччині, Україні та інших країнах⁸¹. У виданні вміщено понад сто біографічних довідок.

Одна з праць присвячена Миколі Балліну – учаснику заснування першого в Україні Харківського споживчого товариства в 1866 р. Книгу про нього видано в Донецьку за сприяння Донецької спілки споживчих

⁷³ Полтавський кооперативний інститут. 1968-1993. Історичний нарис. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1993. – 143 с.

⁷⁴ Артеменко В. М. Полтавський університет економіки і торгівлі (1961-2011): історичний нарис / В. М. Артеменко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. – 464 с.

⁷⁵ Випускники ПУЕТ: історії успіху : історично-публіцистичний нарис / [О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, О. В. Делія та ін.]. – Полтава : ПУЕТ, 2016. – 271 с.

⁷⁶ Гелей С. Д. Львівська комерційна академія. Нариси історії / С. Д. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. – 624 с.; 797 іл.

⁷⁷ Вінницький кооперативний інститут. Історія заснування, становлення, розвиток, особистості. 1925–2010 рр. – Вінниця, 2012. – 278 с.

⁷⁸ Українські кооператори. Історичні нариси. Книга I. – Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.

⁷⁹ Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.

⁸⁰ Українські кооператори. Історичні нариси. Книга III. Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 328 с.

⁸¹ Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк : «ПРОЕКТ», 2000. – 296 с.

товариств⁸². Видання, на думку рецензентів, є корисним внеском у справу вивчення особливостей процесу виникнення кооперації та формування історії кооперативної думки в Україні. В книзі висвітлена діяльність М. Балліна як видатного діяча кооперативного руху, літератора і видавця. В додатках вміщено витяги з його праць.

Наукова праця про іншу відому постать кооперативного руху, всесвітньо відомого ученого-економіста Михайла Туган-Барановського теж видана в Донецьку⁸³. Ініціаторами її видання були науковці Донецького державного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Авторами монографії стали провідні українські і зарубіжні вчені. У монографії виділено три розділи: Особистість; Творча спадщина; Сучасність. Праця репрезентує нові наукові уявлення щодо новаторства видатного вченого (досліджень економічних циклів і розробки нової теорії економічної кон'юнктури, соціальної теорії розподілу та ін.).

У 2010 р. з'явилося монографічне видання про визначного українського вченого-кооператора та громадського діяча, дійсного члена НТШ Іллю Витановича⁸⁴. Автор праці відомий в Україні та за її межами історик і політолог Степан Гелей уперше в українській історіографії проаналізував життєвий шлях Іллі Витановича, його творчий доробок з історії України, соціології, історії економічної думки, теорії та історії української кооперації. Автор монографії повернув історичній та економічній науці десятки імен маловідомих діячів українського національно-визвольного та кооперативного руху. Видання ґрунтовної монографії про Іллю Витановича є значним внеском у вітчизняну історико-економічну науку.

Науковці Полтавського університету економіки і торгівлі приділили увагу кооперативній і науково-педагогічній діяльності видатного українського державного, політичного і громадського діяча Бориса Мартоса. Зокрема, видано монографію у 2-х книгах. Книга 1 присвячена його кооперативній діяльності в Україні й в еміграції⁸⁵. У книзі 2 висвітлено зміст його наукових і науково-педагогічних розвідок

⁸² Аліман М. В. Кооператор Микола Баллін. Історичний нарис / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк : Донецький економіко-правовий кооперативний технікум, 2002. – 207 с.

⁸³ Михайло Іванович Туган-Барановський : особистість, творча спадщина і сучасність / Під заг. ред. д-ра. екон. наук Шубіна О. О., д-ра екон. наук Саденкова А. А. – Донецьк : Каштан, 2007. – 356 с.

⁸⁴ Гелей С. Д. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність / С. Д. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.

⁸⁵ Нестуля О. О. Борис Мартос і кооперація : монографія / 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О. О. Нестуля, М. В. Аліман; за ред. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2017. – 233 с.

з питань кооперативного руху⁸⁶. Здійснено також перевидання окремих праць Б. Мартоса, зокрема курсу лекцій з організації й ведення зібрань⁸⁷, підручника про кооперативну ревізію⁸⁸ і працю «Теорія кооперації»⁸⁹.

Вагомий внесок у дослідження історії кооперативного руху зробив почесний краєзнавець України Валерій Рекрут. У монографії «З людьми і для людей...»⁹⁰ він висвітлив громадську, кооперативну, літературно-публіцистичну та державну діяльність Д. В. Марковича, проаналізував його внесок у розвиток кооперативного руху на Волині та Поділлі. В. Рекрут зумів розкрити маловідому сторінку в житті та діяльності Д. Марковича – діяльність на кооперативній ниві. Саме Д. Марковича, на думку В. Рекрута, потрібно вважати фундатором кредитної кооперації на Волині на початку ХХ ст.

У 2010 р. В. Рекрут у співавторстві з В. Подоляном видали двотомник «Волошиновський Й. А. Розмови про кооперацію» (2010 р.)⁹¹. Ця праця була приурочена до 140-річчя від дня народження Й. Волошиновського. Автори узагальнили праці, присвячені різним видам кооперативів.

У 2014 р. В. Рекрут видав чергову монографію «Іполит Зборовський (1875-1937). На перехресті двох епох»⁹². У цьому монографічному дослідженні йдеться про життєвий шлях, науково-краєзнавчу, громадську, кооперативну, музейну та просвітницьку діяльність розстріляного під час сталінських репресій Іполита Чеславовича Зборовського.

У 2008 р. вийшла монографія «Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття»⁹³,

⁸⁶ Нестуля О. О. Борис Мартос і кооперація : Монографія. / 2 кн. Кн. 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів / О. О. Нестуля, М. В. Аліман; за ред. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2018. – 245 с.

⁸⁷ Аліман М. В. Організація і модерація зібрань у праці Бориса Мартоса / М. В. Аліман, О. О. Нестуля, С. І. Нестуля; за заг. ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2018. – 194 с.

⁸⁸ Аліман М. В. Борис Мартос і його праця про ревізію / О. О. Нестуля, М. В. Аліман, Ю. А. Верига; за заг. ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2019. – 227 с.

⁸⁹ Аліман М. В. Теорія кооперації Бориса Мартоса / О. О. Нестуля, М. В. Аліман; за заг. ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2019. – 258 с.

⁹⁰ Рекрут В. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ- початок ХХ ст.) / В Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2006. – 408 с.

⁹¹ Розмови про кооперацію / Упоряд.: Подолян В. В., Рекрут В.П.; Вінницька спілка споживчих товариств; Вінницька обласна організація національної спілки краєзнавців України. – У 2-х томах. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2010. – Том.1. – 554 с.

⁹² Рекрут В. Іполит Зборовський (1875-1937). На перехресті двох епох / В. Рекрут. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2014. – 768 с.

⁹³ Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / В. Подолян В., В. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.

яку написав В. Рекрут у співавторстві з В. Подоляном. Видання було підготовлене до 75-річчя голодомору в Україні. У цій праці досліджено суперечливі особливості діяльності кооперативних організацій Вінниччини в другій половині 20-х – першій половині 30-х років XX століття. Важливо, що автори виявили і опублікували секретні документи правлячої партії щодо «чисток» серед кооператорів. Ще більшої ваги набирає той факт, що монографія містить значний іменний покажчик, до якого занесені раніше маловідомі чи практично не відомі імена подільських кооператорів, які тривалий час значилися «ворогами народу». Видання несе в собі великий виховний заряд. Не випадково автори зазначають: «У нас не викликає сумніву, що для майбутнього покоління кооператорів дуже важливо знати правду про події тієї страшної за змістом і масштабної за розмірами гуманітарної катастрофи...».

Заслугою В. Рекрута вважаємо той факт, що він, покроково, вивчаючи життєвий та подвижний шлях відомих діячів кооперативного руху, зробив значний внесок у дослідження не лише Поділля, але й інших регіонів України, зокрема Волині, Київщини, Полтавщини.

У результаті наукових досліджень українськими вченими історії кооперативного руху і діяльності визначних кооператорів, крім видання книг і публікації численних статей, встановлено пам'ятники: Миколі Балліну й Михайлу Туган-Барановському в Донецьку і Борису Мартосу в Полтаві (заходи здійснено зусиллями колективів навчальних закладів: Донецького університету економіки і торгівлі, Донецького кооперативного технікуму, Полтавського університету економіки і торгівлі). Створив пам'ятники полтавський скульптор Микола Посполітак. Донецькому кооперативному економіко-правовому технікуму присвоєно ім'я М. Балліна. В Харкові на будинку обласпоживспілки встановлено меморіальну дошку на честь М. Балліна. За матеріалами опублікованих В. Рекрутом монографій про життя та діяльність визначних діячів кооперативного руху на теренах Поділля були встановлені меморіальні дошки Йоахиму Волошиновському (село Гонтівка Чернівецького р-ну Вінницької області), Дмитру Марковичу (м. Вінниця) та Іполиту Зборовському (м. Бершадь Вінницької обл.). У вищезазначених населених пунктах на вшанування цих діячів були названі вулиці та відкриті музейні експозиції.

З метою поширення інформації щодо видатних діячів Української революції 1917-1921 рр. та фундаторів українського кооперативного руху В. Рекрут спільно з краєзнавцями м. Вінниці створили 4 науково-популярних відеофільми, в яких висвітлюється життя та діяльність Д. Марковича, І. Зборовського та П. Відибіди (згодом архієпископ Палладій – Митрополит Української православної церкви в екзилі перебуваючої).

В. Рекрут здійснює велику подвижницьку роботу серед студентської молоді, пропагуючи кооперативні цінності. Він, зокрема, презентував свої праці в Полтавському університеті економіки і торгівлі, брав участь у презентації видань, присвячених Борису Мартосу та його творам.

Матеріали досліджень історії кооперативного руху (книги, газети і журнали з відповідними публікаціями, фотографії) поповнили експозиції музеїв історії кооперації при навчальних закладах.

Беручи до уваги результати наукових досліджень кооперативного руху, є підстави стверджувати, що в Україні вдалося відродити кооперативне видавництво дорадянського періоду. Саму ж кооперацію не відроджено. Будучи країною з найбільш розвинутою кооперацією, після 20-30-х років ХХ ст., коли були ліквідовані кредитні спілки, справжні кооперативні товариства селян, а згодом і промислова кооперація, Україна за показниками кооперативного господарювання значно відстала від країн Західної Європи.

Для відродження кооперації в Україні недостатньо названих вище видань. Потрібно забезпечити поширення серед усіх верств населення знань про кооперацію, досвіду про діяльність кооперативів у країнах світу. Має бути зацікавленість влади у створенні умов для розвитку кооперації (законодавство, податкова політика, освіта), а також потрібні бажання й ініціатива людей щодо задоволення своїх матеріальних і духовних потреб шляхом взаємодопомоги, а не завдяки субсидіям. Проте це вже тема для іншої статті.

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ДЕРЖАВИ
(РЕТРОСПЕКЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ 20-30-Х
РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ Й СУЧАСНІСТЬ)**

Valentyyn VISYN

**COOPERATIVE MOVEMENT IN THE SYSTEM OF ECONOMIC
SOCIAL RELATIONS OF THE STATE
(RETROSPECTION OF WESTERN UKRAINIAN LIFE IN THE 20-
30s OF THE XX CENTURY AND THE PRESENT)**

***Abstract.** The article reveals the functioning of the cooperative movement in the system of economic social relations of the Polish state in the 20-30s of the twentieth century. The components of this system were analyzed: property, labor, financial system, and their impact on cooperation. Ways to improve the system of economic and social relations of modern Ukraine for the effective development of the cooperative movement are outlined.*

Кооперація – феноменальна спадщина минулого, специфічна форма економічної співпраці людей для покращення матеріальних умов свого життя. Ґрунтуючись на колективній формі власності, вона, з одного боку, виступає формою господарського підприємництва, а з іншого, – це масова організація, пов'язана з соціально-політичним, ідеологічним, правовим та культурним життям народу й покликана припинити суперечності інтересів класів, соціальних груп, надати кожному права та обов'язки, дотримання й виконання яких забезпечить мир і злагоду в суспільстві.

ХХ століття стало часом активного розвитку світового кооперативного руху. Цей розвиток засвідчує: зростання числа кооперативів й кількості їх членів; укрупнення кооперативних організацій й концентрацію кооперативного капіталу; збільшення масштабу господарської діяльності кооперативів; поширення кооперації за межі Європи; активне співробітництво кооперативів на національному й міжнародному рівнях; усамотійнення кооперативного руху й зростання впливу кооперативної ідеології. Сьогодні співробітництво кооперативних організацій відбувається у глобальному та континентальному вимірах. Кооперація проникає у нові сфери людського буття – освіту, охорону здоров'я, спорт, туризм, соціальну адаптацію неповносправних тощо. Світовим центром кооперативного руху, який об'єднує, представляє й координує діяльність кооперативів, є

Міжнародний кооперативний альянс (МКА). Його децентралізована організаційна структура дозволяє ефективно реалізовувати основні цілі своєї політики. МКА сприяє глобальному розвитку кооперативного руху, захищає цінності й принципи кооперації, взаємовигідні для кооперативів-членів цієї організації стосунки, у тому й економічні, піклується про розвиток людства, економічний і соціальний прогрес, гендерну й расову рівність, мир і безпеку народів, залишаючись незалежним від будь-якої політичної чи релігійної організації об'єднанням.

Заснований у 1895 році, він є однією з найстаріших неурядових організацій. У 2020 р. в МКА представлено 1,2 мільярда осіб близько 3 мільйонів кооперативів планети. Членами Міжнародного кооперативного альянсу є 312 міжнародних та національних кооперативних організацій з усіх секторів економіки, а саме: сільського господарства, банківської справи, споживачів, рибальства, охорони здоров'я, житла, страхування, промисловості та послуг зі 109 країн світу.¹ Ці дані переконливо засвідчують значне поширення й популярність кооперативної форми господарювання серед населення у різних країнах. Очевидно, що кооперативи є унікальною формою економічної самопомогі та самоорганізації населення й займають вагомe місце в різних секторах національних економік багатьох країн світу. Українські кооператори брали участь у діяльності Міжнародного кооперативного альянсу та створених ним структур з часу заснування цієї організації. Український кооперативний рух за більш ніж 150-літню історію зазнав складних трансформацій в умовах Російської й Австрійської імперій, Другої Речі Посполитої, нацистської Німеччини й СРСР, а відтак набув значного досвіду для розбудови сучасної кооперативної системи України.

Засадничо для виникнення й ефективного функціонування кооперації необхідні обставини господарського і соціального життя суспільства, які формують для кооперативів відповідну соціальну базу, сприятливе економічне та політико-правове поле діяльності. Справжні кооперативи діють у ринкових умовах, у суспільстві, здатному сприймати та розвивати ідеї кооперації. Саме в таких суспільствах фундаментальні принципи та практика кооперації слугують і ефективним способом модернізації економіки, і засобом потужного стимулювання самодіяльності широких верств населення. З означених вище політичних систем найбільш повно кооперативний рух зреалізувався в 20-30-х роках ХХ століття в Західній Україні. У міжвоєнний період кооперативний рух Галичини й Волині став не лише господарським, а й політико-державницьким рухом, який мав на меті

¹ International Cooperative Alliance. URL: <https://www.ica.coop/en/about-us/international-cooperative-alliance>

принципове покращення якості життя. Він став школою громадського життя, поглиблював суспільно-економічний та національний світогляд людей, рятував українців від денаціоналізації, утверджував їх національну гордість, формував національну еліту та уберігав її від знищення. Можна констатувати, що кооперація на західноукраїнських землях була реальним шляхом української громади до цивілізованого способу життя й активної господарської діяльності. Вона формувалася у потужний економічний чинник національного самоусвідомлення у боротьбі за Українську державу. Дані таблиці 1 показують чисельність і національний склад кооперативів в усіх повітах української етнографічної території Другої Речі Посполитої, де був хоча б один український кооператив у 1934 р. – році чи не найвищого розвитку кооперативного руху міжвоєнної доби.

Таблиця 1

Національний склад кооперативів станом на 31.XII.1934 р.²

Воеводство	Всіх кооперативів	Кооперативи, об'єднані в союзи	Із них				
			українські, об'єднані у РСУК	Українські, об'єднані у РСРК	польські	жидівські	німецькі
Львівське	3570	1900	1012	127	631	104	26
Станіславське	1872	1075	761	24	207	62	21
Тернопільське	2265	1399	1005	39	271	76	8
Волинське	1501	712	296	2	342	66	6
Поліське	434	233	30	-	162	41	-
Краківське	386	226	22	23	158	22	1
Люблінське	649	270	68	-	173	27	2
Всього	10677	5815	3194	215	1944	398	64

Які ж чинники призвели до того, що за досить короткий період часу (20 років) у тодішній новопосталій польській державі кооперативний рух досяг таких показників? Причому розвивалися не тільки польські кооперативні організації, а й союзи різних національностей, у тому числі й українців. Очевидно, відповіді слід шукати у характеристиці самої держави, її конституційного й суспільного ладу, а також у тогочасних взаєминах між державою та кооперацією.

Більшість українських конституціоналістів вважають, що конституційний лад опосередковує насамперед і головню суспільний та

² Атлас України й сумежних країв / [за заг. ред. д-ра Володимира Кубійовича]. – Львів, 1937.

державний лад і є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих конституцією та законами, прийнятими на її основі й відповідно до неї. У свою чергу, державний лад є організацією і діяльністю держави, а суспільний лад – організацією і діяльністю суспільства, які передбачені й гарантовані конституцією та законами.

За своєю сутністю суспільний лад країни – це система суспільних відносин, зумовлена внутрішніми й зовнішніми чинниками: політичними, соціальними, економічними, духовними, національними, історичними тощо. Організація й діяльність держави, її інститутів й органів влади мають регулюватися конституцією й законами всебічно й повно. Натомість організація й діяльність суспільства мають регулюватися мінімально. Держава може й має визначати лише основні засади суспільних відносин, які становлять базові принципи організації й діяльності суспільства, а також найважливіші організаційні й функціональні інститути.

Суспільний лад країни визначають: система суспільних відносин, яка розвивається на певному виді власності й системі господарювання, а також суб'єкти цих відносин – люди, об'єднання громадян, державні й громадські організації. Окрім того цей лад визначається духовним життям, культурою народу, інтенсивністю прогресу життя людей. Структура суспільного ладу складається з чотирьох основних систем суспільних відносин: економічної, соціальної, духовно-культурної й політичної. Політична, соціальна й духовно-культурна системи регулювалися польською державою неоднозначно. Ставлення держави до поляків і національних меншин було різним, відтак й аналіз чинників розвитку кооперативів у цих сферах потребує певних застережень. В науковій літературі ці аспекти досліджені доволі широко.³ Нас цікавить насамперед система економічних суспільних відносин – система відносин власності, виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ, які загалом в однаковій мірі стосувалися всіх суб'єктів Другої Речі Посполитої.

Засадничі конституційно-правові інституції економічної системи – це власність, праця, фінансова система. Конституційна регламентація сфери економічної організації суспільного життя різних держав неоднакова за формою й обсягом. Протягом тривалого часу вона зводилася до закріплення в основних законах права приватної

³ Гелей С., Пастушенко Р. Теорія та історія кооперації : підручник. – К.: Знання, 2006. – 513 с.; Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / за заг. ред. С. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с. ; 650 іл.; Вісин В. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві (20-30-ті роки ХХ століття) : монографія / В. Вісин, Т. Вісіна. – Луцьк : ЛНТУ, 2014. – 174 с.; Вісин В. «Свій до свого, по своє»: кооперативний рух на Волині й Галичині у міжвоєнний період. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / [В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; авт.-упоряд. М. Р. Литвин]. – Харків : Фоліо, 2017. – С. 226-247.

власності, як природного права людини. Більшість розвинутих держав проголосили свободу підприємницької діяльності, закріпили на конституційному рівні принцип недоторканності власності й обмежили цим втручання держави в ринкові відносини. Натомість в країнах тоталітарного соціалізму державна форма є вищою формою власності, а приватна власність має обмежений характер і підлягає жорсткому правовому регулюванню. Праця й фінансова система вибудовуються, виходячи з конституційно-правових принципів економічної діяльності, які, у свою чергу, впроваджуються через фінансові механізми держави. Формування кооперативів згідно з міжнародними кооперативними принципами неможливе в тоталітарних країнах із деформованою системою вільного підприємництва, за умов максимально можливого державного контролю й регулювання економічних відносин. Водночас зменшення державного втручання в економіку обумовлює необхідність запровадження певних компенсаторних заходів, до яких належить підтримка кооперативної діяльності. Необхідність врегулювання економічних відносин правовими нормами зумовлює виникнення кооперативного законодавства. Воно формується загальними або спеціальними (для всієї кооперації чи її окремих видів) законами, постановами виконавчої влади й іншими нормативними актами, які легітимізують кооперативну діяльність.

Так от, польська влада в 20-х роках ХХ століття почала формувати сприятливі умови для конституційно-правових інституцій економічної системи (власності, праці, фінансової системи), що й зумовило ліберальне поле розвитку кооперативного руху. 17 березня 1921 р. депутати законодавчого сейму схвалили текст Конституції.⁴ У ній проголошувалися демократичні права й свободи, право приватної та колективної власності, соціальне забезпечення на випадок хвороби й безробіття. У Польщі запроваджувався парламентський устрій, характерний для стабільних і розвинених країн світу. Згодом нова Конституція Другої Речі Посполитої прийнята 23 квітня 1935 р., хоч і затвердила президентську форму правління й завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах, все ж зберегла проголошене раніше право приватної та колективної власності.⁵

Уряд після прийняття основного закону розпочав інтенсивне реформування правового поля діяльності різних галузей економіки, які, зі свого боку, впливали на розвиток кооперації. Оскільки Польща була державою аграрною, то реформування сільського господарства стало одним із першочергових завдань урядової політики. Щоб ефективно реформувати аграрну систему, потрібно було перерозподілити велику

⁴ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. R. P.). – 1921. – № 44. – Poz. 267. – S. 633-658.

⁵ Dz. U. R. P. – 1935. – № 30. – Poz. 227. – S. 497-508.

земельну власність (парцеляцію), ліквідувати черезсмужжя (комасацію), скасувати сервітуту та провести меліорацію й розширити площі сільськогосподарського призначення. Для реалізації цих завдань прийнято відповідні закони про комасацію земель від 31 липня 1923 р.,⁶ про ліквідацію сервітутів від 10 січня 1922 р.,⁷ про створення земельних комісій від 11 серпня 1923 р.,⁸ про створення державного сільськогосподарського банку від 10 червня 1921 р.⁹ Проте основним каталізатором став новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву «Про виконання аграрної реформи».¹⁰ Ним визначалося, що аграрний устрій у Польщі опиратиметься на сильні, здорові й високопродуктивні господарства різного типу та величини, які ґрунтуватимуться на приватній власності, самостійності господарств і різноманітності їх типів та розмірів.

Паралельно з реформуванням економіки держави відбувалося становлення кооперативного законодавства. 1 квітня 1922 р. почало діяти розпорядження Ради міністрів від 6 березня 1922 р.¹¹ про поширення на Волинське воєводство декрету про торговельний реєстр, прийнятого ще 7 лютого 1919 р.,¹² і закону про кооперативи від 29 жовтня 1920 р.¹³ Ухвалений польським сеймом загальний кооперативний закон спирався на кращий досвід кооперативного законодавства розвинених країн Європи. Для співпраці з урядом у кооперативних справах та на виконання статей 107, 130 і 131 закону про кооперацію 14 грудня 1920 р. міністр фінансів за погодженням із міністром юстиції видав розпорядження про створення при Міністерстві фінансів державної Кооперативної ради.¹⁴

Поряд з реформуванням відносин власності вдосконалювалася й фінансова система держави. 11 січня 1924 р. прийнято закон про створення державної казни та проведення грошової реформи.¹⁵ У квітні 1924 р. створено акціонерний Банк польський,¹⁶ здійснено емісію й обмін грошових знаків. Державні кредитні установи – Польський національний банк, Державний банк реконструкції, Кредитну установу малопольських міст – об'єднали в єдиний Банк національного

⁶ Dz. U. R. P. – 1923. – № 92. – Poz. 718. – S. 1050-1056.

⁷ Dz. U. R. P. – 1922. – № 10. – Poz. 65. – S. 130-131.

⁸ Dz. U. R. P. – 1923. – № 90. – Poz. 706. – S. 1032-1037.

⁹ Dz. U. R. P. – 1921. – № 59. – Poz. 369. – S. 988-996.

¹⁰ Dz. U. R. P. – 1926. – № 1. – Poz. 1.

¹¹ Dz. U. R. P. – 1922. – № 21. – Poz. 170.

¹² Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz. Praw.). – 1919. – № 14. – Poz. 164. – S. 235-245.

¹³ Dz. U. R. P. – 1920. – № 111. – Poz. 733. – S. 1952-1974.

¹⁴ Dz. U. R. P. – 1920. – № 117. – Poz. 776. – S. 2076-2077.

¹⁵ Dz. U. R. P. – 1924. – № 4. – Poz. 28. – S. 43-44.

¹⁶ Dz. U. R. P. – 1924. – № 34. – Poz. 360. – S. 523.

господарства.¹⁷ 29 червня 1924 р. вийшло розпорядження президента про грошові доходи, згідно з яким заборонялося надавати кредити з процентною ставкою понад 24 % річних.¹⁸ 30 грудня 1924 р. вийшло розпорядження президента про організацію й затвердження статутів гмінних ощадно-позичкових кас,¹⁹ згідно з яким сільські гміни могли створювати ощадкаси для кредитування господарських потреб населення на пільгових умовах. Розпорядження про комунальні ощадкаси від 13 квітня 1927 р. дозволяло створювати міські, повітові та воеводські комунальні союзи для заощаджень населення.²⁰ Із 10 червня 1927 р. указом президента процентна ставка грошових доходів знижувалася до 15 % річних, що значно розширило можливості кредитування населення.²¹ 17 березня 1928 р. президент затвердив закон про банківську діяльність.²² У ньому визначалися суб'єкти й умови банківської діяльності, у тому числі й кредитних кооперативних установ. Фінансове реформування заклало основу для успішного розвитку польської банківської системи, а також кредитної кооперації. Окрім того, вжиті урядом заходи покращили соціально-економічну ситуацію, що дало змогу розпочати реалізацію нових проектів.

Реформування фінансової системи, сільського господарства, торгівлі польської держави в 20-х роках ХХ ст. загалом сприяло становленню кооперативної системи. Кооперативне законодавство було ліберальним і дозволяло товариствам вільно розвиватися згідно з міжнародними кооперативними принципами того часу. Слід зазначити: втручання державних органів у господарські справи було мінімальним, сприяло розвитку різних галузей виробництва країни.

У 30-х роках ХХ століття, особливо у другій їх половині, ситуація в Другій Речі Посполитій змінилася. Це було зумовлено насамперед світовою економічною кризою, а також світовими тенденціями авторитаризації влади. Уряд у 1932 р. розпочав розробляти антикризові заходи. Нове законодавство, запроваджене в першій половині 30-х років, відзначалося посиленням втручанням влади у всі сфери життя суспільства. Прийнято закон про право держави втручатися в справи монополій, виділено кошти для підтримки слабких підприємств, яким загрожувало банкрутство, розпочато реконструкцію залізниці, яка дала нові робочі місця. Збільшено кошти на допомогу безробітним, організовано громадські роботи, до яких 1933 р. залучено близько 60

¹⁷ Dz. U. R. P. – 1924. – № 36. – Poz. 382. – S. 547-549.

¹⁸ Dz. U. R. P. – 1924. – № 56. – Poz. 574. – S. 828-829.

¹⁹ Dz. U. R. P. – 1924. – № 118. – Poz. 1059. – S. 1578-1580.

²⁰ Dz. U. R. P. – 1927. – № 38. – Poz. 339. – S. 451-456.

²¹ Dz. U. R. P. – 1927. – № 54. – Poz. 474. – S. 745.

²² Dz. U. R. P. – 1928. – № 34. – Poz. 321. – S. 675-684.

тис. осіб, а в 1935 р. – ще 134 тис.²³ 25 лютого 1932 р. прийнято закон про кредитні пільги для сільськогосподарських установ.²⁴ Згідно з ним виплату 10 млн злотих кредиту на розвиток сільськогосподарської кооперації і її союзів продовжено на 20 років. Окрім того, 14 січня 1936 р. вийшов декрет президента про пільги з виплат зобов'язань сільськогосподарських кооперативів і їхніх союзів.²⁵ У ньому викладено умови відтермінування банкрутства вказаних організацій. Термін погашення заборгованості сягав 14 років. У зв'язку з економічною кризою 27 жовтня 1932 р. вийшло розпорядження президента про фінансову допомогу кредитним установам.²⁶ Ця допомога надавалась у вигляді позики, прийняття частини або всього акційного (заставного) капіталу, державної гарантії й інших зобов'язань Державної казни в межах сталої квоти в розмірі 100 млн злотих, а також інших необхідних фінансових операцій. У 1935 р. сталу квоту збільшено до 200 млн злотих.²⁷

Етатистські тенденції торкнулися й кооперативної системи. Пропоновані урядом зміни мали на меті не лише подолання наслідків кризи, а й зміцнення контролю за діяльністю ревізійних союзів, створення можливості владі запроваджувати територіальні обмеження, які б запобігали взаємопроникненню союзів, зміну умов надання союзам права ревізії, а також позбавлення цього права.²⁸ 16 червня 1934 р. опубліковано текст нового закону про кооперативи.²⁹ 22 квітня 1936 р. прийнято закон про виробництво молочних продуктів (молочарство).³⁰ 15 жовтня 1936 р. вийшло розпорядження міністра сільського господарства й аграрних реформ про приміщення та обладнання молочарських підприємств і про підготовку кваліфікованих працівників цих підприємств.³¹ Прийняті молочарські закони загалом сприяли кількісним і якісним зрушенням у виробництві молочної продукції, а відтак і загальному розвитку виробничої кооперації. Кооперативне законодавство першої половини 30-х років, з одного боку, спрямовувалося на подолання кризових явищ в економіці, а з іншого, – дало змогу державній адміністрації втручатись у діяльність союзних кооперативних об'єднань.

²³ Вісин В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст : монографія / В. Вісин. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – С. 150.

²⁴ Dz. U. R. P. – 1932. – № 24. – Poz. 188. – S. 384.

²⁵ Dz. U. R. P. – 1936. – № 3. – Poz. 23. – S. 40-41.

²⁶ Dz. U. R. P. – 1932. – № 94. – Poz. 815. – S. 1969-1970.

²⁷ Dz. U. R. P. – 1935. – № 85. – Poz. 520. – S. 1390.

²⁸ Protokół z XIV posiedzenia Rady Spółdzielczej, odbytego w dniu 17 stycznia 1933 r. Archiwum Akt Nowych. Zespół. Rada Spółdzielcza. Sygn. 9. A. 36.

²⁹ Dz. U. R. P. – 1934. – № 55. – Poz. 495. – S. 896-912.

³⁰ Dz. U. R. P. – 1936. – № 35. – Poz. 272. – S. 595-598.

³¹ Dz. U. R. P. – 1936. – № 82. – Poz. 568. – S. 1330-1332.

Можна певною мірою констатувати, що протягом міжвоєнного періоду в Другій Речі Посполитій кооперативний рух набув значного поширення й зміг реалізуватися на демократичних кооперативних принципах. Це досягалося, завдячуючи налагодженій системі економічних суспільних відносин польської держави – системі відносин власності, виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ. Звичайно, політичні відносини влади і кооперативних організацій були напруженими, але в даному розгляді ми їх не торкаємось, акцентуючи увагу виключно на економічних чинниках. І в цьому аспекті ставлення польської держави до кооперації виглядало позитивним і сприятливим.

Який стан кооперації в системі економічних суспільних відносин сучасної України?

Нормативно-правові акти, які визначають кооперативні відносини в Україні, умовно можна поділити на три групи: 1) загальне законодавство (цивільне, господарське, податкове і т.п.); 2) галузеве законодавство (аграрне, промислове та ін.); 3) спеціальне законодавство (кооперативне, ін.). Конституція України містить норми, які впливають на кооперативні відносини: право власності на землю; право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, право на здійснення підприємницької діяльності. Цивільне законодавство визначає правосуб'єктність кооперативу як юридичної особи. Договірні відносини кооперативів із суб'єктами господарювання регулюються Цивільним та Господарським кодексами України. Обидва кодекси містять норми, що регулюють діяльність виробничих кооперативів. Податковий кодекс України визначає: надходження коштів від кооперативів як платників податків до бюджетів у формі податків і зборів; закріплення правового статусу кооперативів як платників податків і зборів тощо. Важливе також галузеве законодавство, насамперед Земельний кодекс України, оскільки сільськогосподарські, виробничі кооперативи не можуть діяти без земельних ділянок. Спеціальне законодавство складають три закони – «Про кооперацію», «Про споживчу кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію». Сьогодні ще чинний у частині, яка не суперечить законодавству України, Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26.05.1988 р., однак він практично не застосовується у зв'язку з прийняттям Закону України «Про кооперацію». Значний вплив на розвиток кооперації справляють укази Президента України, різні місцеві програми з розвитку кооперації й заходи з підтримки кооперативів відповідних правових актів. Поняття «кооперативне законодавство» охоплює закони України, міжнародні договори України, Законодавство СРСР, постанови Верховної Ради України; укази Президента України; акти органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також

локальні акти самих кооперативів (статут, правила внутрішньогосподарської діяльності, правила трудового розпорядку і т.д.).

Сфери кооперування в сучасній Україні різноманітні: від промисловості, сільського господарства, торгівлі, кредитування, споживання, будівництва до громадського харчування, побутового, освітнього, соціального послугоування. Кожна з них має власну нормативно-правову базу й певну міру державної підтримки. Розвиток деяких видів кооперативних організацій у незалежній Україні розглянуто науковцями, тому детально аналізувати кооперативну діяльність недоцільно.³² Зазначимо лише, що на 1.12.2020 р. в Україні налічувалось 28550 кооперативів з 1 390 292 юридичних осіб, а це доволі мізерна кількість (табл. 2).³³ Тобто маємо свою незалежну державу, широку нормативно-правову базу, наочний приклад розвитку кооперації в інших країнах, контакти з МКА, масу досліджень про важливість кооперативної системи, а результат за майже 30 років незалежності – кооперативних організацій лише у 2,5 рази більше, ніж в західноукраїнських землях у складі польської держави в 20-30-х роках ХХ століття (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання (на 1 грудня 2020 року)

Юридична особа	Усього
Усього юридичних осіб	1390292
кооперативи	28550
з них:	
виробничий	2195
обслуговуючий	20005
споживчий	776
сільськогосподарський виробничий	1002
сільськогосподарський обслуговуючий	1283

Очевидно, що глибинні причини слід шукати саме в системі економічних суспільних відносин. Якщо складові цієї системи у минулому давали ефективний результат розвитку кооперації, то, напевно, необхідно використати досвід міжвоєнної Польщі з реформування питань власності, праці й фінансової системи в Українській державі.

³² Науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та суміжних правових актів / За ред. Р. Я. Корінця, М. Й. Маліка, В. М. Масіна, М. П. Гриценка. – К. : ВАІТЕ, 2013. – 212 с.; Гайдарджи Х. А. Сучасний стан кооперації в Україні: тенденції та правові проблеми // Університетські наукові записки. – 2013. – №3 (347). – С. 345-351.

³³ Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2020/xls/ks_opfg_1220.xls.

Насамперед провести аграрне реформування, створити ринок землі, що дасть можливість сформувати клас справжніх власників, який був знищений радянською системою і фізично, і ментально. Власник, господар будь-чого швидко знайде необхідні йому форми господарювання, а для цього потрібне вільне ринкове середовище з мінімальним втручанням держави. В Конституції проголошені визнання й захист усіх форм власності, у тому числі й приватної, вільний розвиток ринкових відносин. Водночас існують тенденції, які не сприяють зміцненню позицій кооперативів у сучасних економічних умовах. Серед них збереження значної частки майна в руках держави, а також концентрація активів і майна в руках крупного бізнесу й переважаючої акціонерної форми власності. Як наслідок, обмежуються можливості кооперативної форми власності, звужуються перспективи створення багатоукладного господарства, властивого країнам з розвинутою ринковою економікою. Це основоположні речі. Решта – законодавство, освіта, популяризація тощо – вторинне. Якщо немає першого, інше немає сенсу.

Другий важливий аспект – це фінансова система й організаційна підтримка розвитку кооперативів з боку держави. Кооперативи відчують проблеми, пов'язані з інфляцією, з нестачею власних оборотних коштів, високими банківськими процентними ставками, нестійкістю самої банківської системи, слабким розвитком або й відсутністю кредитної кооперації, недоступністю нових технологій, сучасного обладнання і засобів виробництва, невизначеним податковим статусом тощо. Кооперативам необхідна елементарна підтримка на старті, оскільки на початку діяльності їм не вистачає коштів на покриття витрат зі створення й адміністрування: оплатити працю працівників, найняти менеджера, бухгалтера, придбати необхідну оргтехніку, засоби зв'язку і комп'ютери, знімати приміщення тощо.

Дослідження³⁴ свідчать, що перешкодою розвитку кооперативів є відсутність державної підтримки. Державна політика щодо підтримки кооперації повинна бути довгостроковою, прогнозованою і зрозумілою людям. Формами цієї підтримки, окрім вказаних, мають стати: недопущення виникнення та діяльності псевдокооперативів і дискредитації ними кооперативної ідеї в очах суспільства; відродження в суспільстві правильного розуміння економічної та соціальної природи кооперативів, проведення широкої роз'яснювальної роботи стосовно ролі кооперативів і принципів, на яких будується їх діяльність; активне залучення кооперативів і їх об'єднань до реалізації державних цільових програм, надання державних субсидій і дотацій окремим видам

³⁴ Корінець Р. Я. Оцінка перспектив залучення молоді до сільськогосподарської обслуговуючої кооперації / Р. Я. Корінець, Я. Я. Рибак // Регіональна економіка. – 2014. – № 4. – С. 155-163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2014_4_19.

кооперативів і об'єднань при виконанні ними державних програм; запровадження обов'язкового вивчення основ кооперації у всіх навчальних закладах, здійснення інших організаційних заходів, спрямованих на швидке відродження національного кооперативного руху.³⁵

Безперечно, сьогодні важливою є роль різних видів кооперативів у національному господарстві, необхідність їх масового відродження в Україні й дотримання в діяльності міжнародних кооперативних принципів, що забезпечують унікальність соціально-економічної природи кооперативів як форми взаємодопомоги населення. Кооперативи можуть стати основою для формування вагомого соціально-орієнтованого сектора національної економіки. Досвід кооперативного руху в системі економічних суспільних відносин польської держави у минулому виказує ефективні шляхи, форми й методи для реформування сучасної української системи економічних суспільних відносин, а відтак – успішного формування національної кооперації.

³⁵ Гончаренко В. В. Кооперативні форми господарювання у світовому та національному господарстві / В. В. Гончаренко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2011. – № 3 (48). – С. 93.

Тетяна ОНІПКО

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ: РЕТРОСПЕКТИВА 20-Х РР. ХХ СТ.

Tetyana ONIPKO

INTERNATIONAL RELATIONS OF DOMESTIC CONSUMER COOPERATION: A RETROSPECTIVE OF THE 20-IES OF XX CENTURY

Abstract. The article attempts to summarize the historical experience of international activities of domestic consumer cooperation during the 20-ies of XX century. Considerable attention is paid to the participation of Ukrainian cooperative organizations in international cooperative forums, fairs and exhibitions, exchange of experience with foreign cooperators, involvement of women in international cooperative movement. Emphasis is placed on the importance of foreign and domestic cooperative publications to get acquainted with the best world cooperative experience and to promote the achievements of Ukrainian cooperation.

Співробітництво кооперативних організацій на сучасному етапі відбувається в глобальному масштабі. Кооперативні цінності та принципи дають можливість кооператорам брати активну участь у вирішенні проблем сучасності, можливість будувати кращий світ. З огляду на це вважаємо доцільним проаналізувати історичний досвід налагодження міжнародних зв'язків вітчизняної споживчої кооперації. Хронологічні рамки дослідження охоплюють 20-ті роки ХХ ст., коли українська споживча кооперація намагалася зайняти гідне місце в міжнародному кооперативному русі.

Упродовж 1920-х років керівництво Вукопспілки (Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств України, ВУКС) приділяло велику увагу інформуванню європейців про успіхи кооперативного руху в УСРР. Водночас суттєва увага вітчизняними кооператорами зверталася на вивчення позитивного досвіду закордонних кооперативних організацій. Відомий дослідник історії кооперативного руху С. Зарудний вказував на те, що ефективною формою обміну досвіду між кооператорами були кооперативні школи, які, починаючи з 1921 р., щорічно влаштовував Міжнародний Кооперативний Альянс (МКА) у різних країнах Європи. У цих школах, які тривали по два тижні, кооператори від різних національних кооперативних спілок слухали лекції з досвіду кооперативної діяльності і, головне,

відвідували кооперативні установи та кооперативні підприємства тієї чи іншої країни¹.

Одним із напрямів закордонної діяльності Вукопспілки стала участь у роботі міжнародних кооперативних виставок чи ярмарків. Наприклад, у 1922 р. ВУКС з метою інформування західноєвропейської громадськості надіслала експонати для кооперативних виставок у Празі та Відні². У 20-ті роки ХХ ст. українські кооператори брали участь практично у всіх закордонних виставках Центроспілки РСФРР (СРСР). Зокрема, так було, коли у січні 1922 р. Центроспілка відкрила у Берліні показову кооперативну виставку. Архівні документи засвідчують, що 24 січня 1923 р. на засіданні президії правління Вукопспілки «визнали принципово бажаною участь ВУКС у Ліонській (Франція) та Лейпцізькій (Німеччина) ярмарках»³.

Помітною для європейців стала участь української кооперації у Міжнародній кооперативній виставці у Генті (Бельгія). Цей захід тривав з 15 червня по 15 вересня 1924 р.⁴. На той час участь радянських кооператорів у заході багато в чому залежала від політичної ситуації в Європі та зовнішньополітичних кроків СРСР. З огляду на різке загострення відносин СРСР із Францією та Бельгією участь української кооперації у Гентській виставці у будь-який момент могла наразитися на санкції урядів цих країн. Тому в інструкції радянського представництва в Лондоні від 15 травня 1924 р. було висунуто вимогу «гарантувати себе від ризику накладення арешту на наші товари»⁵. Отже, політичні мотиви значною мірою впливали на міжкооперативні зв'язки. Попри зовнішньополітичні ускладнення 26 квітня 1924 р. на засіданні правління ВУКС ухвалили рішення взяти участь у роботі Міжнародної кооперативної виставки в Генті. За узгодженням з іншими кооперативними центрами УСРР, які на той час також стали членами Міжнародного Кооперативного Альянсу, був створений Всеукраїнський міжкооперативний комітет із підготовки до виставки⁶.

На Міжнародній кооперативній виставці у Генті було вирішено створити єдиний павільйон усіх радянських республік. Разом з тим, відвідувачі могли детально ознайомитися і з діяльністю української

¹ Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. Міжнародний кооперативний союз / С. Зарудний. – Х. : Книгоспілка, 1927. – С. 22.

² Аліман М. Міжнародні зв'язки та зовнішньоекономічна діяльність споживчої кооперації України в 1920-ті роки / М. Аліман, Т. Онішко // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. Вкладка. – 2011. – 9 вересня. – С. 7.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 296, оп. 1, спр. 1075, арк. 9.

⁴ Варьяш Э. Советская кооперация в международном движении / Э. Варьяш // Союз потребителей. – 1925. – № 3. – С. 116-122.

⁵ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 26, арк. 85-86.

⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1075, арк. 56.

кооперації, оскільки Вукопспілки було відведено значну частину радянського павільйону площею 358 кв. м. Серед шести кооперативних центрів УСРР найповніше на виставці були представлені ВУКС та Сільський Господар. Водночас були продемонстровані результати розвитку Українбанку, Книгоспілки, Коопстраху та Укркустарспілки⁷. Надаючи важливого значення зовнішньому вигляду куточку павільйону вітчизняної споживчої кооперації та налагодженню контактів із відвідувачами, 30 квітня 1924 р. на засіданні президії правління ВУКС ухвалили відрядити до Гента художника-декоратора В. К. Троценка для облаштування українських експонатів і А. А. Троценко – як перекладача⁸.

Експонати та товари, представлені українськими кооператорами, надзвичайно вразили відвідувачів виставки. Вразала великомасштабна карта УСРР із розгалуженою мережею районних спілок та первинних споживчих товариств. Привертала увагу ділових партнерів Вукопспілки спеціально виготовлені для Гентської кооперативної виставки моделі фабрик і промислових підприємств споживчої кооперації, фото- і кінематографічні матеріали про їх діяльність. До того ж, усе це супроводжувалося, зразками товарів, вироблених на кооперативних промислових підприємствах України⁹.

Відомий дослідник міжнародного кооперативного руху Е. І. Варьяш¹⁰ зазначав, що радянський павільйон на міжнародній кооперативній виставці у Генті користувався великим успіхом. Він свідчив про те, що це був перший спільний виступ кооперативних спілок СРСР за кордоном. Автор відзначав вдалий підбір експонатів, діаграм і кооперативної літератури. Він підкреслював: «Павільйон радянської кооперації приваблював особливо увагу відвідувачів виставки. Навіть вороже налаштовані до нас органи буржуазної преси повинні були визнати, що павільйон наш користувався надзвичайним успіхом»¹¹. Усі кооперативні організації від СРСР, які брали участь у роботі заходу, отримали почесні дипломи за високу якість представлених товарів.

О. М. Лозовий наголошував на тому, що на виставці в Генті «павільйон радянської кооперації виділявся особливо ефектно», за що

⁷ Українська кооперація на Міжнародній кооперативній виставці // Спілка. – 1924. – 17 серпня.

⁸ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 20, арк. 104.

⁹ Всесоюзная и Украинская кооперация на I-й международной выставке в Генте // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 33-34. – С. 34-35.

¹⁰ Варьяш Э. Советская кооперация и международное кооперативное движение / Э. Варьяш // Международное кооперативное движение : сборник статей. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1925. – 78 с.

¹¹ Там само. – С. 65.

вона отримала 12 дипломів¹². Навіть західна преса була змушена визнати, що радянський павільйон викликав великий інтерес і загальну увагу¹³. Про успіхи кооперативних спілок СРСР на Гентській виставці та розширення контактів із західними партнерами сповіщав у 1924 р. часопис Центроспілки СРСР «Союз потребителей»¹⁴. Український дослідник кооперативного руху С. Зарудний відмічав резонанс Європи на участь у заході радянських кооператорів. Він підкреслював, що «павільйон радянської кооперації звернув на себе увагу численних відвідувачів виставки». На заході західноєвропейські кооператори побачили величезні досягнення вітчизняної кооперації¹⁵.

Про результати участі української споживчої кооперації у Міжнародній кооперативній виставці в Генті 29 вересня 1924 р. тодішній голова правління Вукопспілки М. К. Ветошкін доповідав на засіданні правління ВУКС. Без сумніву, захід викликав зацікавленість західних партнерів продукцією переробних підприємств вітчизняної кооперації. Відтак М. К. Ветошкін запропонував, щоб найближчим часом промисловий відділ ВУКС зробив детальне повідомлення про стан та перспективи експорту продукції консервного виробництва¹⁶.

У кооперативних виставках та ярмарках в Європі упродовж 1920-х років брали участь і кооператори-емігранти, які були змушені під тиском політичних реалій покинути радянську Україну, але яких добре знала і цінувала міжнародна кооперативна спільнота. Так, у 1924 р. С. Бородаєвський і Б. Мартос як представники Празької Української Господарської Академії (УГА) долучилися до Міжнародної кооперативної виставки в Генті. С. Бородаєвський написав французькою мовою брошуру про навчання в кооперативному відділі УГА. Тисячі примірників цієї книжки було роздано відвідувачам виставки та учасникам XI Гентського конгресу. На жаль, представники Вукопспілки не скористалися можливістю знайти спільну мову з українськими кооператорами-емігрантами. Натомість представники радянської кооперації, у тому числі й ВУКС, запротестували проти розповсюдження вказаної брошури, але їх протест світова кооперативна

¹² Лозовий О. Кооперативний інтернаціонал / О. Лозовий. – Х. : Державне видавництво України, 1929. – С. 23.

¹³ Варьяш Э. Советская кооперация в международном кооперативном движении / Э. Варьяш. – Тифлис, 1925. – С. 27.

¹⁴ Конко В. Міжнародна кооперативна виставка в Генті / В. Конко // Союз потребителей. – 1924. – № 8-9. – С. 203-215.

¹⁵ Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927 / С. Зарудний. – Х. : Книгоспілка, 1927. – С. 21.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 22. арк. 395.

громадськість не сприйняла¹⁷. Отже, політичні мотиви завадили делегатам від ВУКС під час Гентської кооперативної виставки порозумітися з відомими співвітчизниками, яких доля закинула на чужину.

Управління Міжнародної кооперативної виставки в Генті випустило так звану «Золоту книгу», присвячену цій важливій події в житті кооператорів. Всесвітньо відомі кооператори Ш. Жід, Л. М. Хінчук, В. Серві і Е. Фрейндліх написали нариси про експонати різних видів кооперації, представлених на виставці. Книга була гарно ілюстрована 150 світлинами. Беручи до уваги її насиченість необхідною для кооператорів інформацією, правління ВУКС 13 квітня 1925 р. ухвалило придбати п'ять примірників цього видання. Правління ВУКС доручило представнику споживчої кооперації УСРР у Лондонському закордонному представництві української кооперації «Коопукр» придбати ці примірники «Золотої книги», для чого було виділено 125 франків¹⁸.

Наступного, 1925 р., Вукопспілка брала активну участь у роботі Празької кооперативної виставки зразків товарів. Зокрема, 4 липня 1925 р. завідувач оргвідділом правління ВУКС Н. Дулін направив представнику Чехії в Харкові листа з проханням надіслати понад 100 комплектів інформаційних матеріалів про Празьку виставку зразків з метою поширення відомостей про неї серед райспоживспілок (окрспілок) та Центральних робітничих кооперативів (ЦРК)¹⁹.

У другій половині 1920-х років участь радянських кооператорів у міжнародних кооперативних виставках усе більше набувала політико-пропагандистського забарвлення. Так, наприкінці грудня 1926 р. голова правління Центроспілки СРСР І. Є. Любимов і завідувач бюро закордонної кооперації Центроспілки Е. І. Варьяш звернулися до керівництва ВУКС із листом щодо участі у Стокгольмській виставці кооперативної преси і пропаганди, відкриття якої було заплановане на 1927 р. Очільники Центроспілки звертали увагу українських кооператорів на той факт, що досвід виставки в Генті вказував на доцільність влаштування виставки по країнах, а не по секціях (де кожен вид кооперації представлений окремо). Керівництво Центроспілки підкреслювало: хоча такий принцип експонування товарів обійдеться дорожче, однак виявиться, безперечно, більш вигідним. Пропонувалося згрупувати експонати радянської кооперації і декорувати відведене місце так, щоб воно було представлене в єдності.

¹⁷ Історія кооперативного руху [Текст] : підручник для кооперативних вузів [С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.]; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С. 405.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 60.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 29.

У разі відмови з боку МКА пропонувалося вимагати надання окремих вітрин для того, щоб радянські експонати усе-таки виділялися, а не змішувалися з усіма іншими²⁰.

Крім власної продукції, українські кооператори експонували на міжнародних кооперативних виставках та ярмарках досвід культурно-освітньої діяльності. Зокрема, Вукопспілка взяла активну участь у роботі Міжнародної кооперативної виставки преси в Празі у червні 1927 р. Практично всі окружні споживспілки УСРР надіслали для заходу експонати. Наприклад, Сумська окрспоживспілка 19 травня 1927 р. спрямувала до оргвідділу ВУКС матеріали для подальшого представлення їх на виставці в Празі: десять екземплярів брошур з гаслами, виданими Сумською спілкою для місячника кооперування населення; чотири примірники з відозвами до населення в місячник кооперування; вісім екземплярів журналу «Кооператор Сумщини»; два примірники журналу «Кооперація Сумщини»; фото подвір'я Сумської окрспоживспілки; сім друкованих примірників 4-х зборів уповноважених Сумської окрспоживспілки²¹.

Поширеною формою зв'язку національних кооперативних центрів у межах МКА був взаємний обмін делегаціями з метою ознайомлення із закордонним досвідом діяльності кооперативних організацій. Ще в 1922 р. делегація МКА відвідала радянську Росію, в тому числі УСРР, у результаті чого західноєвропейські кооператори отримали перші враження про досвід діяльності вітчизняної кооперації. Після отримання членства в МКА (1923 р.) представники ВУКС розпочали систематичні поїздки за кордон для вивчення досвіду європейських колег-кооператорів. Зокрема, восени 1924 р. українські кооператори на запрошення англійських кооператорів побували у Великобританії.

Влітку 1925 р. делегація Центроспілки СРСР, до якої входили і представники української кооперації, з метою ознайомлення з практикою кооперативного руху відвідала низку країн, у тому числі Німеччину, Бельгію, Великобританію, Данію, Швецію²². 10 серпня 1925 р. на засіданні правління ВУКС слухали питання про поїздку кооперативної делегації за кордон. Було вирішено, що до складу української делегації передусім мають увійти представники від робітничих споживчих кооперативів. Ідея про направлення спільної з Центроспілкою СРСР делегації була підтримана правлінням ВУКС, а це означає, що українські кооператори мали діяти відповідно до спільного з російськими кооператорами плану²³.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1515, арк. 12.

²¹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1515, арк. 6.

²² Варьяш Э. Советская кооперация в международном движении / Э. Варьяш // Союз потребителей. – 1925. – № 3. – С. 119.

²³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 255.

Присутність радянських представників на конгресах МКА стимулювала інтерес кооперативної громадськості Заходу до процесів, які відбувалися в радянській Росії. У середині 1920-х років західноєвропейські кооператори усе частіше почали приїздити до СРСР для вивчення діяльності радянської кооперації. Українські кооператори намагалися не втратити шанс, запросивши партнерів із Європи для відвідування УСРР. У червні 1925 р. англійські кооператори Ф. Грінвуд і В. Гартлей відвідали Ленінград. Тоді ж представники ВУКС і Сільського Господаря організували зустріч із українськими кооператорами для ознайомлення гостей з вітчизняним кооперативним рухом²⁴.

Восени 1925 р. у зв'язку з оформленням контракту на постачання кооперативним спілкам УСРР сільськогосподарських машин УСРР відвідала австрійська делегація кооператорів. У листопаді 1925 р. австрійські кооператори взяли участь у спільній нараді ВУКС та Сільського Господаря. Гості відзначали, що ознайомлення зі станом кооперативного будівництва в УСРР переконало їх у необхідності встановлення ділових відносин із українськими кооператорами. Керівник делегації – голова робітничого австрійського банку К. Лоренц – підкреслив зацікавленість кооперованого населення Австрії в українських замовленнях. «Ми певні, – висловив він надію, – що зв'язки наші з вами будуть поволі і неухильно зростати. І це будуть зв'язки не капіталу з капіталом, а кооперації однієї країни з кооперацією другої країни»²⁵.

Загалом упродовж 1920-х років відбувався систематичний обмін делегаціями між кооператорами різних країн. Наприклад, азербайджанські кооператори 21 квітня 1925 р. надіслали правлінню ВУКС лист-запрошення з пропозицією направити уповноважених від української кооперації на ювілейне засідання союзу споживчих кооперативів Азербайджану – Азериттіфак, яке мало відбутися 2 травня і співпадало з його 10-річним ювілеєм та 20-річним ювілеєм функціонування азербайджанської споживчої кооперації²⁶.

У другій половині 1920-х років, хоча обмін кооперативними делегаціями для вивчення досвіду активізувався, значно посилювався партійно-державний контроль за закордонними поїздками кооператорів. Попри те, що під час закордонних поїздок українські кооператори у першу чергу мали пропагувати переваги радянської кооперації, водночас вони намагалися переймати кращі методи діяльності колег-кооператорів. Наприклад, у 1928 р. правлінням ВУКС була направлена делегація для вивчення техніки торгової роботи в Західній Європі та Америці. Набутий українською делегацією досвід

²⁴ ЦДАВО України, ф. 807, оп. 1, спр. 15, арк. 301.

²⁵ Сільський господар. – 1925. – № 24–25. – С. 81.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 47.

торгівлі у споживчій кооперації (досвід підбору асортименту товарів та їх фасування) пропагувався у вітчизняних кооперативних виданнях²⁷.

У вересні 1928 р. делегація у складі фахівців Вукопспілки та працівників часопису «Кооперативне будівництво» побувала у Чехословаччині для вивчення досвіду місцевих кооператорів. Вибір зупинився на чеському робітничому кооперативі «Вчела» (Бджола) у Празі, відомому різноплановою діяльністю. Українські кооператори звернули увагу на те, що кооператив мав 25 магазинів для обслуговування своїх членів як у Празі, так і на її околицях. У кожному магазині були в наявності практично всі продукти харчування, а також дрова, що продавалися невеликими в'язанками. Повернувшись додому, українські кооператори висвітлювали у пресі здобутки вмілого управління в праській кооперації²⁸.

Розширенню ділового співробітництва українських кооперативних центрів із закордонними істотно заважала політична заангажованість радянського керівництва. Це стосується й обміну між делегаціями ВУКС і Західної України. Так, у травні 1929 р. представники центральних кооперативних установ Західної України на запрошення керівництва радянської кооперації відвідали УСРР. Західноукраїнські кооператори побували у Шепетівській окрузі, де ознайомилися з досвідом роботи місцевої споживчої кооперації. Також вони побували в Києві, де відбулася зустріч із київськими кооператорами. У Харкові західноукраїнські кооператори ознайомилися з роботою Українбанку, а також правління ВУКС і Сільського Господаря. Під час зустрічей представників ВУКС із кооператорами Західної України дискутувалися і питання національної політики. Вочевидь, під тиском більшовицьких керівників керівники ВУКС підштовхували своїх колег із Західної України до визнання необхідності її «радянізації». Під час перемовин у тодішній столиці УСРР Харкові голова кооперативного товариства у Львові Юліан Павликівський, висловлюючи прагнення до об'єднання кооператорів усіх українських земель, закликав до зруйнування кордонів між ними. Цей заклик мав не стільки політичну основу, скільки економічну. Справа в тому, що керівники ВУКС намагалися залучити західноукраїнських кооператорів на свою сторону, обіцяючи сприяння у наданні кредитів через Лондонський банк²⁹.

Міжнародні зв'язки українських кооператорів у багатьох випадках мали добродійне підґрунтя. Так, у важкі для населення радянської

²⁷ Брон. Торговая работа за границей / Брон // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1. – С. 75.

²⁸ Слітинський Л. Кооператив «Вчела» в Празі / Л. Слітинський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 55.

²⁹ Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1. оп. 20, спр. 2984, арк. 12.

України дні неврожаю та голоду 1921-1922 рр. чеські кооператори відправили на адресу Вукопспілки вагон продовольства і предметів першої необхідності³⁰. У свою чергу, й українські кооператори відгукнулися, коли потребували допомоги кооператори Західної Європи. Зокрема, 28 жовтня 1924 р. на засіданні правління ВУКС повідомили про те, що група делегатів XI Гентського конгресу МКА за ініціативою делегації СРСР внесла свою частку в загальну суму 1 тис. ф.ст. на користь страйкуючих гірників Боринажа (Бельгія). Тоді ж правління ВУКС підтримало цю ініціативу і надіслало на підтримку бельгійських гірників-членів кооперації 100 ф. ст.³¹.

Велике значення для вивчення закордонного кооперативного досвіду та пропаганди радянської кооперативної практики мали закордонні та вітчизняні кооперативні видання, а також виступи кооператорів із СРСР перед західноєвропейською громадськістю. У 1924 р. представники ВУКС у МКА отримали право публікуватися на сторінках зарубіжних кооперативних видань. Кооперативними виданнями Центроспілки СРСР, Вукопспілки та інших кооперативних центрів цікавилися російські та українські кооператори-емігранти, західноєвропейські кооператори, закордонні науковці, представники західних урядових економічних відомств. Відтак керівництво Центроспілки не шкодувало коштів на щотижневий видання часопису «Информационный бюллетень», який виходив російською, англійською, французькою і німецькою мовами.

Ефективною формою кооперативної пропаганди стали виступи представників радянської кооперації перед західноєвропейською спільнотою. Зокрема, Е. І. Варьяш вказував на зацікавленість кооперативною практикою в СРСР після виступу голови правління Центроспілки Л. М. Хінчука (уродженець м. Полтава) перед численними зібраннями робітників у Празі (1924 р.), Стокгольмі (1925 р.) та Парижі (1925 р.). Величезний успіх мав виступ представника радянської кооперації О. В. Гаврилова на англійському кооперативному конгресі в 1925 р. у Кембриджі. Цей виступ коментувався на сторінках західноєвропейської преси детально, як і доповідь Л. М. Хінчука. Не підлягає сумніву, що виступи очільників радянської кооперації переслідували пропагандистську мету. За словами Е. І. Варьяша, лідери радянської кооперації «пояснювали на Заході, чому радянська кооперація відіграє одну із першочергових ролей у побудові соціалізму»³².

Неабияку роль у підтримці радянського кооперативного досвіду мали усні чи письмові виступи західноєвропейських кооператорів.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1074, арк. 59.

³¹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 7.

³² Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация / Э. Варьяш. – М. : Город и деревня, 1926. – С. 84.

Наприклад, знаний серед міжнародної кооперативної спільноти французький кооператор Шарль Жід у лекції в Колледж де-Франс (Париж, 1928 р.) навів дані про радянську споживчу кооперацію, додавши її до списку країн, в яких кооперація користувалася великим авторитетом серед населення. Ш. Жід, безперечно, мав підстави свідчити, що споживча кооперація СРСР «стала важливою частиною радянської держави і навіть набула права участі у монополії зовнішньої торгівлі», однак від того факту, що наприкінці 1920-х років кооперація стала зручним механізмом для проведення більшовицьких економічних експериментів, учений ухилявся³³.

Керівництво ВУКС усіляко намагалося через періодичні видання ознайомлювати європейську спільноту зі станом справ в українській кооперації. Так, 26 березня 1925 р. правління ВУКС направило загальний нарис про стан вітчизняної споживчої кооперації на ім'я генерального секретаря МКА Г. Мея з проханням опублікувати його в Бюлетені МКА. Очільники ВУКС обіцяли у подальшому систематично надавати для публікації там огляди про найбільш яскраві моменти в житті української кооперації³⁴. У свою чергу, Г. Мей 24 липня 1925 р. надіслав до правління ВУКС листа з пропозицією надрукувати в українських кооперативних виданнях надіслані ним матеріали з нагоди 30-річчя МКА³⁵.

На сторінках українських періодичних кооперативних видань регулярно розміщувалися матеріали, які висвітлювали досвід кооперативних організацій Заходу. Наприклад, у другій половині 1920-х років у часописі ВУКС «Кооперативне будівництво» ввели спеціальну рубрику «Кооперація за кордоном». Зокрема, в № 1 часопису «Кооперативне будівництво» за 1927 р. описується досвід споживчої кооперації Великобританії, Швеції та Чехословаччини. Нашу увагу привернула інформація про виробничу діяльність західноєвропейської споживчої кооперації. Так, товариство оптових закупівель чеських споживчих товариств побудувало фабрику цикорію, центральний склад у Празі, відкрило лабораторію для хімічних аналізів, придбало млин, розпочало спорудження в Празі м'ясоконсервної фабрики. Стаття звертала увагу вітчизняних кооператорів на те, що у результаті продукція промислових підприємств чеської споживчої кооперації у Празі становила 17% від її загального обігу³⁶.

В одному з номерів часопису «Кооперативне будівництво» за 1927 р. зазначалося, що щоденні кооперативні газети існували лише в

³³ Лифшиц И. А. Мировая кооперация и Международный Кооперативный Альянс / И. А. Лифшиц // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 13. – С. 7.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 6.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826, арк. 35.

³⁶ За кордоном // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 1. – С. 82.

СРСР (газета «Кооперативная жизнь») і в Швейцарії. Однак за обсягом тиражу кооперативних періодичних видань на першому місці була Німеччина – 1 млн 261 тис. 943 примірників, потім Великобританія – 1 млн 210 тис. 300 примірників, Чехословаччина – 448 тис. 817 примірників, Швейцарія – 313 тис. 900 примірників. П'яте місце належало СРСР – 296 тис. 150 примірників кооперативних газет і журналів³⁷.

Досвід споживчої кооперації Франції щодо страхування кооперативних працівників від нещасних випадків на роботі та пошуку методів для забезпечення безаварійного виконання виробничих операцій на кооперативних підприємствах висвітлювався в часописі «Кооперативне будівництво» (1928 р., № 10). Водночас наголошувалося на юридичній практиці кооператорів Франції. Зокрема, в 1927 р. юридичні бюро при французьких споживчих кооперативах та їх спілках надали 1785 консультацій членам та працівникам кооперації із питань статутних, реалізації законів та практики оподаткування³⁸.

Зберігає актуальність стаття про досвід шведських кооператорів («Кооперативне будівництво», 1928 р., № 17-18). Там зазначалося, що шведська споживча кооперація ґрунтувалася на роцдельських принципах і була політично нейтральною. З огляду на це серед своїх членів вона мала представників усіх верств суспільства. У багатьох шведських спілках в органах правління перебували кооператори з різними, навіть просто протилежними політичними переконаннями, і працювали у цілковитому єднанні для добробуту кооперативу. У статті підкреслювалося, що шведська кооперація нічого не купує і нічого не продає у борг (цей факт також підтверджує дотримання шведськими кооператорами роцдельських принципів). Акцентувалося на тому, що українським кооператорам є чому навчитися у шведської кооперації, зокрема досвіду технічної постановки роботи в галузі торгівлі. «Шведська кооперація, – зазначалось у статті, – дуже добре технічно обслуговує свого пайовика, це те, що ми мусимо навчитися у неї»³⁹.

Однак автор вищезгаданої статті Н. Дулін, висвітлюючи позитивний досвід шведських кооператорів, усе-таки намагався спрямувати їх потенціал у «правильне русло». Він був переконаний, що шведська кооперація, на відміну від радянської, мало розвивала громадську і масову роботу. Не випадково керівники шведської кооперації, побувавши в радянській Україні і ознайомившись із українським кооперативним

³⁷ Лифшиц И. Кооперация за границей / И. Лифшиц // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 17-18. – С. 48

³⁸ Лифшиц И. Потребкооперация Франции в 1927 году / И. Лифшиц // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 10. – С. 56-57.

³⁹ Дулін Н. Шведська кооперація / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17-18. – С. 60-61.

рухом, не раз свідчили, що їм доводиться вчитися у радянських кооператорів, як організувати громадську роботу⁴⁰.

Цікавим був досвід німецьких кооператорів щодо кооперування населення, про який повідомляв часопис «Кооперативне будівництво» (1928 р.), адже тоді партійно-державне керівництво СРСР намагалось активізувати процес кооперування населення, розглядаючи його як шлях до перетворень на селі та побудови соціалізму. Ефективним засобом залучення нових пайовиків у Німеччині стало влаштування кооператорами екскурсій на кооперативні підприємства. Це мало важливе значення, оскільки власники приватних підприємств не дозволяли пересічним громадянам відвідувати їх. З метою залучення жінок до кооперації німецькими кооператорами після обіду влаштовувалася так звана «чашка кави», яка супроводжувалася демонстрацією діапозитивів і фільмів про кооперацію. Сприяли залученню нових пайовиків і виставки товарів кооперативного виробництва в Гамбурзі, які влаштовувалися щорічно до Різдва. Аналогічні заходи організовували споживчі кооперативи Берліна, Лейпцига, Дрездена, Хемніца. Берлінський споживчий кооператив регулярно влаштовував виставки моди. Споживчі товариства Німеччини організовували спеціальні вечори для підлітків та дітей із демонстрацією діапозитивів про кооперацію⁴¹.

Низка брошур та публікацій в українських кооперативних виданнях містила порівняльну характеристику про радянську та закордонну споживчу кооперацію. Наприклад, у праці А. Гречка «Кооперація за кордоном і в нас» (1927 р.) були наведені дані для порівняння, що стосувалися таких кооперативних центрів, як Вукопспілка, Сільський Господар, Плодоспілка, Добробут, і кооперативних центрів зарубіжних країн. Хоча книга мала пропагандистський характер, однак дані про господарську діяльність кооперації окремих країн світу можуть і сьогодні бути предметом наукового дослідження⁴².

Помітну роль у обміні кооперативним досвідом між кооперацією СРСР та кооперацією Західної Європи відігравав жіночий кооперативний рух. Уперше на міжнародному кооперативному форумі питання про такий рух було порушено в 1913 р. у Глазго (Шотландія). Але Перша світова війна припинила діяльність МКА і лише в 1920 р. відома кооператорка та громадська діячка з Австрії Емма Фрейндліх мала можливість приїздити до Лондона і знову вести розмову про утворення Міжнародної кооперативної жіночої гільдії. До моменту

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Новые методы кооперирования на Западе // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 65.

⁴² Гречка А. Кооперація за кордоном і в нас. Друге видання / А. Гречка. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 70 с.

скликання Першої міжнародної конференції кооперованих жінок, яке відбулося в 1921 р., у деяких країнах уже існували автономні жіночі кооперативні організації. Перше місце серед них займали жіночі гільдії Англії, створені ще у 80-х роках XIX ст. Такі гільдії також діяли в Голландії і Норвегії. В інших країнах робота серед жінок-кооператорів тоді знаходилась у зародковому стані і мала випадковий характер.

23-25 серпня 1921 р. у Базелі, напередодні X конгресу МКА, відбулася Перша міжнародна жіноча кооперативна конференція, на якій були присутні жінки з англійської, шотландської, ірландської, шведської, норвезької та голландської гільдій і представниці від кооперативних жіночих комісій Австрії та Швейцарії. На конференції було 40 делегаток, у тому числі і від радянської Росії⁴³. Е. Фрейндліх внесла резолюцію, яку одноголосно ухвалили: «Перша міжнародна конференція кооперованих жінок намагається встановити зв'язок між кооперованими жінками в усіх країнах з метою використання діяльності жінок для посилення роботи Міжнародного Кооперативного Альянсу; вона виражає впевненість, що її зусилля будуть повністю підтримані Центральним комітетом Міжнародного Кооперативного Альянсу».⁴⁴

Конференція визнала бажаним, щоб у кожній країні була створена жіноча кооперативна організація, і схвалила створення Жіночого комітету МКА⁴⁵. Президентом комітету обрали вищезгадану Е. Фрейндліх, яка була членом австрійського парламенту. Першими членами Жіночого комітету МКА виявилися кооперативні гільдії Австрії, Бельгії, Англії, Голландії, Ірландії, Норвегії, Франції, Шотландії, Швеції і Швейцарії. Пізніше до нього були кооптовані представники Чехословаччини та США. Основним завданням Комітету стала підготовка створення Міжнародної кооперативної жіночої гільдії з метою спілкування жінок-кооператорів між собою та впливу на міжнародний кооперативний рух.

У серпні 1924 р. в Генті на Другій міжнародній конференції жінок-кооператорів, яка відбулася напередодні XI конгресу МКА, була створена Міжнародна кооперативна жіноча гільдія (МКЖГ)⁴⁶. Членами вказаної організації тоді стали 11 країн та, крім цього, було кооптовано з дорадчим голосом представниць із чотирьох країн: Японії, США, Німеччини та СРСР. Загалом радянські кооператори виступали проти утворення окремих жіночих організацій у кооперації. Однак саме з 1924 р. у

⁴³ Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. Выпуск первый. – Л.: Изд-во кооперативной секции Коминтерна ИККИ, Военная типография, Управление РККА, 1924. – С. 63.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Бюллетень Кооперативной секции Коминтерна. – 1924. – № 12. – С. 29.

СРСР при районних (окружних) споживспілках і потужних ЦРК почали створювати так звані жіночі комісії, які об'єднували жіночий актив. Центральна жіноча комісія споживчої кооперації, створена при Центроспілці СРСР, у 1924 р. вступила до складу МЖКГ⁴⁷.

На міжнародній жіночій кооперативній конференції в Генті (1924 р.) заявили про себе жінки – представниці УСРР. Представниця від УСРР М. К. Левкович сформулювала кредо радянських жінок-кооператорів, заявивши, що кооперація лише тоді служить інтересам трудівників, коли надає допомогу пролетаріату в боротьбі за знищення буржуазного суспільного устрою. А після відмови президії конференції МЖКГ обговорити окремо питання про здобутки кооперації за умов більшовицького режиму, радянські делегатки в знак протесту залишили цей міжнародний форум⁴⁸.

У квітні 1926 р. у Гаазі (Голландія) відбулося чергове засідання Виконкому Міжнародної жіночої кооперативної гільдії. На ньому був заслуханий звіт за 1925 р. і розроблений порядок участі Гільдії в XII кооперативному конгресі в Стокгольмі (1927 р.). Жінки-кооператори наголошували на вирішенні таких проблем, як боротьба з фальсифікацією продуктів та високими цінами на предмети першої необхідності. Було вирішено під час засідань Стокгольмського конгресу МКА організувати на виставці жіночий відділ, а також приурочити до англійського кооперативного конгресу (1927 р.) екскурсію жінок-кооператорів до Англії⁴⁹.

12-13 серпня 1927 р., напередодні XII конгресу МКА у Стокгольмі, відбулася Третя Міжнародна кооперативна жіноча конференція. У ній взяли участь 153 делегатки з вирішальним голосом із тих країн, де були жіночі кооперативні гільдії, і 17 делегаток із дорадчим голосом із тих країн, де жінки брали активну участь у кооперації, не відособлюючись у кооперативні гільдії. До останніх належали й жінки з СРСР. Загалом у конференції взяли участь 206 жінок-кооператорів⁵⁰.

На конференції обговорювали важливі питання. Серед інших заслухали доповідь «Низькі ціни або високі премії на забір». В обговоренні доповіді виступили радянські делегатки, які підкреслили необхідність встановлення більш чіткої політики цін. У прийнятій резолюції з цього питання зазначалося про те, що кооперація зможе знизити ціни, коли збільшиться кількість її покупців, і головним чином – домашніх господарок⁵¹. Делегатки вирішували проблему налагодження споживчими кооперативами побутових умов, у тому числі організацією кооперативних

⁴⁷ Житомирський В. Путі закордонної кооперації / В. Житомирський. – Х. : Книгоспілка, 1930. – С. 18.

⁴⁸ Бюллетень Кооперативной секции Коминтерна. – 1924. – № 12. – С. 32.

⁴⁹ Лифшиц И. А. Женщина в международной кооперации / И. А. Лифшиц // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 5. – С. 59.

⁵⁰ Лифшиц И. 3-я Международная конференция женщин-кооператоров / И. Лифшиц // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 32.

⁵¹ Там же.

пралень. Активно обговорювали питання про необхідність запобігання фальсифікації продуктів харчування. Учасниці конференції ухвалили посилити міжнародне співробітництво для боротьби з підробками і погіршенням харчових продуктів. Міжнародному кооперативному співтовариству пропонувалося провести кампанію залучення нових членів кооперації під гаслом «якісне харчування»⁵². Запропонований жінками-кооператорами обмін досвідом вирішення вказаних проблем залишається і нині актуальним для будь-якої країни.

Якщо в межах радянської України, як і загалом у СРСР, окремих жіночих споживчих кооперативів не створювали, то в Західній Україні існували відокремлені жіночі кооперативи у Львові та інших містах, які влаштовували крамниці, виробничі майстерні та курси хатнього господарства. Жінки-кооператори Західної України, як і жінки-кооператори з УСРР, підтримували тісні зв'язки з міжнародним жіночим кооперативним рухом. Делегатки Української жіночої кооперативної гільдії створеної в Західній Україні на базі кооперативної секції «Союз україною», брали участь у конгресах Міжнародної жіночої кооперативної гільдії у Відні (1930 р.), Лондоні (1933 р.) і Парижі (1937 р.). У 1935 р. Українська жіноча кооперативна гільдія Західної України стала повноправним членом МЖГК. Отже, і жінки-кооператори УСРР, і жінки-кооператори Західної України як учасники міжнародних жіночих кооперативних форумів мали можливість відвідати інші країни, обмінятися досвідом діяльності та перейняти кращі надбання, спонукати МКА до вирішення нагальних соціально-економічних і кооперативних проблем.

Таким чином, упродовж 1920-х років відбувався активний обмін досвідом між вітчизняними та закордонними кооператорами. Цього досягали завдяки участі українських кооперативних організацій у міжнародних кооперативних виставках та ярмарках. Вітчизняні кооператори також організовували поїздки за кордон та в радянські республіки в межах СРСР, здійснюючи ознайомлення на місцях із досвідом діяльності колег-кооператорів. Великий вплив на західноєвропейську громадськість з метою пропаганди досягнень радянської кооперації мали виступи вітчизняних кооператорів під час кооперативних форумів і зустрічей, а також їх статті на сторінках міжнародних кооперативних видань, друкованих органів Центроспілки СРСР і Вукопспілки (у тому числі в перекладі європейськими мовами). Значну роль у розширенні контактів між кооперативними організаціями країн Європи упродовж 1920-х років відігравав жіночий кооперативний рух, у якому жінки-кооператори від УСРР та Західної України брали активну участь.

⁵² Там же.

Нині участь Укоопспілки у міжнародному кооперативному русі має велике значення для української економіки, зростання міжнародного престижу України, посилення позиції країни на світовому ринку. Вітчизняна кооперація має реальний шанс стати органічною частиною міжнародного кооперативного руху. Та для цього потрібні не лише бажання власне кооператорів і пайовиків, але й державна законодавча, правова та податкова підтримка зовнішньоекономічних ініціатив кооперативних організацій. На жаль, нині в Україні доводиться спостерігати ігнорування вищими органами влади, зокрема тими, які опікуються зовнішньою політикою, багаторічного досвіду зв'язків вітчизняних кооперативних структур із міжнародною кооперативною спільнотою.

**ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**FINANCIAL AND ECONOMIC
STUDIES**

Петро КУЩИК, Василь БАЧИНСЬКИЙ

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ В КОМПАНІЇ

Petro KUTSYK, Vasyl BACHYNSKYI

MODERN APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACCOUNTING IN A COMPANY

Abstract. *The problems and modern approaches to the organization of management accounting in enterprises of the real sector the economy of Ukraine are considered. The purpose and main tasks of the accounting organization are defined; the scientific publications and practical achievements in the field of the management accounting, its influences on construction of information systems of a management direction are analysed. The internal structural of management accounting, its "scope of competence" in the system of substantiation of management decisions is considered. The stages of information flow of the management cycle (planning, accounting, analysis, control and regulation) in the context of building management accounting are defined. The detailed elements of management accounting and technology of accounting organization to the normative method are described.*

Ефективне функціонування суб'єктів господарювання реального сектору економіки України можливе лише за умов використання новітніх концепцій, форм та методів управління, які базуються на передових інформаційних технологіях і передусім на запровадженні системи управлінського обліку. Адже науково обґрунтована і добре налагоджена на практиці інформаційна система управлінського обліку повністю визначає можливості прийняття цілеспрямованих управлінських рішень і в цьому значенні є однією з головних передумов життєдіяльності підприємств усіх форм власності.

Запровадження управлінського обліку в господарську практику підприємств України насамперед потребує вирішення проблем його належної організації, інтеграції основних функцій і елементів у системі управління, процесного підходу до побудови нормативного, методичного, інформаційного, технічного, технологічного, математичного й ергономічного забезпечення, диференціації обов'язків бухгалтерських й інших економічних служб, делегування прав щодо прийняття управлінських рішень, комунікації, забезпечення конфіденційності та збереження комерційної таємниці щодо інформації управлінського обліку, його гнучкості тощо. Питання організації

управлінського обліку розглядались у багатьох наукових публікаціях¹. Водночас використовувалися різні підходи: цільовий, системний, структурний, функціональний, організаційний тощо. Позитивно оцінюючи ці публікації, варто відзначити, що на даний час ці проблеми у контексті управлінського обліку недостатньо вивчені та опрацьовані, недостатньо розкриті в наукових публікаціях, а в переважній більшості середніх і малих підприємств не ставилися зовсім.

Досить важливим, на наш погляд, є вирішення проблеми однозначності внутрішньої структурної будови управлінського обліку, адже від її правильного вирішення залежить правильність визначення завдань, функцій, предмета і методу управлінського обліку.

Потребують вирішення проблеми організації управлінського обліку щодо окреслення “сфери компетенції” управлінського обліку та забезпечення комплексного підходу і взаємоузгодження інформаційних систем: планування - облік, облік - аналіз, облік - контроль, облік - регулювання тощо.

При визначенні “сфери компетенції” управлінського обліку, на наш погляд, слід виходити із загальної теорії систем і особливо з поняття “ієрархія систем”. Система – це організована сукупність чи комбінація предметів або явищ, які являють собою єдине ціле.

За даним підходом економічна система включає в себе підсистему функціонального процесу, а саме: виробництво, виконання робіт; надання послуг; збут продукції тощо, а також систему обслуговування управління та безпосереднього процесу прийняття управлінського рішення щодо здійснення функціональних процесів. Саме компонентом останньої підсистеми і є управлінський облік. Він охоплює значне коло об'єктів регулювання (матеріальні, трудові, фінансові та інформаційні ресурси), є складовою частиною сфери управління, оскільки інформаційно забезпечує її і безпосередньо, в межах наділених повноважень, здійснює управління людьми, речами, господарською діяльністю та системою в цілому, а також формує варіанти різних типів управлінських рішень (політичних, стратегічних, тактичних і операційних).

¹ Бачинський В. І. Проблеми структури інформаційної системи господарського обліку та шляхи їх вирішення / В. І. Бачинський, В. С. Загорський // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія економічна, випуск 16. – Львів : Львівська комерційна академія, 2004. – 536 с.; Куцик П. О. Концептуальний розвиток методології бухгалтерського обліку [текст] : монографія / М. В. Корягін, П. О. Куцик. – Львів : ЛКА, 2015. – 239 с.; Куцик П. О. Управлінський облік операційної діяльності підприємств оптової торгівлі : монографія / П. О. Куцик, В. І. Бачинський, О. А. Полянська [за заг. ред. П. О. Куцика]. – Львів : Видавництво “Растр-7”, 2015. – 312 с.; Куцик П. О. Концепція уніфікованої системи обліку і звітності в корпоративному управлінні : монографія / П. О. Куцик; ЛТЕУ. – Львів : ЛТЕУ, 2017. – 408 с.

Тобто у “сферу компетенції” управлінського обліку входять інформаційне забезпечення всього поля управлінських рішень і управлінські дії в межах наданих адміністрацією прав.

Управлінський облік охоплює всі стадії інформаційного потоку управлінського циклу (планування, облік, аналіз, контроль і регулювання). Деякі економісти стверджують, що всі перелічені стадії інформаційного потоку належать до різних галузей знань – планування, обліку, аналізу та контролю. На їх думку, управлінський облік, як і фінансовий, повинен охоплювати лише облікові аспекти системи збору й обробки інформації, необхідної для процесу управління, а саме: облік повної собівартості, систему нормативних витрат, комплекс внутрішньої бухгалтерської звітності тощо.

Як правильно зауважує В. В. Ходзіцька, “...такий підхід не виправданий принаймні з трьох причин². По-перше, академічний погляд на галузь знань є прийнятним на суто теоретичному, а не на прикладному рівні. На практиці цілісні інформаційно-аналітичні механізми створюються за цільовим принципом для вирішення певного комплексного завдання. Для управлінського обліку таким завданням є здійснення обліку, аналізу чи планування як функцій, так і використання окремих їх елементів з метою інформаційного забезпечення процесу прийняття управлінських рішень з оптимізації алгоритму “витрати-обсяг реалізації - прибуток”. Тому управлінський облік ширший, ніж власне облік, але вужчий, ніж інформаційна система управління. По-друге, фінансовий облік теж задіяний у повному управлінському циклі, як його окрема стадія. Він здійснює вимірювання господарської діяльності і через систему фінансової звітності (зворотній зв'язок) передає цю інформацію зовнішнім користувачам. Таким чином, стадії планування та інтерпретації вихідної інформації в цьому циклі здійснюються за межами підприємства. Цього досить для фінансового обліку, але не для управлінського, який інформаційно обслуговує цілісний управлінський цикл. Тому поняття управлінського обліку набагато ширше. Він не тільки відображає господарську діяльність, а й впливає на неї”³.

В інформаційному блоці “планування - облік” планування задає ціль - плановий рівень керованого показника. Тим самим обумовлюється порядок дій факторів – керуючих величин. Планування надзвичайно близьке до бухгалтерського обліку, воно вивчає і задає контури майбутніх господарських фактів, які через певний період

² Ходзіцька В. В. Управлінський (внутрішньогосподарський) облік: його суть та місце в системі формування економічної інформації в умовах ринкових відносин / В. В. Ходзіцька // Світ бухгалтерського обліку. – 1998. – № 6. – С. 36-37.

³ Там само. – С. 38.

стають предметом обліку. У чинній системі обліку обмін інформацією з системою планування проводиться в основному через звітність, яка у вигляді результативних показників і балансових таблиць відображає лише частину інформації, сконцентрованої в системі бухгалтерського обліку. На нашу думку, при організації управлінського обліку необхідно передбачати включення планових (нормативних) показників безпосередньо в систему бухгалтерських рахунків та реєстрів, що дозволить значно прискорити процес формування інформації для управління і посилити прямі та зворотні зв'язки між обліком і плануванням. Крім цього, у сферу управлінського обліку переходить частина функцій планування (планування і нормування витрат, складання кошторисів, прогнозів тощо), що й відрізняє останній від системи виробничого обліку.

Найважливішою складовою частиною єдиної системи господарського обліку і управлінського обліку зокрема є бухгалтерський облік. Сфера його діяльності значно відрізняється від сфери діяльності інших видів обліку. У повній мірі його функції, зокрема обліку витрат, організаційні і технологічні принципи розвиваються в первинній (основній) ланці – на виробничому підприємстві. Бухгалтерський облік витрат – найбільш упорядкована в методичному і організаційному відношенні система спостереження, реєстрації, взаємозв'язаного відображення і контролю фактичного стану наявності і використання ресурсів, результатів господарювання і в кінцевому підсумку ефективності виробництва. Головні відмінні риси бухгалтерського обліку витрат: документування і обґрунтованість, суцільне і безперервне відображення господарських фактів, застосування грошового вимірника, використання спеціальних технічних прийомів (рахунків, подвійного запису, балансового узгодження засобів і джерел їх утворення).

Бухгалтерський облік перш за все є кібернетичною інформаційною системою, яка функціонує і розвивається за чітко визначеними принципами, що впливають із принципів організації будь-якої системи. Саме такий підхід дає можливість визначати облік як одну з важливих функцій управління.

Аналіз виступає частиною системи більш високого порядку – системи управління, в якій він виконує одну із загальних функцій. При цьому постійне ускладнення виробництва все більше посилює роль аналітичних функцій в оперативному управлінні. Це пояснюється тим, що відсутність чіткого аналізу витрат приводить до суттєвих помилок при прийнятті управлінських рішень, створює додатковий обсяг управлінських робіт, пов'язаних із усуненням диспропорцій і проривів,

що виникають у процесі виробництва. Таким чином, аналіз виступає як основа для підготовки і прийняття управлінських рішень.

У системі управління процесом формування собівартості продукції аналіз і оцінка займають проміжне місце між обліком, з одного боку, регулюванням і плануванням, – з іншого.

Всі ці стадії тісно взаємопов'язані – без обліку витрат виробництва немає аналізу та оцінки; без останніх, у свою чергу, втрачають зміст облік і калькулювання. Разом з тим, без даних обліку, аналізу та оцінки неможливе регулювання процесу формування собівартості і планування її складових. Цей зв'язок обумовлює необхідність застосування єдиної методології розрахунку показників незалежно від стадії їх використання.

Проте існують особливості співвідношень між фактами господарської діяльності та їх інформаційним відображенням. Так, планування задає ціль, облік витрат завжди слідує за фактом їх здійснення, аналіз і оцінка з метою підвищення ефективності регулювання повинні проводитись одночасно з фактами виробничого споживання ресурсів, а подекуди і випереджувати їх з метою усунення небажаних відхилень. Аналіз і оцінка – це своєрідний “міст” від обліку витрат до регулювання та їх планування, тому вони розвиваються під впливом вимог планування і регулювання, але з врахуванням інформаційних особливостей обліку.

Інформація про господарські факти повинна бути розширена за рахунок системи прогностичних оцінок, вона має випереджати факти здійснення витрат, забезпечуючи науково обґрунтоване передбачення напрямів та умов їх розвитку.

Ретроспективний аналіз на підприємствах найбільш розвинутий як за цілями, так і за організаційно-методологічними і методичними характеристиками та формою подання.

Оперативний і прогностичний види аналізу “випали” з практики управління виробничими підприємствами. У той же час їм належить особлива роль в організації дієвої системи управлінського обліку і в удосконаленні управління в цілому. Без них неможливо вирішити проблеми безперервності аналізу, адаптації до ринкових умов, роботи підприємств в автоматизованому середовищі, досягненні режиму передбачення і попередження помилок і зривів у виробничій діяльності.

Виконання завдань із зниження питомої ваги виробничих витрат і втрат тісно взаємопов'язане з організацією контролю за формуванням основних і накладних витрат та обчислення собівартості виготовленої продукції.

Контрольні функції управлінського обліку обумовлюються методами обліку витрат на виробництво і калькулювання собівартості продукції, які вносять суттєві зміни в методику контролю. Контролювати процес формування витрат, коли вони в поточному бухгалтерському обліку відображаються окремо за нормами і відхиленнями від норм досить легко, значно важче, коли фактичні витрати накопичуються за статтями загальною сумою.

Здійснення контролю за формуванням витрат потребує чіткої організації і взаємодії економічних та технічних служб. Тому вирішенню питань покращання контролю в системі управлінського обліку має допомогти чітка підготовча робота, яка передбачала б: вивчення стану контролю взагалі і його функціонування в системі управлінського обліку зокрема; визначення конкретних виконавців як з боку бухгалтерії, так і працівників інших економічних і технічних служб; уточнення об'єктів контролю і перегляд посадових інструкцій і функціональних обов'язків відділів, служб і конкретних виконавців; відбір і удосконалення системи показників об'єктів, що підлягають контролю і оперативному регулюванню у виробничих процесах; упорядкування первинної документації з обліку витрат на виробництво за нормативною системою; вироблення чіткої методики контролю; визначення джерел інформації та інформаційної бази контролю; призначення керівників і виконавців.

Дані питання необхідно розробляти з врахуванням комунікаційних зв'язків та оформити у вигляді чіткої програми дій.

При здійсненні контролю прямих витрат слід врахувати особливості їх зміни залежно від обсягу випуску продукції, а також методи їх розподілу між групами і найменуванням виробів.

Непрямі витрати необхідно контролювати відповідно до їх ролі і призначення на виробництві, з врахуванням методики обліку і розподілу за об'єктами.

Роль планування, обліку, аналізу і контролю в системі управління помітно зростає у зв'язку з виділенням у самостійну функцію процесу прийняття рішення. Цей процес з погляду технології складається з ряду етапів: визначення мети і завдань, пошук аналога рішень, збір, обробка і систематизація інформації, побудова моделі рішення та її оцінка, покращання моделі рішення і вибір найкращого варіанта. При виконанні всіх етапів від самого початку до кінця задіяна облікова інформація.

Облік не замінює осіб, які приймають рішення, але економічна обґрунтованість і правильність прийнятих рішень залежить від обліку. У зв'язку з цим облік повинен надати точні, глибокі і всебічні дані про об'єкт, по якому приймається рішення; забезпечити достатню

інтерпретацію цих даних для полегшення прийняття рішення. З першою частиною функції сучасний облік справляється вправно, проте для успішного виконання другої частини потребується ще організаційно-методологічне удосконалення. Показники обліку, характер і ступінь їх узагальнення і, найголовніше, форма і спосіб подання споживачам повинні бути змінені відповідно до вимог управління.

Отже, кожний елемент управлінського обліку – це частина функцій управління.

Подальше удосконалення обліку повинно відбуватися шляхом поліпшення реалізації потенційних його можливостей як управлінської функції. Це можливо лише при вищих організаційних формах, однією з яких є система управлінського обліку.

На даний час на багатьох підприємствах України немає аналогів організаційних форм управлінського обліку, які б об'єднували в одну систему цілі, завдання, методи різних функцій управління – планування, обліку, аналізу, контролю і регулювання. В організаційній системі управління підприємствами ці функції виконуються різними структурними підрозділами апарату і в більшості випадків не взаємоузгоджені. На нашу думку, для усунення такого недоліку, і з метою створення в майбутньому ефективної системи управлінського обліку необхідно скористатися досвідом розвинутих країн світу та пропозиціями наших вчених щодо цих питань⁴.

У зарубіжній практиці система управлінського обліку функціонує як окремий підрозділ бухгалтерії, що реалізує свої цілі на базі єдиних інформаційних центрів. У цих підрозділах функції збору, вимірювання, групування, інтерпретації облікової інформації та підготовки управлінських рішень виконуються з допомогою об'єднаних зусиль органів планування, обліку, аналізу і контролю. Управлінська інформація опрацьовується спеціально створеними комісіями і спрямовується різним споживачам для прийняття рішень.

⁴ Куцик П. О. Діяльність торговельних підприємств у конкурентному середовищі: контрольно-аналітичне забезпечення системи управління [текст] : монографія / П. О. Куцик, Л. Г. Медвідь, В. О. Шевчук, Д. О. Харинович-Яворська. – Чернівці : Технодрук, 2015. – 370 с.; Куцик П. О. Управлінський облік операційної діяльності підприємств оптової торгівлі : монографія / П. О. Куцик, В. І. Бачинський, О. А. Полянська [за заг. ред. П. О. Куцика]. – Львів : Видавництво "Растр-7", 2015. – 312 с.; Куцик П. О. Концепція уніфікованої системи обліку і звітності в корпоративному управлінні : монографія / П. О. Куцик; ЛТЕУ. – Львів : ЛТЕУ, 2017. – 408 с.; Куцик П. О. Інтегрована система обліку і внутрішнього контролю в управлінні ринками : монографія / П. О. Куцик, Р. А. Марценюк, Ф. Ф. Макарук, М. Ю. Чік. – Львів : Видавництво Львівського торговельно-економічного університету, 2020. – 280 с.

У нашій господарській практиці об'єднання різних функціональних служб для реалізації певних завдань здійснювалося на основі програмно-цілевих підходів. Тому ми вважаємо, що даний підхід може бути використаний як форма об'єднання різних функціональних служб для виконання наміченої програми інформаційного забезпечення і підготовки управлінських рішень щодо процесу управління процесом формування витрат і зниження собівартості продукції. Це один із найперших кроків у реалізації ідеї управлінської орієнтації обліку. Більш вищі форми, на нашу думку, будуть винайдені в майбутньому при практичному здійсненні управлінського обліку. Проте роботи з удосконалення організаційних форм апарату бухгалтерій та облікового процесу на виробничих підприємствах України необхідно розпочати вже сьогодні.

В умовах ринкової економіки бухгалтерії належить перетворитись у активну дослідницьку лабораторію, основним завданням якої було б інформаційне забезпечення апарату управління релевантними даними та винайдення шляхів зниження витрат виробництва, складання оперативної звітності для внутрішніх потреб та достовірної звітності для зовнішніх користувачів. З цією метою структура апарату бухгалтерії повинна будуватися в залежності від розмірів підприємства, особливостей організації виробництва, рівня централізації управління, характеру діяльності і способів обробки облікової інформації.

Такий підхід підтверджується досвідом економічно розвинутих країн світу та передовим вітчизняним досвідом.

З позицій поділу обліку на фінансовий і управлінський, а отже і апарату бухгалтерії необхідно врахувати два суттєвих аспекти. По-перше, потреба в такому поділі актуальна не для всіх виробничих підприємств. Вона виникає за умов значного зростання обсягів діяльності підприємства, ускладнення його організаційної структури, рівня та особливостей управління, удосконалення способів обробки інформації, наявності різноманітних і одночасно зацікавлених споживачів облікової інформації, а також необхідності забезпечення конфіденційності інформації.

По-друге, бухгалтерія має бути наділена правами повної свободи дій у межах загальнодержавних і міжнародних принципів побудови обліку, незалежною у відносинах із іншими службами підприємства, мати в своєму розпорядженні розвинутий методичний апарат, який базувався би на досконалій теорії витрат виробництва, гнучких методах, автоматизованій обробці інформації та економіко-математичному моделюванні.

Перший аспект наочно простежується на прикладі підприємств малого, середнього та великого бізнесу. На малих підприємствах з

простою структурою і невеликими обсягами діяльності бухгалтерія, як правило, відсутня. Облік здійснює особа, що призначена керівником підприємства, або бухгалтер-аудитор, який працює деякий час за трудовою угодою. У даному випадку не виникає потреби поділу обліку на фінансовий і управлінський.

Вся облікова інформація досить легко простежується і повністю використовується для внутрішніх потреб управління підприємством. За цих умов має місце швидший вибір фінансової інформації з усієї сукупності управлінської інформації з метою складання і подання бухгалтерської, статистичної і податкової звітності, ніж виділення управлінської інформації з даних фінансового обліку.

Зростання обсягів діяльності, подальше ускладнення структури управління обумовлюють створення окремого підрозділу підприємства – бухгалтерії. Це характерно для розвинутих підприємств малого і середнього бізнесу. Проте і на цих підприємствах ще не виникає необхідності виділення фінансового і управлінського обліку в окремі види облікової практики. Бухгалтерії таких підприємств мають змогу забезпечувати на достатньому рівні потреби як внутрішніх, так і зовнішніх споживачів інформації на основі єдиної (неподільної, інтегрованої) системи обліку.

Лише при значному ускладненні організації і технології виробництва, структури управління підприємством, нестабільності умов господарювання, загостренні конкуренції, зростанні кооперації і поділу бухгалтерської праці, що характерно для середніх і великих підприємств, які працюють в умовах розвинутих ринкових відносин, стає необхідним виділення фінансового й управлінського обліку в окремі галузі теоретичних знань і облікової практики. Слід відзначити, що це є необхідною, проте ще недостатньою умовою. У повному обсязі поділ обліку на фінансовий і управлінський стане можливим при вирішенні проблем, зазначених у другому аспекті необхідних передумов. Зростання обсягів інформації на підприємствах приводить до того, що в єдиній системі бухгалтерського обліку і переважно при ручній технології облікового процесу досить важко формувати дані, які необхідні для внутрішніх потреб управління, інвесторів, державних органів, інших споживачів. За цих умов спостерігається значне перевантаження бухгалтерського апарату. Він стає неспроможним забезпечувати різні рівні управління у різноманітній інформації, прогнозних розрахунках, готувати варіанти управлінських рішень і безпосередньо брати участь в управлінні. Вирішення цих проблем можливе лише на новій науковій основі, прогресивній технічній базі обробки економічної інформації, при застосуванні передових методів обліку і калькулювання, впровадження математичних методів у сферу

економіки, а також при досягненні оптимального співвідношення принципів побудови обліку (централізації, децентралізації, їх комбінацій).

На підприємствах промисловості обліковий апарат може організовуватись як за виробничою, з врахуванням наявних виробничих підрозділів, так і за функціональною ознаками.

При організації роботи за виробничою ознакою директором підприємства призначається особа (один із його заступників), яка очолює всю фінансову й управлінську служби та контролерів (внутрішніх аудиторів). Тобто йому підпорядковуються головний бухгалтер, що очолює фінансову бухгалтерію, головний контролер (аудитор), який організовує внутрішній контроль, і ряд бухгалтерів, що керують управлінським обліком безпосередньо на окремих виробничих підприємствах.

При організації роботи за функціональною ознакою заступнику директора підпорядковується як фінансова бухгалтерія, що очолюється головним бухгалтером, так і централізована управлінська бухгалтерія на чолі з головним бухгалтером. Крім цих бухгалтерій, існує відділ внутрішньої ревізії з головним аудитором, відділ складання кошторисів витрат на виробництво, відділ автоматизації обліку та організації інформаційного забезпечення.

Отже, в основу поділу облікового апарату за виробничою ознакою покладено децентралізацію управлінського обліку, а у випадку організації апарату за функціональною ознакою – централізацію управлінського обліку.

На наш погляд, більш ефективною при цьому є децентралізація управлінського обліку, оскільки до завдань управлінської бухгалтерії входить не лише облік витрат виробництва і калькулювання собівартості продукції, але й оперативний контроль за витратами, аналіз відхилень від норм і факторів, що їх спричинили. У даному випадку контролю надається першочергове значення, тому що ефективність його найбільша саме у місцях споживання виробничих ресурсів.

Розподіл облікового процесу між фінансовою й управлінською бухгалтерією доцільно здійснювати в такому порядку.

Фінансова бухгалтерія веде облік операцій з клієнтами і постачальниками, розрахунків з оплати праці, грошових, розрахункових і кредитних операцій, розрахунків з бюджетом і позабюджетними фондами, фондів, фінансових результатів, здійснює зведений облік і записи в Головну книгу, складає бухгалтерський баланс і звітність, податкову і статистичну звітність, розробляє методологію обліку, уточнює план рахунків підприємства, визначає

форму бухгалтерського обліку і порядок документального оформлення операцій та документообороту, перевіряє виконання всіх кошторисів виробничих витрат тощо.

У відповідності з цими завданнями розподіл праці у бухгалтерії здійснюється за видами операцій, тобто певний тип господарських операцій доручається окремій групі облікових працівників. При цьому в бухгалтерії створюються облікові групи (відділи) за предметною або функціональною ознаками, а саме: відділ розрахунків з клієнтами, відділ розрахунків з постачальниками, відділ розрахунків з оплати праці, відділ соціальних питань і обліку такого роду операцій, відділ оподаткування, відділ кошторисів, відділ статистики і загальний відділ, що покликаний координувати роботу спеціальних відділів і підготовляти зведені документи та звітність.

До завдань управлінської бухгалтерії входять: складання кошторисів витрат виробництва за місцями їх виникнення і центрами відповідальності; здійснення обліку фактичних і нормативних витрат з виявленням відхилень від кошторисів і норм, проведення інвентаризацій незавершеного виробництва, розподіл виробничих витрат за окремими видами продукції, робіт, послуг і визначення собівартості за калькуляційними одиницями; складання внутрішніх звітів про витрати і собівартість та доведення цієї інформації до менеджерів; здійснення оперативного аналізу і контролю відхилень від норм і кошторисів; розробка прогнозів і варіантів управлінських рішень з попередження нераціональних витрат, доцільності чи недоцільності виробництва окремих виробів, ціноутворення, продовження виробництва продукції чи заміна його закупками альтернативних продуктів.

Для бухгалтерів як фінансової, так і управлінської бухгалтерії доцільно розробити рекомендації, в яких передбачались би обов'язки, що впливають із відповідних правил ведення обліку, детальний опис повноважень та інструкцій з обліку господарських операцій, перелік необхідної документації, її рух між різними підрозділами підприємства, тобто весь аспект питань, що забезпечує ефективну роботу бухгалтерії.

При організації роботи бухгалтерського апарату і розробці рекомендацій потрібно визначити форми організації виробництва й управління, склад і обсяг інформації, необхідної для управління господарськими процесами на відповідних структурних рівнях і, виходячи з цього, формувати структуру бухгалтерського апарату як у горизонтальному, так і вертикальному розрізах, розробити документообіг, розподілити функції між відділами та їх співпрацівниками, обліковими групами, вибрати форму і найбільш ефективні методи первинного і поточного обліку, узагальнення даних у

необхідних угрупованнях, аналізу тощо. Структура бухгалтерії в горизонтальному розрізі передбачає формування окремих груп (підвідділів) за предметною, лінійною і функціональною ознаками.

За предметною ознакою можуть виділятися відділи з обліку основних засобів, матеріалів, грошових коштів і фінансових результатів, розрахункових операцій, обліку розрахунків з оплати праці, обліку готової продукції і відділ управлінського обліку.

На виробничих підприємствах України питання застосування предметної ознаки організації бухгалтерського обліку в умовах функціонування єдиного апарату бухгалтерії вирішені давно й успішно. Що ж стосується проблем структури і організації апарату управлінської бухгалтерії, то слід відмітити: вони до цього часу не розроблялись. Вирішення їх у сучасних умовах набуває особливої актуальності як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

На наш погляд, за предметною ознакою у складі управлінської бухгалтерії доцільно виділити п'ять груп облікових працівників: групу обліку прямих матеріальних витрат; групу обліку прямих трудових витрат; групу обліку витрат на обслуговування і управління виробництвом; групу зведеного обліку витрат і калькулювання; групу прогнозування зміни витрат, інтерпретації облікових даних і підготовки управлінських рішень.

Група обліку матеріальних витрат здійснює облік матеріальних запасів, їх надходження, відпуску і використання, облік відхилень від норм і їх аналіз, розподіл матеріальних витрат за об'єктами калькуляцій, складання звітів про використання матеріалів, контроль виробничого споживання матеріальних ресурсів і аналіз ефективності їх використання.

Облік відпрацьованого часу і виробітку, відхилень від норм трудових витрат, розподіл нарахованої оплати праці, складання звіту про використання трудових ресурсів, контроль і аналіз використання трудових ресурсів є предметом роботи групи обліку прямих трудових витрат.

Група обліку витрат на обслуговування і управління виробництвом здійснює процедури з виявлення, вимірювання, накопичення, порівняння з кошторисами, аналізу, контролю і розподілу за місцями виникнення, центрами відповідальності, видами продукції такого роду витрат. В її обов'язки включають також проведення інвентаризації та оцінки незавершеного виробництва.

Група зведеного обліку виробничих витрат і калькулювання узагальнює витрати на виробництво за об'єктами калькулювання, визначає собівартість калькуляційних одиниць та фінансові результати від виробництва і реалізації окремих видів продукції.

В обов'язки групи прогнозування зміни витрат, інтерпретації облікових даних і підготовки управлінських рішень входить розробка прогнозів поведінки витрат у найближчі періоди часу (місяць, квартал), проведення оперативного аналізу і контролю виробничих витрат, зміни норм і відхилень від норм за статтями витрат, а також підготовка варіантів управлінських рішень щодо впливу менеджерів на формування витрат у передбачених напрямках, обсягах і рівнях.

За лінійною ознакою облікова праця розподіляється за структурними підрозділами з повним комплексом облікових робіт щодо даного підрозділу.

При цьому варіанті організації управлінської бухгалтерії доцільно створити чотири облікові групи: обліку витрат основного виробництва; обліку витрат допоміжного виробництва; обліку операцій непромислових господарств; обліку витрат з обслуговування, управління і зведеного обліку.

У комплекси облікових робіт необхідно включати облік матеріальних, трудових, грошових ресурсів, як за статтями прямих, так і непрямих, змінних і умовно-постійних витрат, за місцями виникнення витрат і центрами відповідальності, як правило, за нормативним методом.

Необхідними складовими елементами таких комплексів повинні стати також аналіз відхилень від кошторисів і норм, загального рівня витрат і рентабельності, визначення собівартості і складання внутрішньої звітності, контроль за витратами, прогнозні розрахунки та підготовка варіантів управлінських рішень.

Функціональна організація управлінського обліку найбільш доцільна при повній автоматизації облікових процесів. Вона передбачає виділення в управлінській бухгалтерії ряд облікових груп за функціональною ознакою. Такі групи можуть формуватися за наступними напрямками: приймання первинних документів; обробка і групування даних; запис даних в облікові реєстри; зведення і складання звітності; аналіз, контроль, прогнозування і підготовка варіантів управлінських рішень.

На виробничих підприємствах України найбільш поширеною є предметна структура організації роботи бухгалтерського апарату. Лінійна структура організації обліку ускладнює розподіл праці між обліковими працівниками, проте має переваги, які обумовлені наближенням обробки даних до місць виробничого споживання ресурсів і часу виникнення інформації, що значно посилює контрольні функції обліку.

У структурі управлінської бухгалтерії передбачається наявність керівника групи управлінського обліку, у підпорядкуванні якого

знаходяться бухгалтери підгруп обліку матеріальних ресурсів, трудових ресурсів і непрямих витрат. У функції спеціалістів підгруп входить не лише здійснення обліку витрат, але й контроль процесу нормування, відхилень від норм, споживання ресурсів та аналіз виробничих витрат. Керівник групи управлінського обліку забезпечує своєчасне виконання всіх завдань даного виду облікових робіт і спрямовує управлінську інформацію з підготовленими варіантами рішень до центрів прийняття рішень і регулювання виробничого процесу.

Побудова роботи бухгалтерського апарату у вертикальному аспекті передбачає розподіл облікових функцій за відокремленими структурними підрозділами компанії. При цьому необхідно врахувати ступінь самостійності структурних підрозділів, їх географічне розміщення, особливості технологічного процесу та рівень розвитку самостійності функціонування підрозділів. При виділенні структурних підрозділів (підприємств, цехів) на окремий баланс у кожному підрозділі створюється окрема управлінська бухгалтерія. Завдання фінансового обліку виконуються в централізованій бухгалтерії об'єднання на підставі зведення показників балансів структурних підрозділів. Якщо виділена лише частина підрозділів компанії, то функції управлінського обліку, не виділених на окремий баланс підрозділів, виконуються в централізованій бухгалтерії групами управлінського обліку. У даному випадку необхідно зважити переваги централізованої, децентралізованої або комбінованої форм організації бухгалтерського обліку.

В організації облікового процесу і роботи апарату бухгалтерії, як видно з викладених вище питань, надзвичайно суттєвим є саме дотримання оптимальних співвідношень централізації і децентралізації обліку. У теорії та обліковій практиці сформувалися три поняття щодо форм організації обліку: централізована форма; децентралізована форма; комбінована форма.

Винайдення оптимального співвідношення централізації і децентралізації є процесом постійного удосконалення обліку, взаємопов'язаним з рівнем концентрації, спеціалізації, кооперування виробництва, ускладненням системи управління, розвитком ринкових відносин.

Централізація обліку сприяє зниженню витрат на його здійснення і дозволяє ефективно використовувати електронно-обчислювальну техніку, раціонально розподіляти працю облікових працівників та забезпечувати надійний контроль за здійсненням облікового процесу.

Децентралізація обліку, в свою чергу, дає можливість більш повно розкривати діяльність структурних підрозділів завдяки наближенню апарату бухгалтерії до місць здійснення господарських операцій,

посилює контроль і використання облікових даних в оперативному управлінні виробництвом.

Проблеми централізації і децентралізації обліку досить широко висвітлювались у вітчизняній науковій літературі. Проте з позицій управлінського обліку вони не розглядалися. Тому досягнення наших вчених і практиків у вирішенні проблем централізації і децентралізації обліку є тією базою, на основі якої необхідно продовжувати наукові пошуки і практичне втілення нових ідей щодо удосконалення форм організації обліку та контролю і особливо за умов поділу обліку на фінансовий і управлінський.

Досвід розвинутих країн світу свідчить, що проблема раціонального співвідношення централізації і децентралізації обліку і контролю розглядається перш за все з погляду управління об'єктами. Посилення контролю і координації з боку адміністрації фірм приводить до зміцнення принципів децентралізації функцій управління виробництвом.

При цьому, адміністрація має можливість приділяти більше уваги стратегічним проблемам розвитку і забезпеченню конкурентоспроможності фірм.

Децентралізація структури управління з відповідною передачею управлінських функцій є звичайним явищем, особливо у великих фірмах США, Великобританії, Франції, Японії й інших країнах. Проблема співвідношення форм організації обліку і контролю, розробки показників діяльності, їх аналізу в розвинутих країнах світу розглядається з погляду передачі повноважень на різні рівні управління витратами з метою розширення прав окремих керівників, посилення відповідальності за кінцеві результати роботи, виходячи з обставин на виробництві та ринках збуту.

Для побудови управлінського обліку характерною є децентралізація обліку, для фінансового – централізація, а для досягнення оптимального зв'язку між ними доцільним є використання їх комбінацій, тобто комбінованої форми організації обліку і контролю.

Найбільш ефективною формою організації обліку і контролю необхідно вважати таку, яка вдало поєднує централізацію обліку і контролю з їх децентралізацією, в якій відокремлювались би від центральної бухгалтерії функції ведення первинного аналітичного обліку, здійснення попереднього контролю й обробки облікових даних, а також проведення оперативного аналізу діяльності окремих служб і структурних виробничих підрозділів підприємства за відхиленнями від норм та кошторисів.

Децентралізована форма організації управлінського обліку передбачає передачу окремих облікових функцій відповідальним

обліковим та оперативним службам (постачання, виробництва, фінансів, збуту, управління тощо) або структурним підрозділам підприємства (ланкам, бригадам, цехам, дільницям і ін.).

Чинна система обліку витрат в Україні має досить невеликий фонд облікових систем, оскільки створювалася на принципах одноманітності обліку в загальнодержавному масштабі.

Ринок вимагає нових більш гнучких систем обліку витрат. Причому допускається використання на одному підприємстві одночасно декількох систем обліку. Ця особливість відмічена у працях П. Фрідмана⁵ та А. Яругової⁶.

Отже, на основі здійсненого нами дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Облік, аналіз і контроль є важливими функціями управління. Їх цілі, завдання та методи спрямовані на інформаційне забезпечення і прийняття управлінських рішень.

2. Розвиток даних функцій управління має спрямування на їх організацію в окрему систему управлінського обліку.

3. На підприємствах і в організаціях реального сектору економіки України необхідно активізувати наукові роботи з розробки і впровадження системи управлінського обліку витрат і попереднього контролю.

4. На сучасному етапі для підприємств, які прагнуть впровадити систему управлінського обліку, необхідно розпочати пошук нових організаційних форм об'єднання різних управлінських функцій у систему управлінського обліку. Першим кроком у цій справі може бути створення програмно-цільових груп.

5. При створенні системи управлінського обліку вважаємо за доцільне за основу прийняти нормативний облік витрат (стандарт-кост); він досить ґрунтовно розроблений і досвід його застосування мають підприємства України.

⁵ Фрідман П. Контроль затрат и финансовых результатов при анализе качества продукции / П. Фрідман. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1994. – 286 с.

⁶ Яругова А. Управленческий учет. Опыт экономически развитых стран / А. Яругова. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 235 с.

Богдан ШЕВЧИК
КУЛЬТУРА В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ КЛАСИЧНОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Bohdan SHEVCHYK
CULTURE IN THE INTELLECTUAL SPACE OF CLASSICAL
POLITICAL ECONOMY

***Abstract.** Interpretations of the influence of culture on the economic life of society in the economic science of the classical era are considered. Culture is interpreted as a factor in the dichotomy of cognitive reflection in economics: on the one hand - as a nomothetic direction of English classical political economy, and on the other - the history of economics as an idiographic direction. The course of reflection can be traced from the Enlightenment and British utilitarianism to the essential romanticism of the German historical school of political economy. The economic culturology of Marxism is interpreted as the culmination of Newtonian mechanism and Darwinist evolutionism in the pseudo-eschatology of economic systems.*

Етимологічно термін «економіка» складається з двох грецьких слів: «ойкос» – дім і «номос» – закон. Буквально: закон відтворення простору життя. Але життєвий простір видозміненої людиною природи і є культура у найширшому розумінні. Економічна наука як сукупність вчень про господарське життя від початку зосередила увагу на другій лексемі – номосі. Постав когнітивно-аксіологічний імператив економіки: має існувати єдиний універсальний закон для усіх окультурених через працю просторів. Так суперечлива ідея лягла у фундамент науки про добробут. Проте ідея ця – теж продукт відповідної культури в конкретних умовах історичного часу.

Дослідники ролі культури в економіці Ш. Бегельсдаєк та Р. Маселанд¹ фіксують на перший погляд методологічну несумісність предмета економіки і культури. Так, предмет культури охоплює колективні успадковані структури, ідеї та уявлення, властиві ідентичностям окремих груп. Натомість економічна наука вивчає універсальні принципи поведінки індивідуального, раціонального вибору максимізації грошової вигоди в умовах світу як дефіциту. Культура доволі суперечливо впливає на економічну поведінку: з

¹ Бегельсдаєк Ш. Культура в экономической науке: история, методологические рассуждения в области практического применения в современности / Ш. Бегельсдаєк, Р. Маселанд. – М.; СПб : Изд-во Института Гайдара; Изд-во «Международные отношения»; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2016. – 464 с.

одного боку, вона обмежує раціональність, а з іншого, – мінімізує невизначеність.

Культура охоплює дві сфери буття: відтворення (патернальний проект) та розвиток (парадигмальний проект). Тому через культурні ресурси реалізується як функція гомеостазу соціосистеми, так і її біфуркація. Культура водночас включає і все те, що люди створили, – власне «другу природу», – і все те, що вони відчують, осмислюють і у що вірують. А тому культура включає в себе аксіологічний, когнітивний, праксеологічний та нормативний виміри буття, що зумовлює структуру і діяльність у контексті єдиного сенсу. По-перше, структури існують виключно в межах практичних дій суб'єктів господарювання, але, по-друге, діяльність при цьому набуває значимості в міру осенсовленої уявлюваності структуризованого світу, де можливі очікувані результати. Тобто культура постає як структуроване поле вибору, а отже – включає, а не виключає раціональність, прагматичне оцінювання бажаного як дійсного. Раціональність – це рефлексія в умовах обмежень, а оскільки культурні патерни забезпечують можливості відтворення в умовах одискретненого світу, то раціональна економічна поведінка – це культурна ментальна реакція на обставини дискретної дійсності. Все це доводить, що культура та економіка все-таки посідають спільний предмет.

Проблема насправді в іншому і на ній акцентує увагу О. Шпанн². Як вже зазначалося, культура відповідальна за збереження досягнутого через відтворення, а також – за появу нового, завдяки якому, з одного боку, з'являється унікальне, а з іншого, набуваючи властивостей аксіологічного взірця досвіду розширеного буття, це унікально-інноваційне власне і зумовлює розвиток. Тому культура як історичний процес зумовлює два виміри буття: 1) структуруючу унікальність – особливу якість кожного структурного елемента цілого і кожного цілого; 2) реструктуруючу унікальність – особливість знову встановленого, проте відмінного від всього, що було і буде³. На думку О. Шпанна «реструктуризація культури має місце тому, що у процесі структурного розмежування цілісність не здатна набути універсальності абсолютного, бо» якби це було можливо, то зникла б потреба у змінах та оновленні. Сенс і суть реструктуризація набуває лише тоді, коли до існуючого додається нове. Тобто реструктуризація є творчим процесом появи небувалого як дійсного, того, що перебувало за межами світу і постало як прорив дійсності, котра знаходиться понад світом.

² Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 485 с.

³ Там само. – С. 118.

О. Шпанн виділяє такі ознаки реструктуризації культури:

1) тяглість часу (понадчасова єдність): минуле не зникає як небуття, а продовжує існувати у теперішньому, зумовлюючи цілісність;

2) осмисленість зв'язку подій у часі, що дає свідомість сенсу проявленого через творчість;

3) принцип свободи як відсутність причинного детермінізму минулого, завдяки чому реалізується самостійне життя носіїв культури;

4) унікальність як спосіб неповторності реструктуризації, стосовно якої всезагальне – зміст;

5) повторюваність – збереження ідентичності;

6) синтез особистого і видового у бутті, адже реструктуризація передбачає реалізацію саморефлексуючого суб'єкта культури в іншому (полі культурної ідентичності), вищому, де тільки і можлива маніфестація унікальності⁴.

З іншого боку, сенсуалістське мислення реальністю утворення емпіричних понять трактує чуттєві враження. Оскільки їх безліч, вони систематизуються згідно із узагальнюючим принципом наукової абстракції. Виявлялося так, що сутністю поняття було те, що максимально агреговане, усезагальне кількісно згідно з принципом виключення. Поняття набули усередненої статистичності, а парадигмою науки стала математична фізика. Науковою істиною стало кількісно означене поняття у кількісно одискретненому процесі. Таку наукову картину світу завершили формувати представники Просвітництва, заявивши, що когнітивною цінністю вважається лише те, що детерміновано законами природи. Світ постав як механічний агрегат. «За механічною теорією ньютонівського неба послідувала дарвіністська механічна теорія життя та марксистська механічна теорія суспільства та історії», – писав О. Шпанн⁵. На його думку, Просвітництво поєднало дві ідеї, які сформували сучасну науку, зокрема економіку: ідея механічного закону природи та ідея прогресу⁶. Ідею механічного прогресу в біологічну сферу вніс Ч. Дарвін, а механічний природний закон історії, що веде до прогресу через економічний детермінізм, запропонував К. Маркс. О. Шпанн наголошує про «безпідставність загалом натуралістичного вчення через протиріччя між поняттям цілі і поняттям механізму»⁷, бо «механізм не може містити жодних смислових взаємозв'язків» [с. 60], і взагалі «у механізму немає історії»⁸.

⁴ Там само. – С. 116.

⁵ Там само. – С. 54.

⁶ Там само. – С. 59.

⁷ Там само. – С. 61.

⁸ Там само. – С. 50.

Як нам відомо, Просвітництво завершило собою оформлення когнітивного ядра (власне матеріалістичної науки) матриці чуттєвої культури, завдяки чому постав економічний універсалізм як праксеологічний патерн. П. Сорокін так класифікував матеріалістичну позитивістську науку: «Із численних різновидів матеріалізму дві найвпливовіші. Гілозогістський матеріалізм (від гр. *hyle* – матерія та *zoe* – життя) приписує матерії особливу життєздатність і стверджує, що єдиною реальністю є жива матерія, наділена здатністю до відчуттів, самовільного руху і у якомусь сенсі – свідомістю. Матеріальне або речовинне і духовне – нероздільні. Гілозоїзм подібний до того, що звично йменують «монізмом». Механістичний матеріалізм, зі свого боку більш «матеріалістичний» ніж гілогізм. Якщо останній виступає свого роду «пансоматизмом», радикально не заперечуючи духовне начало, але вважаючи, що воно завжди речовинне, тілесне, то механістичний матеріалізм стверджує, що матерія є єдиною реальністю, а духовні явища – лише пасивний продукт матерії та суто механічних рухів матеріальних часток»⁹.

Неокантіанська позитивістська логіка передбачає наявність двох способів теоретичного конструювання понять: номотетичний та ідіографічний¹⁰. Перший – універсальний, котрий встановлює закони загального функціонування, другий – індивідуальний, що стосується унікальності утворення понять. Так, економічна наука диференціювалася від єдиної колись смітівсько-рікардіанської класичної політичної економії на економікс – номотетичну галузку науки, що вивчає універсальні закони економіки, та історію економіки та економічної думки – ідіографічну науку, що досліджує унікальні за суттю явища – національні економічні системи та економічні ментальності. Як ідіографічний напрям економіки виник і поширився модний нині напрям – порівняльний аналіз економічних систем.

Культура була включена у порівняльний аналіз економічних систем як невід’ємна складова унікальності національного способу організації господарства, як показник переваг чи відсталості, власне як ключова підстава можливості порівняльного аналізу економічних показників та інституцій. Так, М. Шніцер писав: «Термін «культура» стосується взаємодії між окремими особами і групами людей. Вона охоплює характер поведінки і цінності кожної соціальної групи. Саме культура впливає на індивідуальну і групову поведінку та визначає, що

⁹ Сорокін П. А. Социальная и культурная динамика / П. А. Сорокин. – М. : Астрель, 2006. – С. 365.

¹⁰ Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 124 с.

можна робити, а що ні – якщо не на практиці, то принаймні в теорії. Культура характеризується низкою прикметних рис, і серед них відмінностями у суспільному становищі членів соціальної групи, що ґрунтуються на освітніх, кастових, політичних, релігійних чи статевих чинниках. Культура може виступати також у формі мовних відмінностей, що ототожнюються з певною групою чи регіоном. А ще вона може поширюватись і на виробництво: завдяки використанню машин і механізмів у промисловому суспільстві створюється культура, чужа аграрним суспільствам. Щоб згуртувати групи людей, що працюють разом, культури повинні мати певний ступінь подібності, але одночасно для сприяння прогресові вони потребують нових ідей»¹¹. М. Шніцер згадує протестантську трудову етику при аналізі капіталізму¹² та вказує на роль індивідуалізму як «прикметної риси культури» США, яку «відображає» американський капіталізм¹³. С. Роузфілд зазначає, що «термін «культура» можна використати для образного пояснення найхарактерніших рис економічних систем, для проникнення в глибинну суть їхніх потенційних можливостей, механізму функціонування та здатності до реформування»¹⁴. Саме культура «допомагає зрозуміти, чому народи створюють саме такі системи, а не інші; чому не зникають суперечності між виголошеними ідеалами суспільства та реальною поведінкою людей... чому системи розвиваються саме в такому напрямку; чому менш досконалі системи не завжди витісняються досконалішими й чому керівництво тієї чи іншої країни не дослухається до порад інших держав щодо стратегії розвитку, навіть коли такі поради слухні»¹⁵. Наукові підходи до порівняння економічних систем С. Роузфілд поділяє на дві категорії: А і Б. До категорії А належать саморегульовані, універсалістські економічні системи, спрямовані на створення досконалих ринків. До категорії Б входять культурорегульовані з національними особливостями економічні системи, спрямовані на побудову систем, бажаних з погляду культури. С. Роузфілд пише: «Мета цих культурорегульованих систем... побудувати економічні системи, котрі є бажаними для певної конкретної цивілізації, навіть не зважаючи на те, що їм бракуватиме етичних переваг та ефективності загальної конкуренції, яку створюють безліч дрібних елементів»¹⁶. С. Роузфілд звертає увагу на певну

¹¹ Шніцер М. Порівняння економічних систем / М. Шніцер. – К.: Основи, 1998. – С. 342.

¹² Там само. – С. 49.

¹³ Там само. – С. 93.

¹⁴ Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи / С. Роузфілд [пер. з англ.]. – К.: «К.І.С.», 2005. – Х.. – С. 13.

¹⁵ Там само. – С. 14.

¹⁶ Там само. – С. 320.

розгубленість економістів-теоретиків щодо визначення остаточного місця культури у структурі економічних систем. Культура, з одного боку, є зовнішнім щодо економіки фактором, а з іншого, – «культурні цінності визначають мотивацію, політику, етику та прагнення корисності»¹⁷, тобто діють як іманентні, суто внутрішні фактори економічної поведінки, діяльності та політики регулювання.

Це непорозуміння до певної міри «прояснює» Т. Парсонс, вважаючи культурні континууми тим широким зовнішнім полем, яке вміщує в себе не лише економічні, а й соціальні системи загалом. Усі економічні системи у підсумку виявляються культурорегульованими. У Т. Парсонса економіка – це підсистема соціальної системи, що як структурний компонент реалізує ролі інтегрованих суб'єктів, виконуючи функцію адаптації та підвищення адаптивного потенціалу у процесі розвитку. Культурні системи можуть бути інституціоналізовані серед багатьох суспільств в якості ціннісних взірців колективних уявлень бажаного типу, або ідеального стану соціальної системи. Культура, за Т. Парсонсом, займає «найвищу позицію» у легітимізації нормативного порядку суспільства через інституціоналізацію цінностей, без чого неможлива соціетальність, бо лише так можуть вичленитися «вибіркові цінності» суб'єктивного характеру, які конкретизують загальні культурні взірці у структури інтегрального легітимного порядку¹⁸. Компонентами культурної системи, окрім цінностей, Т. Парсонс вважає емпіричні знання, системи експресивних символів та конститутивних символічних структур, які утворюють ядра релігійних систем¹⁹. Фідуціарна підсистема соціальної системи, або система відтворення взірця, наративується культурою, апелюючи до вищої реальності як підстави творення інтегрального простору соціетальної ідентичності. І лише на основі цього постає економіка – підсистема відносин з поведінковим організмом і через нього з матеріальним світом. Економіка є процесом підвищення адаптивного потенціалу, внаслідок чого соціальні одиниці набувають розширеної вибіркової здатності акумуляції ресурсів, вивільняючись від обмежень, властивих попередникам. Але при цьому, наголошує Т. Парсонс, виникає проблема інтеграції²⁰. І цю проблему, по суті проблему аксіологічної інтеграції, при всьому галасі мейнстрімівської апологетики, ринок вирішити не може. Має діяти екзистенціальний фактор генералізації

¹⁷ Там само. – С. 56.

¹⁸ Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 26.

¹⁹ Там само. – С. 21.

²⁰ Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 44.

цінностей для їх праксеологічної придатності до множини новопосталих викликів. А цю функцію забезпечує явище культурної ідентичності.

Якщо говорити про застосування номотетичного чи ідіографічного підходів в економічній системології, то перший представлений системологічним варіантом Г. Башнянина, а другий – «архітектурою суспільного ладу» Б. Гаврилишина.

О. Шпанн наголошує, що ідіографічне наукове знання залежить від теорії цінностей²¹, тобто когнітивне впливає з аксіологічного. Саме цінності у моделі суспільного ладу Б. Гаврилишина виступають «базисом», стосовно якого політичне правління та економічна система – «надбудова». Ці цінності поділяються на індивідуалістсько-конкурентні, групово-кооперативні та егалітарно-колективістські. По суті, ми маємо агреговані макropатернальні конфігурації α -, β - і γ -структур (за К. Кантором²²), де, відповідно, кожен патерн у конкретному випадку виступає домінуючим. Вище ми наголошували про умовність такого припущення, бо патернальна тріалектична конфігурація відображає динаміку соціокультурної системи завдяки взаємозамінності у статусі організаційного α - і γ -патернів. У Б. Гаврилишина цінності носять стабільний історичний характер, чим і зумовлюють упорядкованість «надбудови» – політичної сфери та способу організації господарювання. Індивідуалістсько-конкурентні цінності, безумовно, є виявом людської природи, бо суперництво – це ментальний і волютивний вимір боротьби за виживання, інстинкту самозбереження і самовідтворення. Проте як поведінкові патерни культури індивідуалістсько-конкурентні цінності є продуктом історичного розвитку. В умовах домінування ідеаційного типу культури індивідуалізм споконвік проявлявся як схимництво, тут був відсутній наратив суперництва. А конкурентний принцип міг діяти в згромадженнях як прагнення влади.

Як окрема аксіологічна система, як факт соціального буття сукупності стандартів та взірців відтворення індивідуалістсько-конкурентні цінності оформилися у період становлення чуттєвої культури. В період Античності цей тип цінностей лише оформлювався в умовах тотальності поліса: Софоклова Антигона заявляє: «мій Зевс мені не велів». На сучасному етапі індивідуалістсько-конкурентні цінності утворилися як «зигзаг» британської історії: від Хартії вольностей та Славетної революції до колонізації Нового Світу. Саме в Америці,

²¹ Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – С. 125.

²² Кантор К. Двойная спираль истории: Историческая проекция. Т. 1: Общие проблемы / К. Кантор. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 904 с.

наголошує Б. Гаврилишин, вони «породили» суспільну архітектуру передусім тому, що була відсутня серйозна загроза зовнішніх викликів²³. Природа, революція та громадянська війна не обмежували, а стимулювали кристалізацію цієї системи цінностей у суспільні інститути. У підсумку усі носії цієї ментальності у сфері економічної науки як певну когнітивну мантру повторюють ідею про ринки досконалої конкуренції як есхатологічний ідеал буття.

Групово-кооперативні цінності назагал відповідають канторівському β -патерну. Даний тип цінностей відрізняється від попереднього характером інтерпретації і застосування свободи. У першому випадку свобода – це усвідомлена необхідність вибору в умовах альтернативних можливостей, ініційованих контекстом суперництва. Тому індивідуалістсько-конкуренційні цінності під свободою маскують механістичний детермінізм. Групово-кооперативні цінності передбачають вибір з власної волі, тобто причинність дії із себе самого, згідно голосу совісті, а не зовнішньої необхідності. Чинником волі виступає комплементарність, індивідуальним сенсом буття – творча діяльність заради спільного блага людей спільної долі. Оскільки історичні долі спільнот унікальні, і ця унікальність виражається надчасовою єдністю і свідомістю неперервності зв'язку поколінь та подій, можливістю альтернативи для нащадків для відтворення онтологічних сенсів буття в індивідуальному існуванні, то у групово-кооперативних цінностях, в їх когнітивному аспекті виявляється максимум ідіографічності творення образу світу і людини у ньому.

Егалітарно-колективістські цінності історично, мабуть, найдревніші. Вони сягають коренями палеоліту, звідки проростають усі наративи патерналізму та протекціонізму. Канторівський α -патерн у цій системі – лише підлегла ланка, а не α -суб'єкт як персоніфікація авторитарної влади. Постава такого типу цінностей – еволюція досвіду найжорсткіших викликів у боротьбі за існування, адже дані системи і до сьогодні найефективніші у мобілізації людських ресурсів. Це ментальний ефект орди, який, до речі, архетипово уприсутнений в усіх структурах патернальних конфігурацій, що підтверджує ефект «психології мас» Г. де Лебона²⁴, де кожна інтелектуально адекватна людина перед лицем виклику у формі харизми α -вожака з власної волі, ніби інстинктивно, стає елементом стада, «коліщатком і гвинтиком» механічної системи. Егалітарно-колективістські цінності творять

²³ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / Б. Гаврилишин. – К. : Основи, 1993. – С. 124.

²⁴ Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон ; [пер. с франц.] – Челябинск : Социум, 2010. – 379 с.

диктаторсько-авторитарні політичні режими та адміністративно-командні економіки. Аксіологія егалітарно-колективістського типу теж відображає ідіографічний принцип творення когнітивного образу світу. Адміністративно-господарські системи цього типу цінностей виникали у Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Китаї та Московії. Але умови їх постави скрізь унікальні. Наприклад, феномен «орди» для номадів став результатом діяльності Чингізхана та його «Яси» як чинника відтворення системи. Давні номади, – гуни, тюрки, – являли собою «народ-військо» як конфедерація племен і родів, а не жорсткофіксовану вертикаль людей «довгої волі», міжетнічної пасіонарної наволочі. Тому для номадів орда – це «зигзаг» історії. Цей чингізханівський «зигзаг» поєднується із візантійським цезарепапізмом «Третього Риму» на ґрунті мисливсько-збиральницьких артілей угро-фінів – і ось маємо «зигзаг» історії під назвою «Московія». Навіть у час найвищого індустріального підйому С. Булгаков називав економіку царської Росії «бюрократично-корумпований капіталізм», який не йде у плані ефективності у жодне порівняння із «нормальним» західним капіталізмом європейського чи північноамериканського зразка.

Прикладом застосування номотетичного принципу класифікації та подальшого аналізу економічних систем виступає системологія Г. Башнянина²⁵. В історичному контексті вітчизняний вчений визначає такі загальні критерії типологізації економічних систем: соціально-економічну основу власності на фактори виробництва, техніко-технологічну основу виробництва, трудову основу виробництва, ринкову основу і т. д. За соціально-економічною основою виділяються: первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, посткапіталістичні, соціалістичні та постсоціалістичні економічні системи. За техніко-технологічною основою виробництва: доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні виробничі економічні системи. За трудовою основою способу організації праці: фізичні та інтелектуальні. За ринковою основою: дотоварні і товарні.

Усі сучасні економічні системи мають однакові структури: виробнича підсистема, ринкова, цінова, грошова, фінансова, фіскальна, регуляторна, підсистема розподілу і споживання. Як видно з вказаної класифікації, тут немає місця ідіографії явищ економічного життя, немає місця для культури як свідчення унікальності національного господарства. Класифікація відбувається відповідно до єдиних

²⁵ Башнянин Г. І. Метрологічні економічні системи: вступ у загальну теорію і методологію економічних параметрів / Г. І. Башнянин. – Львів : Новий Світ – 2000, 2006. – 1083 с.

універсальних критеріїв економічної оцінки без поправки на особливості соціального простору та історичного часу.

Номотетичний підхід до класифікації цивілізацій застосовує ще один відомий вітчизняний вчений А. Філіпенко, виділяючи такі типи всесвітніх цивілізацій: аграрна, індустріальна та постіндустріальна. За критерії класифікації береться домінуючий спосіб виробництва, праця та її характер та провідний тип власності. В умовах аграрної цивілізації панує сільськогосподарське виробництво, індустріальної – промислове, постіндустріальної – інформаційне. Ручна праця панує в аграрній цивілізації, машинна – в індустріальній та інтелектуально-духовна – в постіндустріальній. Земельна власність очільна в аграрній цивілізації, промислова – в індустріальній та інтелектуальна – в постіндустріальній²⁶.

Для номотетичного підходу властивий універсалізм (як це видно з двох попередніх прикладів, а їх набагато більше). Цікаво, що і Г. Башнянин, і А. Філіпенко ототожнюють інтелектуальне виробництво з духовним, не переймаючись, що технологічні «нові комбінації» можуть стосуватися утилітарних сенсів буття, а не онтологічних, тобто це не духовне виробництво.

Певний досвід синтезу номотетичного з ідіографічним підходами щодо класифікації світової цивілізації здійснили вітчизняні вчені Ю. Пахомов та Ю. Павленко. Вони, зокрема, пишуть: «У найзагальнішому плані можна виділити два цивілізаційні світи, які складаються із окремих цивілізацій, дві цілком самостійні у своїх ідейно-ціннісних основах, що не входять в ці світи, одну цивілізаційну спільноту, яку іноді трактують як цивілізацію, і декілька цивілізаційних стиків – регіонів, традиційно приналежних до різних цивілізацій»²⁷. Ю. Пахомов і Ю. Павленко виділяють Макрохристиянський світ, у який включають західну цивілізацію, латиноамериканську цивілізацію, східнохристиянсько-євразійську. З останньою стикується мусульмансько-афразійська, а до неї пристає індійсько-південноазійська цивілізація. Китайсько-далекосхідний цивілізаційний світ включає в себе китайсько-східноазійську та японсько-далекосхідну цивілізації. Окремо перебувають так звані цивілізаційні спільноти субсахарської Африки. Можна дискутувати, звичайно ж, зокрема: а чи взагалі існує Євразійська цивілізація, чи це

²⁶ Філіпенко А. С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку / А. С. Філіпенко. – К. : «Знання України», 2002. – С. 14.

²⁷ Цивілізаційна структура сучасного світу. Книга 2 / за ред. акад. НАН України Ю. М. Пахомова та доктора філософських наук, проф. Ю. В. Павленка). – К. : Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2008. – С. 609.

не ідеологічний проект «Русского Міра», початком якого автори вважають Балтику і Карпати (тим більше, що автори самі ж обмовлюються, називаючи Євразійську цивілізацію Руською)²⁸. Однак, ігноруючи дискусійні моменти, наголосимо, що існує унікальний досвід поєднати універсальні та локальні підходи до класифікації та аналізу соціальних систем сучасного світу, досвід синтезу номотетичного та ідіографічного методів наукових досліджень.

Ще один приклад спроби поєднати номотетичний та ідіографічний підходи в аналізі культури та економіки у єдиному когнітологічному просторі здійснили вже згадувані нами Ш. Бегельсдаєк та Р. Маселанд. У своєму дослідженні вони намагаються здолати три ключові проблеми «конфліктних сфер» економіки і культури. Перша проблема, наголошують автори, стосується того факту, що культура пов'язана із заданими структурами, а економісти визнають лише таку модель реальності, де поведінкові патерни та праксеологічні результати є наслідками цілеспрямованих індивідуальних рішень. Друга проблема, на якій зосереджують увагу дослідники, полягає в тому, що культура є колективною властивістю макрорівня соціального буття, а економічний мейнстрім оперує на рівні індивіда у мікроекономічному полі ринкових акторів. І третя проблема стосується методологічного фокусу аналізу загалом, бо економісти-теоретики зайняті пошуком універсальних ідей та принципів, а культура «узалежнює від контексту»²⁹.

Ш. Бегельсдаєк і Р. Маселанд розпочинають із всезагального факту дефінітивної складності поняття «культура»: що «воно» таке? З одного боку, культура – це щось протилежне до природи; з іншого, – це частка довкілля, сформована людиною, наділена «усіма параметрами суспільної реальності»³⁰. Із посиланням на Б. Малиновського вони визначають культуру як взаємоузгоджену цілісність інституцій для задоволення базових інструментально-інтегративних потреб³¹. Критеріями культури виступають: 1) штучність; 2) світогляд; 3) ідентичність; 4) унікальність. Культура – це «штучна», антропогенно облаштована природа, людська складова біосфери. Як світогляд культура – це програмне забезпечення інтелекту у формі комплексних символічних систем координат, які історично ретранслюють сенси буття та життєві цілі. Культура як ідентичність – це ментальний образ

²⁸ Там же. – С. 611.

²⁹ Бегельсдаєк Ш. Культура в экономической науке: история, методологические рассуждения в области практического применения в современности / Ш. Бегельсдаєк, Р. Маселанд. – М.; СПб : Изд-во Института Гайдара; Изд-во «Международные отношения»; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2016. – С. 4.

³⁰ Там же. – С. 15.

³¹ Там же. – С. 16.

уявлюваної спільноти регулярно взаємодіючих суб'єктів, де у кластерах понять і практик індивідуальні цілі впливають із колективних. Культура як спадковість – це сукупність поведінкових патернів, що забезпечують інтегральну резистентність самовідтворення системи шляхом відтворення нащадками аксіологічних циклів буття попередників. Культура як унікальність – це єдине і неповторне в часі і просторі буття, яке, реструктуруючись, постійно вносить нове через творчість, тривалість постійного оновлення «тут і тепер». Усі разом ці критерії визначають культуру як унікальну систему соціальної колективної ідентичності буття людей у світі.

Ініціюючу функцію чуттєвої культурної ментальності у розвитку економічної думки і становленні сучасної економічної науки деякі вчені вважають як результат синтезу «герметичної традиції із механістичною філософією» в період Ренесансу³². Парадокс полягає в тому, що тріумф ньютонівської механіки постав внаслідок ігнорування власного наукового ідеалу – алхімічних пошуків філософського каменя. Причину слід шукати у попередньому історичному циклі домінування чуттєвої культури згідно з принципом акаузальної рекурентності. А це – період Античності. М. Еліаде наголошує, що елліністичні алхіміки реалізували цікаву «метафізичну інновацію» із сфери діонісійських містерій: вони перенесли на матерію освячувальну функцію страждання. Завдяки алхімічним експериментам, тотожним «стражданням», «смерті» і «воскресінню» посвяченого міста, речовина аналогічно трансмутувала, досягала трансцендентного стану, ставала «золотом» – символом безсмертя. Матерія набувала через алхімію досконалості³³. «Матерія приймала долю Духа. «Посвячувальні випробування», які для Духа завершувалися звільненням, просвітленням і безсмертям, у випадку із Матерією вели до філософського каменя»³⁴ – квінтесенції Мудрості, де мікрокосм-суб'єкт усвідомлював природу Макрокосма, до якого дорівнювався когнітивно. Це і було те зерно наратива «фаустівської» людини сучасної Західної культури, яка через алхімію привідкрила покривало Ізиди: з'явилась ілюзія розуміння Природи як машини. О. Шпанн писав: «Ренесанс і його послідовники вважали, що із потребами розуму узгоджується лише такий хід подій, який чітко детермінований законами природи»³⁵.

³² Еліаде М. История веры и религиозных идей: от Магомета до Реформации / М. Элиаде. – М. : Академический проект, 2018. – С. 238.

³³ Там же. – С. 253.

³⁴ Там же. – С. 254.

³⁵ Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – С. 104.

Еталоном культурної людини почав трактуватися причепурений денді, дотепник та інтелектуал, завсідник модних салонів, ознайомлений з ідеями античної філософії та природничих наук – людина вихована та освічена, носій етикету епохи XVII-XVIII ст. Цей етико-інтелектуальний еталон сформувався після Великих географічних відкриттів внаслідок ознайомлення європейців із тубільними культурами. Європа повторно відкрила для себе світ довколишнього варварства і виникла потреба ітеративної культурної ідентичності на основі відповідного нормативного стандарту, прийнятого якщо не для усіх європейців, то принаймні для спадкоємців Середньовічного Християнського Світу Західної і Центральної Європи. Культура розумілася як нормативний стандарт вихованості та освіченості, як писав А. Гельвецій, здатності бачити подібності та відмінності речей, щоб порівнювати, співвідносити враження.

Але слід розуміти, що Просвітництво висунуло нормативний стандарт саме чуттєвої культури і в британському утилітаризмі ця концепція сягнула кульмінації. Так, Д. Юм трактував ідеї як «бліді образи» чуттєвих вражень у процесі мислення і міркування³⁶, причому «усі враження схожі між собою»³⁷. Усі дії волі викликаються необхідністю³⁸, яка є «суттєвою частиною причинності, отже воля, усуваючи необхідність, усуває також причини і є тотожною випадковості»³⁹. Тут чітко простежується механістичний детермінізм каузальності, фізичної необхідності, де «рух одного тіла викликається поштовхом іншого тіла в усіх випадках»⁴⁰, а свобода волі – це випадковість, котра «передбачає протиріччя»⁴¹. Механістичну казуїстику Д. Юма Г. Спенсер доповнює дарвіністсько-еволюційними мотивами: «У змаганні з членами свого виду, у боротьбі з членами інших видів індивід чахне та помирає або ж благоденствує і плодиться, згідно з тим, наскільки він талановитий»⁴². «Розвиток вищих видів є рух вперед – до форми існування, здатної забезпечити щастя, вільне від невідворотного зла... Злидні є наслідок невідповідності між природою

³⁶ Юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / Д. Юм; [за ред. та з передм. Е. К. Мосснера; з англ. пер. П. Насада]. – К.: Вид. дім "Всесвіт", 2003. – С. 37.

³⁷ Там же. – С. 38.

³⁸ Там же. – С. 369.

³⁹ Там же. – С. 370.

⁴⁰ Там же. – С. 369.

⁴¹ Там же. – С. 370.

⁴² Спенсер Г. Личность и государство / Г. Спенсер; [пер. с англ.]. – Челябинск: Социум, 2007. – С. 118.

людини і зовнішніми умовами... Людство зобов'язано скоритися незворотним умовам існування, воно має пристосуватися до них»⁴³.

В «Добробуті націй» А. Сміта знаходимо ургічний підхід стосовно ідеї прогресу, пов'язаного з дарвіністським процесом адаптації в умовах механістичного детермінізму неживого агрегата природи: «Численні вдосконалення зроблено завдяки винахідливості машинобудівників, коли виробництво машин стало окремою галуззю промисловості, а деякі здійснили ті, кого називають ученими, або теоретиками, професія яких полягає не у виготовленні якихось предметів, а у спостереженні навколишнього світу, завдяки чому вони можуть комбінувати сили найбільш віддалених один від одного і несхожих предметів. Із прогресом суспільства наука, або умогляд, стає, як і будь-яке інше заняття, головною чи єдиною професією і заняттям окремого класу громадян. Подібно до будь-якого іншого заняття, вона теж розпадається на велике число різних спеціальностей, кожна з яких дає заняття окремому розрядові або класові вчених; такий поділ занять у науці, так само як і у будь-якій іншій справі, збільшує вміння і заощаджує час. Кожний окремий працівник стає досвіченішим та обізнанішим у своїй спеціальності; у цілому здійснюється більше праці й значно зростають досягнення науки»⁴⁴. Як бачимо, в А. Сміта простежується механістично-каузальний кількісний зв'язок між поділом праці, збільшенням праці, розвитком науки та зростанням добробуту – зразкова логіка ургічно-чуттєвого типу культурної ментальності основоположника політичної економії. Економічні наслідки переваг нормативного стандарту культури очевидні: «... без сприяння і співробітництва багатьох тисяч людей найбільшій мешканець цивілізованої країни не міг би вести той спосіб життя, який він зазвичай веде тепер і який ми неправильно вважаємо вельми простим і звичайним.... може виявитися, що обстановка європейського правителя не завжди такою мірою перевершує обстановку працюючого та ошадливого селянина, якою обстановка останнього перевершує обстановку численних африканських царьків, абсолютних власників життя і свободи десятків тисяч голих дикунів»⁴⁵.

Особливого типу ідею нормативного стандарту культури висунув пастор Т. Малтус. Він трактував культуру як фактор біологічного виживання соціуму в умовах зменшення репродуктивного потенціалу природи. Культура вкладається в рамки «закону народонаселення», а

⁴³ Там же. – С. 124.

⁴⁴ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – С. 14.

⁴⁵ Там само. – С. 15.

нормативний стандарт трактується як чеснота «моральної здержливості». Т. Малтус писав: «Структура суспільства, у своїх визначальних рисах, мабуть, завжди залишиться незмінною. Ми маємо всі підстави вірити, що воно завжди складатиметься з класу власників і класу робітників; але життєві умови кожного з них і їхнє пропорційне співвідношення можуть істотно мінятися заради досягнення гармонії і краси цілого. Досить сумно думати, що тоді як обшири природничих наук із кожним днем збільшуються, не будучи обмежені навіть далекими обріями, наука моральної та політичної філософії має розвиватися в таких вузьких межах або, в кращому разі, настільки слабо впливати на свідомість людей, що їй ніяк не вдається протидіяти дедалі більшим перешкодам людському щастю, які виникають унаслідок зростання населення»⁴⁶.

Утилітаристській франко-британській ідеї культури як нормативного стандарту німецькі романтики, зокрема представники історичної школи, протиставили так звану «есенціалістську» концепцію культури. Ця концепція ґрунтується на організменому різновиді світогляду, передусім у філософії мистецтва В. Шеллінга, що розумів як організм культуру, мистецтво і філософію. Організм у В. Шеллінга – це ціле, у якому сутність і форма співпадають. Структура цілого відображає духовну природу явища, есенцію-сущє, ідею, живу душу. В. Шеллінг писав: «Будь-який органічний продукт містить в собі самому підставу свого буття, будучи причиною і наслідком себе самого»⁴⁷.

Есенціальна концепція культури містить три ключові ідеї:

- 1) кожне суспільство слідує унікальним шляхом розвитку, запрограмованим культурною ідентичністю народу;
- 2) кожен народ – це органічна цілісність, наділена упізнаванням моральним виміром культури;
- 3) культура – це сфера духовної творчості, через яку реалізуються природні якості людської особистості.

Вже хрестоматійним стало твердження про протистояння культури та цивілізації у поглядах ряду есенціалістів, найперше – О. Шпенглера. Цивілізація – це сукупність усього штучного у поведінці та манерах. Вона не органічна, а тому символізує не розвиток, а занепад, не початок, а кінець, «сутінки» того чи іншого історичного циклу буття. О. Шпенглер писав: «Цивілізацією ми називаємо таку стадію розвитку культури, де традиція і особистість гублять своє безпосереднє значення і будь-яка ідея, щоб бути реалізованою,

⁴⁶ Малтус Т. Р. Дослідження закону народонаселення / Т. Р. Малтус. – К. : Основи, 1998. – С. 15.

⁴⁷ Шеллінг Ф. В. Философия искусства / Ф. В. Шеллинг. – М. : «Мысль», 1999. – С. 561.

найперше має бути переосмислена в грошах»⁴⁸. Цивілізація – це тотальність економічного, коли «майно перетворюється в товар, обмін – в товарообіг, а товарне мислення замінюється грошовим»⁴⁹. Грошовий спосіб мислення – це ментальна ознака цивілізації, де все, що існує у світі, може бути виражене «образом грошової купюри»⁵⁰. «Висока культура» у О. Шпенглера – це пильність великого організму, що робить носіями єдиної мови та історії не лише етику, міфи, техніку та мистецтво, а й цілі народи⁵¹. Культура, передусім, – це «традиція, виховання і мораль»⁵². Культура передбачає «лицарське ставлення до життя»⁵³ і постійну боротьбу, духовні зусилля як «древній факт життя і саме життя»⁵⁴. Людина – це «хижак» (по-німецьки *die Technik*), а цивілізована людина – це «хижак з поламаними зубами»⁵⁵.

Сутність господарства у М. Вебера пізнається виключно з позицій культури. Він писав: «... досягти відносно більшого ефекту при найменших затратах саме по собі ще не є господарством, а лише раціонально-доцільно орієнтованою технікою. Про господарство ж ми ведемо мову насамперед тоді, коли певній потребі чи комплексів потреб відповідає, за оцінкою суб'єкта дії, обмежений вибір засобів і можливих дій для задоволення цих потреб, і така ситуація зумовлює специфічну, побудовану на врахуванні цих обставин поведінку»⁵⁶. Як бачимо, господарство – це специфічна поведінка, де дія суб'єктивно передбачається та оцінюється у сенсі значення. А далі М. Вебер пише так: «... пізнання культурних процесів можливе лише тоді, коли воно ґрунтується на тому значенні, яке має для нас життєва дійсність... «Культура» – це той кінцевий фрагмент позбавленої сенсу нескінченності явищ світу, який, з погляду людини, має сенс і значення»⁵⁷. Культура і господарство – це єдина реальність «ціннісних ідей». М. Вебер писав: «... значення явищ культури та його підстави не можуть бути виведеними, обґрунтованими і поясненими за допомогою найдосконалішої системи законів і понять, оскільки це значення передбачає співвідношення явищ культури з ідеями цінності. Поняття

⁴⁸ Шпенглер О. Закат Європи : Очерки морфології мирової історії. Т. 2. Всемирно-історическі перспективи / О. Шпенглер. – Мн. : ООО «Попурри», 1999. – С. 642.

⁴⁹ Там само. – С. 637.

⁵⁰ Там само. – С. 637.

⁵¹ Там само. – С. 46.

⁵² Там само. – С. 356.

⁵³ Там само. – С. 88.

⁵⁴ Там само. – С. 65.

⁵⁵ Там само. – С. 64.

⁵⁶ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – С. 67.

⁵⁷ Там же. – С. 226.

культури є поняттям ціннісним. Емпірична дійсність є для нас «культурою», оскільки ми співвідносимо її з ціннісними ідеями (і тією мірою, як це ми робимо); які, з огляду на віднесення до цінності, стають значимими для нас»⁵⁸. Отже, підсумовуючи, можемо зазначити: те, що для мейнстріму є предметом економікса, – максимізація грошової вигоди в умовах світу як дефіциту, – для М. Вебера – «техно», а сутність господарства впливає зумовленою культурою особливого способу оцінювання суспільно спрямованої діяльності на основі ціннісних наративів буття.

Поруч із М. Вебером, звичайно ж, не оминати і В. Зомбарта. Цей німецький мислитель говорить про «народний дух», який наділений самостійним буттям і здатний самоутверджуватися навіть тоді, коли втрачає своїх носіїв. Цей «дух» заявляє про себе у тисячах особливих рис народу, у його філософії, мистецтві, державотворенні і політиці, в етиці і звичаях. Історичним носієм «народного духу» є культура. На думку В. Зомбарта, культура виникає як результат взаємодії людини і держави. Державність – це зібрана у цілісність народна спільнотність, усвідомлена організація надіндивідуального, упредметнена сутність соборного буття⁵⁹. В. Зомбарт радикально заперечує утилітаристську ідею держави як «необхідного зла» у формі «нічного сторожа». Такий тип «держави» породжується «торгашеським духом» мінових соціальних угод для практичної комерційної вигоди, утилітарного «щастя» як замаскованої благопристойності зручності. «Жодна духовна цінність культури не може прорости на ґрунті торгашества», – радикально резюмує В. Зомбарт⁶⁰.

Ідея господарства трактується В. Зомбартом як сфера культурного життя. Він писав: «Ідея господарства – логічне поняття поза простором і часом. Але «господарство» у сенсі господарського життя – комплекс явищ дійсності, пов'язаний у часі і просторі. Кожна культура, а отже кожне господарство, якщо вони дійсні – історія... не існує абстрактного господарства, а лиш завжди конкретне історично особливе господарство.

Завдання всіх наук про культуру – знайти засоби і шляхи до пізнання явищ культури в їх історичній особливості. Певна галузь культури стає ніби визрілою для вивчення тем шляхом виявлення її історичної конкретності, визначення її місця в історії та вирізнення її своєрідності... Так, наприклад, мовознавство користується ідеєю внутрішньої форми мови, наука про релігії – ідеєю догми,

⁵⁸ Там же. – С. 221.

⁵⁹ Зомбарт В. Собрание сочинений в 3 т. Т. 2. Торгаши и герои: раздумья патриота. Евреи и экономика / В. Зомбарт; [пер. с нем.]. – СПб. : «Владимир Даль», 2005. – С. 61.

⁶⁰ Там же. – С. 43.

мистецтвознавство – ідеєю стилю, щоб визначити історичні особливості вивчення даної сфери культури, зокрема – економіки»⁶¹.

Особливість німецької історичної школи полягає в тому, що її представники з есенціальності культури виводили не просто ідею господарства, а систему національного господарства та теорію національної політичної економії. Вже предтеча історичної школи Ф. Ліст у своїй праці «Національна система політичної економії» писав: «Між окремою людиною і людством стоїть нація з її особливою мовою та літературою, з її власним походженням та історією, з її особливими звичаями із традиціями, законами та установами, з її правами на існування, на незалежність, прогрес, вічну усталеність з її відособленою територією; організувавшись в асоціацію через солідаризм розумових та матеріальних інтересів, становлячи одне самостійне ціле, яке признає над собою авторитет закону, але водночас як ціле, володіючи природною свободою щодо іншого подібного роду асоціацій, нація, при даному світовому порядку, не може забезпечити свою самостійність та незалежність по-іншому, аніж власними силами і своїми приватними засобами. Подібно як окрема людина завдяки нації і в середовищі нації осягає освіченість, продуктивність, безпеку та добробут, так і цивілізація немислима як лише через посередництво розвитку націй»⁶².

Представник «старої» історичної школи В. Рошер висував ідею економічної науки, побудованої не на ідеалістично-універсалістських принципах, а на аналізі конкретних фактів в контексті історичного часу. В. Рошер займав доволі компромісну позицію щодо парадигми класиків політекономії. Він, з одного боку, стверджував, що історичний розвиток керується законами, аналогічними законам природи, а з іншого, – закони історії несуть у собі так званий «стандарт виміру», який являє собою загальні патерни розвитку, проте у специфічних умовах буття нації. Опці «специфічні умови» і є культура як середовище фактів господарського життя і підстава для «стандартизації виміру», а не навпаки, як це доводили британські класики.

Представник «нової» історичної школи Г. Шмоллер мав радикальніші погляди. Він вважав економіку частиною культури, вмонтованою в світ природи. Г. Шмоллер писав буквально: «Ми говоримо про народне господарство лише там, де люди однієї і тієї ж раси і з однією мовою, пов'язані спільними почуттями та ідеями, звичаями і правовим порядком, мають водночас загальнонаціональні

⁶¹ Там же. – С. 46.

⁶² Історія економічних учень : хрестоматія / [За ред. В. Д. Базилевича]. – К. : Знання, 2011. – С. 467.

господарські установки і пов'язані спільною системою комунікації та живими стосунками обміну»⁶³.

Підсумовуючи, можна зазначити, що представники історичної школи, наголошуючи про важливість історичного факту у дослідженні розвитку національного господарства, підкреслювали, що економічна дія передбачала свободу вибору, обумовлену ціннісно-етичними установками як елементами «народного духу», – власне культури, – а це виключало доцільність пошуку універсальних принципів діяльності соціуму, аналогічних природничим наукам: історичне дослідження – це не математична фізика, а пошук сенсу вчинку.

Вклад К. Маркса можна трактувати як найсерйознішу спробу матеріалістичної інтерпретації історії та природничо-еволюціоністського розуміння культури. Кожна з п'яти соціально-економічних формацій має базис і надбудову. Економічний базис зумовлює виробничі відносини власності у сфері виробництва і розподілу, закріплюючись у надбудові – політичній та юридичній структурі суспільства. Якщо історія у К. Маркса – відображення класової боротьби через поглиблення кризи виробничих відносин, то культура – відображення класової свідомості, котра стимулює та мотивує цю боротьбу. Якщо революція – «локомотив історії», то культура класової свідомості – «двигун» цього «локомотива». Загальноприйнято вважати, що методологія К. Маркса включає: а) німецьку класичну філософію Гегеля-Феєрбаха; б) французький утопічний соціалізм Сен-Сімона-Фур'є-Оуєна; в) англійську класичну політекономію Сміта-Рікардо. І слід наголосити, що, окрім А. Сміта і Д. Рікардо, марксистки «класиками» політекономії більше нікого не визнають, навіть В. Петті та Ф. Кене, які теж висували ідею трудової вартості. Однак, у культурному контексті методологія К. Маркса ширша: вона включає ньютонівський механістицизм, дарвіністський еволюціонізм, мальтузіанську дискретність, рікардіанський абстрактно-агрегативний атомізм – усе це поруч із атеїстичним матеріалізмом Л. Феєрбаха. Культура – це стан класової свідомості, зумовлений економічним буттям виробничих відносин, незалежно від екзистенціальних сенсів конкретних суспільно-економічних формацій. Що рабовласництво, що феодалізм, що капіталізм, наратив один – класова боротьба і зміна суспільно-економічної формації через революцію.

Станом на кінець XIX ст. усі на той час існуючі течії економічної думки (класики, історики і марксистки), незважаючи на різні тлумачення співвідношення взаємовпливу культури й економіки в

⁶³ Зомбарт В. Собрание сочинений в 3 т. Т. 2. Торгаши и герои: раздумья патриота. Евреи и экономика / В. Зомбарт; [пер. с нем.]. – СПб. : «Владимир Даль», 2005. – С. 49.

суспільному житті, практикували спільний погляд на культуру: і «нормативний стандарт», і «есенціальний підхід» ґрунтувалися на спільному наративі – імперіалістичному. Для усіх них термін «культура» слугував виправданням розподілу і перерозподілу влади у світі. Захід культурою легітимізував колоніалізм як потребу «просвітити» «некультурні» тубільні народи «голих дикунів», принести їм світ рафінованої раціональності та стерильної цивілізованості і позбавити від ярма власних культур. Цей наратив «вестернізації», покликаний уніфікувати світ, ліквідувавши все національне як гальмо економічного розвитку на основі лихварського капіталу, присутній у мейнстрімі і дотепер.

Євгенія АНДРУЩАК, Олена ПЕРЕПЬОЛКІНА

РЕЗУЛЬТАТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНФЛЯЦІЙНОГО ТАРГЕТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Yevheniya ANDRUSHCHAK, Olena PEREPOLKINA

THE RESULTS OF THE INTRODUCTION OF INFLATION TARGETING IN UKRAINE

Abstract. *The article defines the influence of monetary policy changes on the main macroeconomic indicators of the state. Among such indicators, a special role is assigned to the exchange rate of the hryvnia. The key objective of the monetary policy of the National Bank of Ukraine during long time was to ensure the stability of the national currency of Ukraine. The dynamics of changes in the index of consumer prices was analyzed, as well as the main reasons for the rapid increase of this indicator were determined. Important indicators of the stability of the economic environment are public debt and gross domestic product as well. According to the results of analysis, the dynamics of changes in the volume of nominal and real gross domestic product was investigated. The influence of inflation targeting instruments on the external and internal state debt of Ukraine is analyzed. The structure of public debt has been investigated, and the analysis of changes in external and internal public debt has been carried out. In order to determine the impact of inflation targeting on the level of population's income, the growth of prices for separate groups of products was investigated, and the dynamics of changes in nominal and real wages were analyzed.*

Забезпечення стабільного економічного середовища будь-якої країни чи не найбільшою мірою залежить від ефективності грошово-кредитної політики, яку реалізує центральний банк.

Протягом багатьох років незалежності головною метою монетарної політики Національного банку України було забезпечення стабільності грошової одиниці України. Незмінний курс гривні щодо світових валют, таких як долар та євро, для більшості населення України був ключовим фактором при здійсненні економічних операцій та гарантом економічної стабільності. Тому Національний банк України усіма можливими засобами намагався забезпечити стабільність гривні, залучаючи для цього щораз більше внутрішніх і зовнішніх позик.

Від часу кризи 2008-2009 років в Україні накопичувався дефіцит поточного рахунку платіжного балансу (до катастрофічних 9 % ВВП, або \$16,5 млрд у 2013 році). Він не був достатньою мірою компенсований припливом інвестицій чи нових зовнішніх запозичень, і це створювало девальваційний тиск на гривню. При цьому НБУ та

Мінфін утримували курс гривні фіксованим до долара, «спалюючи» зовнішні резерви та залучаючи мільярдні доларові зовнішні борги¹.

У грудні 2014 року споживча інфляція досягла 24,9 % у річному вимірі, востаннє такий високий показник українці спостерігали у 2000 році. Значно прискорилися темпи приросту базової інфляції, яка станом на грудень 2014 року становила 22,8 % і надалі продовжувала зростати. Основним чинником прискорення інфляції було знецінення обмінного курсу гривні внаслідок реалізації накопичених у минулі роки дисбалансів, зовнішніх боргів, погіршення очікувань населення через суспільно-політичні події всередині країни та військовий конфлікт з Росією на сході України. Негативний внесок у зростання споживчої інфляції був зумовлений необхідністю підвищення адміністративно регульованих цін і тарифів для проведення необхідних економічних реформ.

Як наслідок, вичерпавши всі наявні ресурси для подальшого підтримання стабільності гривні та зниження інфляції, було визнано неефективною діючу грошово-кредитну політику України та прийняте рішення про перехід до політики Інфляційного таргетування. З цією метою Національним банком України була розроблена Стратегія монетарної політики на 2016-2020 роки та Постанова «Про основні засади грошово-кредитної політики на 2016-2020 роки».

Для того, аби з'ясувати, наскільки ефективним виявилось застосування політики Інфляційного таргетування, необхідно проаналізувати її вплив на ключові макроекономічні показники країни, адже саме від них залежать стабільність та ефективність економічної системи країни.

Проблема зміни грошово-кредитної політики України та впливу режиму інфляційного таргетування досліджується у працях багатьох українських вчених. Зокрема, до них належать: А. Гриценко, Е. Гатаулліна, Н. Вдовиченко, О. Фарина, О. Петрик, Т. Козак та ін.

Метою даної статті є визначення наслідків зміни монетарної політики для України та впливу інфляційного таргетування на формування основних макроекономічних показників держави.

Сутність режиму інфляційного таргетування полягає у публічному оголошенні кількісних цілей з інфляції та зобов'язанні центрального банку досягати цих цілей протягом середньострокового періоду. Основним монетарним інструментом і операційним орієнтиром за такого монетарного режиму є ключова (облікова) процентна ставка. Рішення щодо монетарної політики, зокрема ключової процентної ставки, приймаються з урахуванням прогнозу інфляції на основі

¹ Руда Ю. Прощавай, Гонтарева: найновіша монетарна історія України / Ю. Руда, М. Репко // VoxUkraine. – 2017 [Електронний ресурс]– Режим доступу: <https://voxukraine.org/uk/proshhavaj-gontareva-najnovisha-monetarna-istoriya-ukrayina/>.

комплексного аналізу та прогнозу макроекономічного, монетарного та фінансового розвитку держави. Загалом застосовується підхід, згідно з яким, якщо прогнозована інфляція перебуває вище цільового рівня, то для її зниження ключова процентна ставка підвищується. І навпаки – за нижчого прогнозованого показника інфляції порівняно з цільовим рівнем ключова процентна ставка знижується².

Пріоритетом монетарної політики є досягнення та забезпечення цінової стабільності. Ціновою стабільністю передбачається незначне зростання цін, а не їхня незмінність. За низької та стабільної інфляції доходи і заощадження українців захищені від знецінення, підприємці можуть здійснювати довгострокові інвестиції у вітчизняну економіку, що сприяє створенню робочих місць. Якщо це не перешкоджає досягненню цінової стабільності, НБУ також сприяє фінансовій стабільності і сталому економічному зростанню. НБУ забезпечує цінову стабільність, використовуючи режим інфляційного таргетування. Основними його рисами є:

- Публічно оголошена ціль з інфляції та зобов'язання її досягати. Проведення монетарної політики спрямоване на наближення темпів інфляції до середньострокової інфляційної цілі 5%. НБУ прагне, щоб фактична інфляція не відрізнялася від цієї цілі більш ніж на один процентний пункт в обидва боки. Основним інструментом, за допомогою якого НБУ впливає на рівень інфляції, є облікова (ключова) ставка;

- Орієнтація на прогноз інфляції. В Україні зміна облікової ставки НБУ найбільше впливає на рівень інфляції через 9-18 місяців. Тому НБУ провадить активну політику з урахуванням не так поточних значень інфляції, як її найімовірнішої динаміки в майбутньому. Якщо прогнозована інфляція перебуває вище цільового рівня, то для її зниження облікова (ключова) ставка підвищується для приведення інфляції до цілі 5%. І навпаки: за нижчого прогнозованого показника інфляції порівняно з цільовим рівнем ключова ставка знижується;

- Відкрита комунікація з громадськістю. Прозорість і передбачуваність монетарної політики НБУ, яка досягається в тому числі за рахунок публікації цього Інфляційного звіту, сприяє підвищенню довіри суспільства до монетарної політики, що, у свою чергу, є важливою передумовою для ефективного управління інфляційними очікуваннями та досягнення цінової стабільності.

Змінюючи ставки за своїми операціями з банками, Національний банк впливає на умови, за якими банки укладають угоди між собою на грошовому ринку, і таким чином і на вартість короткострокових кредитних коштів. Через механізми перетоку капіталу між різними

² Про Стратегію монетарної політики Національного банку України : Рішення Ради Національного банку України від 13.07.2018 № 37-рп / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr037500-18>.

секторами фінансового ринку вартість короткострокових коштів впливає на процентні ставки банків за кредитними та депозитними операціями з підприємствами та населенням, обмінний курс гривні та ціни інших фінансових активів³.

У підсумку за допомогою зміни процентної ставки Національний банк опосередковано впливає на ключові макроекономічні показники економічного середовища України.

В Україні зміна грошово-кредитної політики перш за все вплинула на обмінний курс національної грошової одиниці, який для більшості населення, як уже зазначалося, був ключовим фактором при здійсненні економічних операцій та гарантом економічної стабільності в країні.

У 2014-2015 роках в Україні відбулася стрімка девальвація гривні, спричинена посиленням зовнішньоторговельних дисбалансів, погіршенням політичного становища в країні через суспільні заворушення та військовий конфлікт на сході країни, несприятливою зовнішньою кон'юктурою, що загостило проблеми макроекономічної стабільності та, зрештою, було наслідком пікової інфляції більше 60 %.

Зазвичай інфляцію, тобто падіння купівельної спроможності гривні, чи, іншими словами, зростання вартості споживчої корзини, громадяни плутали з девальвацією – знеціненням національної валюти до іноземних валют. Донині багато хто вважає, що, наприклад, при падінні гривні до долара на 10 % всі ціни виростають на ті самі 10 %. Прогнозом інфляції органи влади в Україні всерйоз не займалися. Контроль за споживчими цінами здійснювався переважно через адміністративне регулювання максимальних націнок⁴.

Зрештою у 2015 році Національний банк України запровадив новий режим монетарної політики на основі інфляційного таргетування. Зі зміною грошово-кредитної політики змінилися й пріоритети діяльності НБУ. Тепер основною метою діяльності НБУ є не просто забезпечення стабільності грошової одиниці України, а досягнення та підтримка цінової стабільності, основним орієнтиром якої є споживча інфляція. Протягом 2015 року відбулося три етапи підготовки всіх необхідних умов для впровадження інфляційного таргетування, яке фактично вступило у дію на початку 2016 року. Саме цей період (2015 - перший кв. 2016 року) характеризується значним погіршенням економічної ситуації та новою хвилею девальвації.

Так, саме у лютому 2015 року спостерігався найвищий рівень девальвації гривні. Він становив 166,3 %. Курс гривні щодо долара

³ Там же.

⁴ Козак Т. Про гривню з долларом та інфляцію з девальвацією / Т. Козак // Петро і Мазепа. – 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.petrimazepa.com/uk/pro_grivnyu_z_dolarom_ta_inflyaciyu_z_devalvacieyu.

тепер складав 2447,99 грн. за 100 дол. США і для порівняння: у січні 2015 року за 100 дол. США необхідно було сплатити 1581,27 грн.

Така девальвація була спричинена здебільшого зниженням цін на сировинні товари та впровадженням торговельних обмежень з боку Російської Федерації⁵.

З початку 2015 р. прискореними темпами почав зростати індекс інфляції, який у квітні 2015 р. збільшився на 14 % і досяг свого максимального значення у розмірі 60,9 %. З кінця 2016 року відбувається стабілізація інфляційних процесів, а відтак і курсу гривні. Для стабілізації інфляції було прийняте рішення про підвищення облікової ставки, яка з 4 березня 2015 р. становила 30 %.

І хоча відповідно до нової монетарної політики з 2015 року Нацбанк вже не утримує курс гривні до долара у визначених межах, проте він продовжує нівелювати різкі стрибки курсу як уверх, так і вниз. Так, ціна долара вже протягом трьох років (2016-2019 рр.) перебуває в коридорі 25-30 грн за 1 дол. США.

Окрім стабільності курсу національної грошової одиниці, важливими показниками, які відображають стан макроекономічного середовища, є ВВП та валовий державний борг.

За аналізований період обсяг номінального ВВП зріс у 2,27 рази (або на 127,14 %) і станом на 2019 р. становив 3558706 млн грн.

Відбувається скорочення темпів зростання державного боргу та зменшення його частки у структурі ВВП. Співвідношення державного боргу до ВВП за аналізований період становило: 2014 р. – 70,2 %; 2015 р. – 79,4 %; 2016 р. – 81 %; 2017 р. – 71,8 %; 2018 р. – 60,9 %; 2019 – 45%. Проте фактичні обсяги державного боргу продовжують зростати.

У 2015 році найбільшими темпами зростав зовнішній державний борг, так порівняно з 2014 роком він зріс на 70,5 %. Це значною мірою було пов'язано із залученням міжнародних траншів, оскільки у 2015 році за чотирьохрічною програмою «Механізм Розширеного Фінансування» (Extended Fund Facility) Україна отримала два транші: перший на 5 млрд дол. США, другий на 1,7 млрд дол. США, які були спрямовані на поповнення резервів НБУ⁶.

У вересні 2016 року та квітні 2017 року Україна одержала ще два транші на суму близько 1 млрд дол. США кожен, але загалом темпи зростання зовнішнього боргу, який у структурі державного боргу України займає більше 60 %, знизилися і у 2019 році зовнішній борг зріс лише на 1,62 %.

Темп приросту номінального ВВП у 2015 році був значно менший і становив лише 26,34 %. Темп зростання валового державного боргу у

⁵ Там же.

⁶ Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.minfin.gov.ua/>.

цьому ж році досяг 42,85 % (ключову роль тут відіграло значне зростання зовнішнього боргу). Отже, у 2015 році зростання державного боргу відбувалося на 16,5 % швидше, ніж зростання номінального ВВП. Це призвело до того, що відношення державного боргу до ВВП збільшилося з 70,2 % у 2014 році, до 79,4 % у 2015 році. Нагадаємо, що оптимальне значення цього співвідношення повинне складати 60 %. У 2016 році темпи приросту державного боргу продовжували зростати швидше, ніж темп ВВП (на 2,35 %), але це було зумовлено значним приростом внутрішнього державного боргу (на 30,3 %). Така ситуація призвела до погіршення балансу та досягнення рекордно негативного співвідношення державного боргу до ВВП на рівні 81 %. З 2017 року темп приросту ВВП помітно збільшився і перевищив темп збільшення державного боргу. Співвідношення державного і гарантованого боргу до ВВП вперше з 2011 року зменшилося в порівнянні з попереднім роком (з 81 % на кінець 2016 року до 71,8 % на кінець 2017 року). Це свідчить про те, що баланс поступово наближається до оптимального значення в 60 % співвідношення державного і гарантованого боргу до ВВП. Вже на кінець 2018 року це співвідношення становило 60,9 %. Протягом 2019 р. ситуація покращилась, оскільки дане співвідношення склало 45 %.

Щодо реального ВВП, то ситуація тут значно відрізняється. Темп приросту за 2014/2015 рр. складав 4,8 %, у той час як темп приросту номінального ВВП за 2014/2015 рр. дорівнював 26,34 %. Така ситуація пояснюється значними темпами інфляції. Зокрема, у квітні 2015 року показник інфляції досяг свого максимального значення і становив 60,9 %. Таке підвищенням було спричинено девальвацією гривні та різким підвищенням цін і тарифів, що регулюються адміністративно (житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива). У квітні 2015 року інфляція на цю товарну групу становила 188,2 %.

Надзвичайно високі показники інфляції спостерігалися також за такими товарними групами, як :

- Одяг і взуття (максимальне значення було досягнуто у вересні 2015 р. – 44,6 %);
- Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла (максимальне значення: квітень 2015 р. – 54,8 %);
- Охорона здоров'я (максимальне значення: березень 2015 р. – 48,4 %);
- Транспорт (максимальне значення: березень 2015 р. – 65,5 %);
- Відпочинок і культура (максимальне значення: травень 2015 р. – 46,8 %);

– Різні товари та послуги (максимальне значення: травень 2015 р. – 47,2 %) ⁷.

Із запровадження режиму інфляційного таргетування відбувається поступове зниження інфляційних процесів та, відповідно, облікової ставки НБУ. Вже в грудні 2016 року індекс споживчих цін досяг рівня 12,4 %, що відповідало короткостроковій цілі НБУ. Облікову ставку було знижено до 14 %.

Стабілізація інфляційних процесів у 2016 році прослідковувалася за всіма товарними групами. Проте, підвищення тарифів на енергоресурси, яке тривало з осені 2016 року до весни 2017 року, негативно позначилося на купівельній спроможності населення. ІСЦ товарної групи «Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива» зріс до 49,5 %, що вплинуло на загальний показник інфляції, який ще у лютому перебував в допустимих межах (12 % $\pm$ 3 п.п.), а в березні перетнув цю межу і досяг 15,1 %. У 2017 році показники інфляції стабілізувалися, але не відповідали короткостроковим цілям НБУ. Для стабілізації інфляції у кінці грудня було прийняте рішення про підвищення облікової ставки до 14,5 %. У 2018 р. відбулося ще декілька етапів зростання облікової ставки до 18 % (станом на грудень 2018 р.). Стабілізація в монетарній сфері, що мала місце 2019 р., дозволила Національному банку знижувати облікову ставку протягом цього періоду і з грудня 2019 р. вона становила 13,5 %.

На фоні швидкого зростання споживчих цін у 2014-2015 рр. відбулося зниження реальної заробітної плати. Це призвело до скорочення внутрішнього споживчого попиту – обсяг роздрібної торгівлі у 2014 році зменшився порівняно з відповідним періодом попереднього року.

Середня заробітна плата в розрахунку на одного працівника за аналізований період зросла на 155 %. Незважаючи на позитивну динаміку номінальної заробітної плати, індекс реальної заробітної плати показував зворотну тенденцію.

Реальна заробітна плата (див. табл. 1) в Україні у 2015 році зменшилася на 20,2 % порівняно з 2014 роком. З 2016 року, коли показники інфляції стабілізувалися, спостерігаємо зростання реальної заробітної плати.

Стабілізація інфляційних процесів у 2016 році позитивно вплинула на показники заробітної плати, але погіршення інфляційних показників у 2017 році та 1 кварталі 2019 року стало причиною зниження темпів зростання і номінальної, і реальної заробітної плати.

⁷ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 1

Зміна номінальної та реальної заробітної плати за 2014-2019 рр.⁸

	Номінальна заробітна плата		Реальна заробітна плата	
	до попереднього року, %	грудень до грудня попереднього року, %	до попереднього року, %	грудень до грудня попереднього року, %
2014	106,0	110,4	93,5	86,4
2015	120,5	130,4	79,8	90,1
2016	123,6	123,8	109,0	111,6
2017	137,1	135,5	119,1	118,9
2018	124,8	120,5	112,5	109,7
2019	118,4	116,0	109,8	111,3

На основі результатів проведеного аналізу можна стверджувати, що зміна монетарної політики Національним банком України вже дає перші позитивні результати:

- за період застосування інфляційного таргетування спостерігається стабілізація інфляційних процесів, що загалом призводить до зменшення індексу споживчих цін та досягнення його цільових показників;

- незважаючи на те, що було прийнято рішення про застосування політики плаваючого валютного курсу, за період 2016-2019 рр. ціна гривні щодо іноземних валют залишалася майже незмінною (у 2017-2019 рр. перебувала у діапазоні 26,10 - 28,20 грн. за 1 дол. США).

- збільшується обсяг як номінального, так і реального ВВП;

- зменшуються темпи приросту державного боргу (і внутрішнього, і зовнішнього);

- скорочується співвідношення державного боргу до ВВП, яке поступово наближається до свого оптимального значення;

- реальна середня заробітна плата в розрахунку на одного працівника збільшилась.

Подальше уповільнення інфляції до 5% у 2020-2021 роках стане можливим за умов жорстких монетарних умов. Навіть за умови поступового зниження облікової ставки її реальне значення залишатиметься високим з огляду на поліпшення інфляційних очікувань. Порівняно високі реальні процентні ставки підтримуватимуть інвестиційну привабливість гривневих фінансових інструментів та, відповідно, позначатимуться на обмінному курсі гривні. У результаті сприятливіша, ніж очікувалося раніше, ситуація

⁸ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

на валютному ринку нівелюватиме тиск на ціни з боку внутрішнього попиту, який за новим прогнозом буде дещо вищим, ніж передбачалося досі. Також поступовій дезінфляції сприятимуть: виважена фіскальна політика; відносно низькі ціни на енергоресурси на світових ринках; зростання пропозиції продовольчих товарів завдяки підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва в Україні. У 2020-2021 роках базова інфляція уповільниться до 3,7-3,8%. Через подальше приведення ставок акцизів на тютюнову та алкогольну продукцію до європейських рівнів регульовані ціни і далі зростатимуть відносно високими темпами (близько 10%). Зростання цін на сирі продовольчі товари буде помірним (у межах 3-4%), якщо не станеться суттєвих шоків пропозиції, у тому числі на світових ринках.

Отже, зміна грошово-кредитної політики України позитивно вплинула на її економічне середовище. І хоча зміни ще не настільки помітні та відбуваються досить повільними темпами, але, безумовно, центральному банку країни необхідно і надалі рухатися в напрямку, визначеному цілями обраної політики.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТОВАРНОЇ СТРУКТУРИ ВІТЧИЗНЯНОГО ЕКСПОРТУ

Julia POLIAKOVA, Oksana SHAYDA

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF TRANSFORMATION OF COMMODITY STRUCTURE OF DOMESTIC EXPORTS

***Abstract.** The article is devoted to the analysis of the current state and identification of prospects for transformation processes in the commodity structure of Ukraine's exports. Changes in the commodity structure of exports during 2001-2019 are studied. Emphasis is placed on the incomplete adaptation of domestic exports to global processes of trade and scientific and technological exchange and its low technological component. Modern features of export activity of metallurgical branch, agricultural sector, machine building, chemical branch and light industry are considered. The dominant trends, main threats and challenges, prospects for the development of exports of the above industries in the context of the impact of not only domestic but also external environment are highlighted. Particular attention is paid to the growth opportunities of the studied industries, taking into account their potential competitiveness and ability to compete successfully in world commodity markets in the future. The priorities and strategic goals of development of export-oriented sectors of the economy envisaged by sectoral Development Strategies or Sectoral Export Strategies are substantiated.*

Зовнішньоекономічна діяльність будь-якої країни світу визначається процесами транснаціоналізації та глобалізації, відповідно, відбуваються структурні зрушення у міжнародній торгівлі, зміни у чинниках досягнення конкурентоспроможності товарів на світових ринках. За таких умов вітчизняна економіка та її основні експортні галузі можуть стикатися з ризиками послаблення конкурентних позицій та дестабілізації становища окремих товарних груп на традиційних експортних ринках, необхідністю підвищення конкурентоспроможності продукції передусім за допомогою впровадження інноваційних рішень.

Розвиток зовнішньої торгівлі потребує вироблення нових підходів у світлі поглиблення економічної інтеграції України та в результаті розвитку економіки знань, що визначають пріоритети та напрями досягнення високої результативності зовнішньої торгівлі за рахунок виробництва і продажу на світових ринках товарів із високою доданою

вартістю. Економіка України є експортоорієнтованою, хоча її залучення до світового ринку має більш характерний ресурсний характер, оскільки домінуючою складовою експорту є аграрна продукція. Сучасна структура вітчизняного експорту характеризується тенденцією до погіршення через зниження частки продукції металургійного комплексу, хімічної промисловості, високотехнологічної продукції та збільшення питомої ваги продукції з низькою доданою вартістю.

У вітчизняній економічній науці детально висвітлюються основні питання розвитку експортної діяльності. Дослідженню проблем, які відображають сучасні тенденції, пріоритетні напрями та можливості розвитку експорту, а також шляхи їх вирішення, присвячені наукові праці вітчизняних вчених, серед яких В. Андрійчук, І. Бураковський, Ю. Гужва, Г. Дугінець, О. Кордонська, С. Кулицький, Д. Лук'яненко, А. Мазаракі, Т. Мельник, А. Поручник, О. Собкевич, А. Філіпенко та ін. Однак на сучасному етапі зовнішня торгівля, зокрема експорт, все більшою мірою відчуває вплив глобального середовища, що визначає її якісні та кількісні зміни, тому вивчення змін у товарній структурі вітчизняного експорту та розробка напрямів його подальшого розвитку набуває актуальності.

Метою статті є дослідження сучасного стану та виявлення перспектив трансформації товарної структури українського експорту.

У структурі вітчизняних експортних поставок протягом 2001-2019 років частка недорогоцінних металів та виробів з них знизилася з 41,3% до 20,5%; транспортних засобів – з 3,4% до 1,76%; приладів оптичних і машин, обладнання та механізмів – показники практично не змінилися. Проте питома вага продукції рослинного походження зросла з 4,26 до 25,8%; жирів та олій тваринного або рослинного походження – з 1,39% до 9,5%. Проблема полягає не лише у домінуванні експорту сировинної продукції, а у незначному експорті промислових та високотехнологічних товарів (рис. 1).

Враховуючи це, наша країна залишається не повністю адаптованою до глобальних процесів як торговельного, так і науково-технологічного обміну. Структура експорту значною мірою відображає існуючу технологічну структуру виробництва. Для промислово розвинутих країн характерні високі обсяги експорту продукції галузей високих технологій.

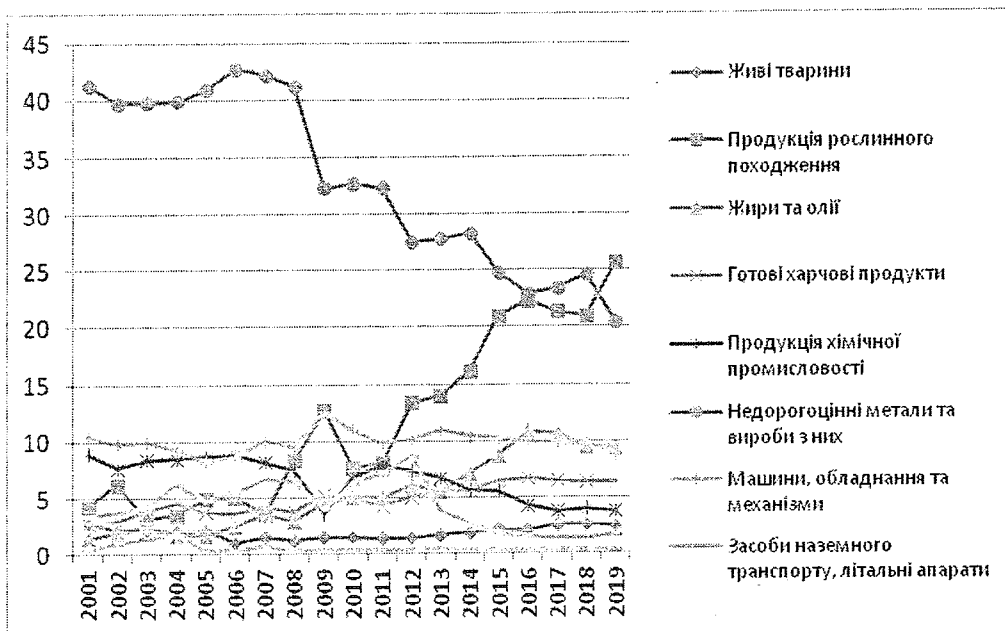

Рис. 1. Товарна структура експорту України, 2001-2019 рр.¹

Розглянемо особливості експортної діяльності металургійної промисловості. Вона загалом має тенденцію до зменшення, оскільки відбувається погіршення стану експорту через зовнішні та внутрішні фактори, серед яких руйнування і втрата активів гірничо-металургійних комплексів на Сході країни через військові дії, погіршення виробничих та торговельних контактів. Водночас спостерігається втрата емких ринків продукції, яка здебільшого відноситься не до напівфабрикатів (на сьогодні 80-89% експорту металургії – напівфабрикати). Відбувається відчутне зниження конкурентоспроможності продукції через торговельну та цінову політику іноземних країн-виробників. Потреба у вітчизняній металопродукції на світовому ринку істотно зменшується, що призводить до скорочення обсягів експортних поставок. Світові ринки металопрокату повністю визначають товарну та географічну структуру експорту українських підприємств. Зниження експорту спричиняє не лише проблеми для вітчизняних експортерів, а й валютні ризики для країни. Зовнішня кон'юнктура визначає домінуючу частку експортних можливостей підприємств, внутрішні проблеми галузі, пов'язані із використанням застарілих технологій, зношенням обладнання,

¹ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrstat.gov.ua.

нестачею інвестицій у модернізацію та оновлення технологічної бази, монополізацією ресурсної бази.

Таблиця 1

Товарна структура експорту України у 2019 році² *

Код і назва товару згідно з УКТЗЕД	Експорт		
	тис. дол. США	у % до 2018	у % до загального обсягу
Усього	50054605,8	105,7	100,0
у тому числі			
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	1277015,8	105,5	2,6
II. Продукти рослинного походження	12914543,1	130,6	25,8
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	4732237,5	105,2	9,5
IV. Готові харчові продукти	3220383,8	106,7	6,4
V. Мінеральні продукти	4866480,3	112,1	9,7
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	1930809,8	103,2	3,9
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	721536,9	103,9	1,4
VIII. Шкури необроблені, шкіра вичинена	149080,2	90,2	0,3
IX. Деревина і вироби з деревини	1400370,4	93,7	2,8
X. Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	437712,5	79,8	0,9
XI. Текстильні матеріали та текстильні вироби	847198,6	100,1	1,7
XII. Взуття, головні убори, парасольки	188378,5	90,5	0,4
XIII. Вироби з каменю, гіпсу, цементу	414717,3	103,2	0,8
XIV. Перли природні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	89859,8	143,9	0,2
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	10255685,9	88,2	20,5
XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	4464445,8	95,9	8,9
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плаваючі засоби	882344,7	131,8	1,8
XVIII. Прилади та апарати оптичні, фотографічні	181320,3	122,0	0,4
XX. Різні промислові товари	872408,5	105,6	1,7
XXI. Твори мистецтва	559,3	63,5	0,0
Товари, придбані в портах	6021,1	91,2	0,0

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Виклики для подальшого розвитку експорту галузі розглядаються у світлі орієнтації вітчизняної металургії на зовнішні ринки, що відображається на динаміці ВВП внаслідок падіння або зростання цін на експортну продукцію. Трансформація світового ринку

² Там само.

металопродукції обумовлена геополітичними процесами, а металургійна галузь характеризується сезонністю і циклічністю криз. Спостерігається витіснення зі світових ринків вітчизняних виробників внаслідок розвитку іноземними споживачами власної металургії та її захист від імпорту. Має місце посилення конкуренції з боку китайських виробників, зокрема масове введення в експлуатацію нових металургійних потужностей та реалізація інвестиційних галузевих проєктів у КНР. Криза на світовому ринку металургії спровокована перевиробництвом сталі в Китаї. Країни Аравійського півострова також здійснюють інфраструктурні проєкти щодо розвитку власної металургійної промисловості. Амбітні плани країн Близького Сходу з нарощування власного виробництва спричиняють втрату позицій для вітчизняної металургії, і це обумовить ринкову агресію глобальних компаній за рахунок низької собівартості видобутку та більш ефективної логістики.

Застосування саме стратегічного підходу до розвитку металургійної галузі, а не комерційного може забезпечити конкурентні переваги, що базуються на розвитку внутрішнього ринку та моделі інноваційного розвитку. Слід стимулювати диверсифікацію поставок продукції за рахунок насичення внутрішнього ринку (житлове будівництво, виробництво сільськогосподарської техніки, транспортне машинобудування, морська та річкова інфраструктура). На сьогодні на внутрішній ринок надходить не більше 20% металопрокату, продажі на ньому не спроможні компенсувати втрати на світових ринках. Ситуацію також здатне полегшити зменшення залежності від іноземних енергоносіїв за рахунок запровадження енергоощадних технологій та альтернативних джерел, а також диверсифікація зовнішнього ринку, передусім за рахунок північно-африканського напрямку.

Проєктом Стратегії розвитку промислового комплексу України на період до 2025 року передбачено наступні завдання, що можна визначити як міжгалузеві пріоритети промислової політики країни у середньостроковій перспективі: 1) модернізація та зростання промислового виробництва; 2) регіональний розвиток промисловості; 3) підвищення ресурсоефективності промисловості³.

Аграрний сектор на сьогодні є основною статтею експорту, яка має тенденцію до збільшення, що ми могли побачити на рис. 1. Збільшення обсягів поставок відбувається завдяки високим врожаєм та стабільному споживанню, спостерігається постійне позитивне зовнішньоторговельне сальдо. Галузь забезпечує надходження валютних коштів для підтримки платіжного балансу і фінансової стійкості національної грошової одиниці. Основа аграрного експорту – продукція рослинного

³Про схвалення Стратегії розвитку промислового комплексу України на період до 2025 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.me.gov.ua>.

походження (пшениця, кукурудза, ячмінь та соєві боби), а також олія соняшникова. Решта ключових позицій – насіння соняшнику та ріпаку, цукор, залишки і відходи харчової промисловості, свіжі або перероблені продукти, м'ясо птиці, що свідчить про поступову диверсифікацію товарної структури експорту. Відбувається збільшення експортних поставок до ЄС та диверсифікація зовнішніх ринків, що охоплюють ринок Азії (передусім Індія, Туреччина, Китай), країни ЄС (Нідерланди, Іспанія, Італія), Африку (Єгипет, Туніс, Марокко). Проте має місце домінування низькотехнологічного аграрного експорту і досягнення високих показників експорту здійснюється передусім завдяки значним фізичним обсягам поставок, а не високій доданій вартості.

Загрози або пастки для галузі становлять наступні чинники: стійка залежність від впливу зовнішньої кон'юнктури, цінових трендів, обсягів світового виробництва та споживання; несинхронні зміни попиту та виробництва, значне і складно передбачуване коливання цін на сільськогосподарську продукцію залежно від сезонних чинників; наявність високої конкуренції на світових ринках та низькі бар'єри входу на низькотехнологічні ринки. Світогосподарська інтенсифікація інноваційних підходів до розвитку сільського господарства ще більше посилить конкурентний тиск на вітчизняних виробників. Кліматичні зміни, що обумовлені змінами середніх температур, режимів опадів, ймовірністю виникнення екстремальних погодних явищ, а також втрати від шкідників і хвороб нерівномірно відобразяться на розвитку рослинництва і тваринництва у світовому масштабі.

Позитивно на розвиток вітчизняної галузі вплинуть:

- 1) запровадження широкого кола інноваційних методів (від землеробства, методів організації господарств до застосування технологій штучного інтелекту), підвищення рівня НДДКР у сільському господарстві, стимулювання інвестування потужних аграрних компаній у наукові розробки, що призведе до зростання вартісних показників аграрного експорту, а не кількісних (тобто обсягів);
- 2) покращення загальної інфраструктури – розвиток аграрного сектору стимулює притік інвестицій до супутніх секторів (транспортні та логістичні проекти); потужності з доставки, зберігання та переробки; машинобудування (виробництво агротехніки та переробного обладнання); хімічна промисловість (виробництво добрив);
- 3) забезпечення відповідності правилам та вимогам санітарних і фітосанітарних заходів, зокрема нормам ЄС щодо безпеки харчових продуктів;
- 4) створення системи інформаційного забезпечення, що полягає у розвитку внутрішньої інформаційної системи для експортерів та комунікації з ключовими торговими партнерами.

Секторальна експортна стратегія “Харчова і переробна промисловість України” (2019-2023 рр.) передбачає досягнення наступних стратегічних цілей⁴:

- надання підтримки українським експортерам для реагування на світовий попит та збільшення своєї частки ринку; посилення присутності на існуючих та налагодження постачання продукції на нові ринки;

- посилення конкурентоспроможності підприємств сектору через надання підтримки для удосконалення та диверсифікації асортименту їх продукції та послуг;

- удосконалення національних стандартів та системи управління якістю для підвищення конкурентоспроможності українських підприємств та їх експортної продукції.

Вітчизняне машинобудування є експортоорієнтованою галуззю, що зазнала падіння після 2014 року. Зростання, що мало місце у 2017-2018 роках, відбувалося за рахунок електротехнічної продукції та механічного обладнання, яке виробляється міжнародними компаніями, розташованими на західному кордоні країни. Частка товарної групи “Машини, обладнання та механізми” у загальному експорті товарів у 2019 році склала 8,9%, “Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби” – 1,8%. Відбулися зміни у структурі експорту: якщо у 2008 році найбільшу експортну виручку генерували обладнання та устаткування, залізничний транспорт, то сьогодні виробництво автомобільних проводів вийшло на перше місце і забезпечило основне зростання машинобудівного експорту. Суттєво впали обсяги експорту обладнання та устаткування, залізничного транспорту та авіатехніки, дещо збільшився випуск суден. Спостерігається незначне зростання експорту побутової техніки, виробники якої є представниками середнього бізнесу, що організували сучасне виробництво спільно з іноземними інвесторами, проте їх внесок ще залишається мало помітним на фоні загальних експортних тенденцій розвитку галузі.

Можна відзначити переважання обсягів імпорту над експортом, географічні зміни експорту розкриваються у зменшенні поставок до країн СНД та зростанні їх обсягів до країн-членів ЄС та США. Також є імпортна залежність внутрішнього ринку, домінування в експорті товарів проміжного споживання, а не готової продукції.

Виклики для машинобудування пов'язані з послабленням участі у міжнародному поділі праці внаслідок вичерпання ресурсів поставок до традиційних ринків збуту та втрати ринків внаслідок торговельних воєн. Експерти наголошують на вразливості галузі стосовно негативного впливу зовнішніх чинників, закриття ринків, бар'єрів та труднощів

⁴Секторальна експортна стратегія “Харчова і переробна промисловість України” (2019-2023 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.me.gov.ua>.

швидкої переорієнтації. Серед інших факторів: важливість подолання спадних тенденцій у виробництві, руйнування сформованих ланцюгів високотехнологічного промислового виробництва, зниження внутрішнього попиту на вітчизняну продукцію, нестабільна динаміка і структура зовнішньоекономічних операцій, недоліки у визначенні стратегічних напрямів зовнішньоекономічних операцій. Ситуацію ускладнюють погіршення цінової кон'юнктури на імпортовані комплектуючі та обладнання на світових ринках при одночасному вичерпанні ресурсів поставок на ринки країн-традиційних споживачів вітчизняної продукції та відсутність проривних інноваційних рішень і розробок, значна ресурсо- та матеріаломісткість виробництва, що негативно відображається на ефективності експортних поставок та створює ризики отримання збитків під час реалізації зовнішньоекономічних контрактів.

Зауважимо, що інноваційна спрямованість розвитку галузі передбачає інвестування в оновлення обладнання, закріплення на ринках окремих нішевих напрямів для масової, але технічно складної продукції, зокрема кабельно-провідникової. Розвитку галузі сприятимуть: реалізація комплексної системи державних або регіональних закупівель для активізації внутрішнього ринку; впровадження міжнародних стандартів та сертифікація продукції для виходу на європейські ринки; інвестування у галузь з боку вітчизняних та іноземних інвесторів, запровадження програм кредитування у співпраці з міжнародними організаціями; мотивація перенесення іноземними компаніями виробництв на територію України; розробка інституційної системи просування експорту – від маркетингових стратегій до заходів пом'якшення фінансових ризиків.

Ухвалена Експортна стратегія для сектору машинобудування (2019-2023 рр.) визначає три стратегічні цілі: 1. Удосконалити бізнес-середовище щодо виробництва продукції та послуг, придатних для експорту. 2. Посилити конкурентоспроможність сектору машинобудування на зовнішніх ринках. 3. Активізувати інтеграцію виробників сектору машинобудування у глобальні ланцюги створення вартості⁵.

Хімічна промисловість відчула часткову зупинку виробництва на окремих підприємствах і фізичну втрату потужностей внаслідок руйнування через військові дії на сході країни. Галузь відчуває диспропорції у випуску товарів різними секторами галузі, а також низький рівень технологічності і енергомісткості галузі та високий – імпортозалежності, що негативно відображається на конкурентоспроможності виробленої продукції. Відбувається зростання

⁵Експортна стратегія для сектору машинобудування (2019-2023 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.me.gov.ua>.

питомої ваги енергомістких та сировинних виробництв, зниження частки реалізованої наукомісткої продукції та продукції глибокої переробки галузі. Спостерігається значне від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі і поступове падіння частки хімічної галузі у загальному обсязі експорту (з 9% у 2001 р. до 3,9% у 2019 р.). Експорт здійснюється на ринки країн СНД, ЄС, Близького Сходу, конкуренція на яких постійно загострюється. Найбільшими постачальниками на внутрішній ринок є країни Європи, СНД та Азії.

Загрози слід вбачати у: зростанні ціни на природний газ, що є ключовою сировиною для хімічної промисловості; залежності від імпорту сировини, що використовується при виробництві вітчизняної продукції (сірка, фосфорити, хлористий калій тощо); змінах попиту на хімічну продукцію на світових ринках, коливаннях світових цін на продукцію хімічного виробництва. На світовому рівні має місце зміщення глобального балансу в бік пропозиції – введення нових виробничих потужностей у світі, зокрема протягом останніх двох десятиріч в Європі, США та країнах Азії ввели в експлуатацію майже 200 сучасних азотних промислових майданчиків. Загострення конкуренції на світових ринках хімічної продукції обумовлює необхідність створення конкурентної сировинної бази для зменшення собівартості вітчизняної продукції.

Перспективні напрями розвитку галузі: 1. Імпортозаміщення хімічної продукції задля забезпечення сталого зростання у перспективі, відновлення розвитку органічного напрямку виробництва. 2. Залучення інвестицій для нарощування фізичного та морального відставання основних засобів галузі від промислово розвинених країн, оновлення технологічних процесів, технічного переозброєння та можливостей повної реконструкції, оснащення сучасною технікою, впровадження маловідходних технологій виробництва, оптимізації енерговитрат. 3. Інноваційна політика впровадження новітніх науково-технічних рішень, зокрема розширення товарно-асортиментного ряду мінеральних добрив (з мікроелементами, мікро- та нанодобрива), меліорантів, кормових мінеральних добавок тощо. 4. Виведення фізичного зношеного та морально застарілого обладнання та введення в експлуатацію нового устаткування, яке відповідає передовим світовим зразкам. 5. Оптимізація структури експорту-імпорту у напрямі нарощування випуску продукції з більшою доданою вартістю (номенклатура імпорту є більш різноманітною).

Проект Стратегії розвитку хімічної галузі до 2030 року містить 10 таких пріоритетів: створення конкурентної сировинної бази, модернізація хімічних виробництв, розвиток внутрішньогалузевих технологічних ланцюгів на базі наявних виробництв, створення нових хімічних виробництв, необхідних для розвитку суміжних галузей

промисловості, продукції високого технологічного переділу, сучасне агрохімічне забезпечення АПК, ефективне імпортозаміщення тощо⁶.

Легка промисловість є найбільш глобалізованою галуззю, вітчизняні підприємства здебільшого працюють на зовнішній ринок. Спостерігається висока орієнтація на операції з давальницькою сировиною, які характеризуються невисокою рентабельністю та мають сезонну залежність, що не забезпечує гарантованої стабільності для роботи підприємств галузі. Понад 50% товарів виробляється на умовах переробки давальницької сировини і постачається до європейських країн (Німеччина, Італія, Польща, Великобританія). Має місце залежність галузі від імпортованої сировини (по групах шовк, вовна, бавовна, нитки, волокна, текстильні матеріали, трикотажні полотна), сальдо зовнішньої торгівлі залишається негативним. Відбуваються позитивні зрушення у напрямі оновлення виробничих фондів та обладнання. Легка промисловість відноситься до креативної економіки з високим потенціалом розвитку, що дозволяє реалізовувати низку експортних стратегій – послуги з дизайну, сировинні стратегії, Privat label тощо.

Глобальні виклики для галузі впливають із наступних аспектів:

- жорсткий конкурентний тиск як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках;
- скорочення частки вітчизняних товарів у структурі продукції, що реалізується через внутрішні торговельні мережі;
- ввезення вживаного одягу (в середньому 3,1 кг на одного мешканця країни на рік);
- домінування імпортованих товарів на внутрішньому ринку (іноземні виробники-постачальники – Китай, Республіка Польща, Туреччина, Італія);
- витіснення національних виробників через завезення імпортованої продукції за заниженими цінами та нелегальне ввезення продукції на вітчизняний ринок;
- тінізація внутрішнього ринку і зростання частки вживаного одягу; кадровий дефіцит, висока плинність кадрів, тенденція до зниження зайнятості в галузі через недостатній престиж професії, низьку мотивацію для працевлаштування, відтік до інших галузей;
- переплітання суперечливих тенденцій: експортоорієнтоване виробництво галузі та імпортоорієнтоване споживання, що дещо ускладнює розробку заходів із підтримки галузі.

На державному рівні доцільне запровадження заходів із детінізації ринку, перехід від толінгових схем до повних ланцюгів

⁶Проект Стратегії розвитку хімічної галузі до 2030 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-novosti-zakonodatelstva-1-predstavlen-proekt-strategii-razvitiya-ximicheskoy-otrasli-do-2030-goda>.

доданої вартості; інвестування у модернізацію виробництва та реалізація інноваційно-інвестиційних проектів (переробка сировини з використанням сучасних технологій, виробництво товарів із заданими функціональними властивостями, інноваційні матеріали); розвиток власних брендів та експорту послуг з дизайну; підвищення обізнаності про вітчизняне виробництво, особливо у сегменті готового одягу; просування вітчизняної продукції на зовнішньому ринку (логістичне та інформаційно-комунікаційне забезпечення); стимулювання виробництва власних сировинних ресурсів (нитки, тканини, волокна) для зменшення залежності від імпорту сировини; запровадження механізмів державних закупівель для проектування та виробництва продукції оборонного і технічного призначення.

Таким чином, більшість галузей розвиваються під впливом не лише внутрішніх, а й глобальних чинників. Їх конкурентоспроможність та зміцнення експортних потужностей безпосередньо визначає валютні надходження країни, стан платіжного балансу та можливості технологічного оновлення. Глобальний вимір розвитку експортних галузей обумовлює виникнення низки загроз та викликів, які слід мати на увазі при розробці стратегічних пріоритетів галузей.

РОЛЬ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ СВІТЛИХ НАФТОПРОДУКТІВ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Sergiy SEMIV, Galyna SEMIV, Diana GAZHULA

THE ROLE OF THE DOMESTIC MARKET OF LIGHT PETROLEUM PRODUCTS IN THE SYSTEM OF THE NATIONAL ECONOMY

Abstract. The article systematized the problems, patterns and environmental factors of competition on the Ukrainian market of gasoline and diesel fuel, identified the features of its interaction with other markets and sectors of the national economy. The study established the main destabilizing factors in the development of Ukrainian market of motor fuel such as excessive dependence on imports, price volatility and opaque pricing in conditions of sharp exchange rate fluctuations, reduction of domestic production and consumption volumes of oil processing, distribution of shadow market transactions. As a result, established that the existing problems of the market are not conducive to the formation of a civilized and transparent competitive environment in the domestic market of light petroleum products, cause to a reduction in government revenue and reduce the level of investment attractiveness of the national economy. Besides, article determined balancing priorities of interests of the state, the business environment and consumers on the Ukrainian market of light petroleum products. Consequently, our further research should focus on the assessment of the impact of alternative fuels distributing on the competitive environment in the Ukrainian market of motor fuel.

Економіка України характеризується високим рівнем енергетичної залежності, особливо від імпортних поставок нафти та нафтопродуктів. У таких умовах нестабільність на вітчизняному ринку нафти та нафтопродуктів, яка характеризується значною амплітудою у кризовий та посткризовий період, має значний вплив на всі галузі національної економіки і тим самим, визначає рівень соціально-економічного розвитку, рівень життя населення та економічної безпеки держави. У проєкті «Енергетичної стратегії України до 2035 р.»¹ наголошується на тому, що сталому розвитку національної економіки необхідне надійне, стаке забезпечення енергоносіями за прийнятними цінами за умови вирішення низки нагальних проблем, які перешкоджають розвитку енергетичного сектору. Підвищення ефективності ринків енергоносіїв матиме наслідком посилення конкурентоспроможності національної економіки та держави на світових ринках. Вказане обумовлює важливість визначення ролі внутрішнього ринку світлих нафтопродуктів для системи національного господарства в умовах зростаючої відкритої економіки.

¹ Енергетична стратегія України на період до 2035 року. Проєкт. К. : НІСД. – С. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/public/File/2015_table/Energy%20Strategy.pdf.

Вітчизняний ринок світлих нафтопродуктів робить важливий внесок у формування ринкової інфраструктури України, посилення взаємозв'язків між різними галузями економіки. Саме інфраструктура роздрібного збуту дозволяє ефективно взаємодіяти ринку бензинового та дизельного пального та іншим галузям національної економіки. При цьому формування ефективних взаємозв'язків повинно базуватися на дотриманні принципів уникнення монополізації та спрощення логістичного просування продукції. До головних соціально-економічних функцій, які повинна виконувати сучасна інфраструктура роздрібного продажу світлих нафтопродуктів, віднесемо:

- забезпечення високої якості продукції та культури обслуговування фізичних та юридичних осіб;
- створення системи ефективних зв'язків між виробниками, роздрібною мережею і кінцевими споживачами пального;
- забезпечення територіальної доступності продажу пального по всій країні;
- формування системи обміну інформацією між кінцевими споживачами, виробниками та постачальниками пального;
- налагодження ефективної логістики та транспортування продукції;
- дотримання високих стандартів екологічної безпеки при реалізації пального.

Таким чином, виходячи зі структури учасників ринку світлих нафтопродуктів та їх функцій, можна визначити наступні ефекти, які він приносить для національної економіки:

- постачання для населення, підприємств та державних установ автомобільного пального;
- надання населенню та юридичним особам супутніх послуг при АЗС (продаж товарів першої необхідності, послуги громадського харчування, автомийок, автосервісу тощо);
- забезпечення безперебійного функціонування ключових галузей національної економіки;
- формування взаємних зв'язків між ключовими вітчизняними товарними ринками товарів та послуг;
- здійснення податкових відрахувань суб'єктів ринку до державного бюджету (за рахунок діяльності НПК, мереж АЗС, суб'єктів інфраструктури гуртового зберігання, продажу та транспортування пального, нафтопроводів, імпортерів та експортерів світлих нафтопродуктів);
- формування та обслуговування інфраструктури автомобільних доріг та транспортних коридорів, які проходять через Україну;
- забезпечення високого рівня зайнятості на підприємствах, що є суб'єктами ринку;

- посилення енергетичної, а також продовольчої та екологічної безпеки України.

Отже, функціонування ринку світлих нафтопродуктів забезпечує досягнення таких типів ефекту для економіки України, як економічний, соціальний, організаційний та інтеграційний.

Вітчизняний нафтопереробний комплекс на макроекономічному рівні має значний вплив на формування ВВП, забезпечення зайнятості, надходження до державного бюджету. Наголосимо, що рівень середньої заробітної плати на підприємствах з виробництва продуктів нафтоперероблення є одним із найвищих серед інших переробних галузей України – 16457 грн у грудні 2020 р.²

Рентні платежі у сфері видобутку та транспортування нафти – суттєве джерело наповнення державного бюджету. В державному бюджеті України на 2020 р. розмір плати за користування надрами для видобування нафти становить 17,956 млрд грн (1,76 % доходів державного бюджету), рентної плати за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України – 274,008 млн грн (0,03%)³. При цьому сьогодні керівники Уряду виступають за збільшення рентних платежів за користування надрами, тому слід очікувати зростання надходжень по цих статтях бюджету.

Значний внесок у наповнення державного бюджету здійснюють підприємства, що працюють на роздрібному та гуртовому ринку світлих нафтопродуктів. Так, концерн «Галнафтогаз» (мережа АЗС «ОККО») сплатив всього у 2018 р. понад 7,26 млрд грн податків, у 2019 р. – понад 8,11 млрд грн (зокрема було сплачено податки та збори безпосередньо до бюджетів різних рівнів, до фонду соціального страхування, а також сплачувалися податки та збори при імпорті товарів)⁴.

Розглянемо значення вітчизняного ринку пального для ключових галузей національної економіки. Згідно з даними енергетичного балансу⁵ в Україні за 2019 р. було спожито 10,613 млн т нафтопродуктів. Найбільшими споживачами нафтопродуктів в економіці України є сільське господарство (11,8% від загальних обсягів споживання), сфера торгівлі та надання послуг (6,06%), промисловість (4,9%), а також сфери будівництва, виробництва та розподілу

² Статистична інформація Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

³ Додаток до Державного бюджету України на 2020 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

⁴ Нефінансовий звіт зі сталого розвитку концерну «Галнафтогаз» за 2020 рік. – Львів : Галнафтогаз, 2013. – С. 14.

⁵ Статистична інформація Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

електроенергії, газу та води, операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та державного управління.

Звернемо увагу, що найбільшими споживачами світлих нафтопродуктів є галузі, які формують економічну безпеку держави (продовольчу, енергетичну, виробничу та зовнішньоекономічну) і забезпечують населення товарами першої необхідності. Тому вказане зумовлює посилену увагу держави до цього ринку і розробку механізму ефективної взаємодії ринку пального та інших ринків та галузей економіки.

Вітчизняний ринок світлих нафтопродуктів відіграє вирішальну роль у ресурсному забезпеченні АПК. Зважаючи на те, що загальна потреба у світлих нафтопродуктах у сільському господарстві перевищує 1700 тис т⁶, найбільший попит в аграрній сфері спостерігається на дизельне пальне, а на потребу в бензині припадає близько 20%. При цьому пальне використовується насамперед для осінніх та весняних польових робіт та збирання ранніх зернових та зернобобових. У регіональному вимірі найбільшими споживачами світлих нафтопродуктів у сільському господарстві є Дніпропетровська, Полтавська, Вінницька, Одеська, Київська та Харківська області.

Другим найбільшим споживачем світлих нафтопродуктів в економіці України є сфера транспорту. Підприємствами України, що експлуатували автомобільний транспорт у 2019 р., перевезено 190 млн т вантажів. Упродовж 2019 р. підприємствами пасажирського автомобільного транспорту було перевезено 1,8 млрд пасажирів. Загальні витрати пального вантажним, пасажирським і спеціальним автомобільним транспортом у 2019 р. становили 1579 тис. т бензину та 3819 тис. т дизельного пального. Частка автомобільного транспорту в перевезеннях експортних товарів за 2019 р. складала близько 25%, а імпорتنих – близько 40%⁷.

Ринок світлих нафтопродуктів відіграє важливу роль у формуванні роздрібного товарообороту України. Так, у 2019 р. на моторний бензин припадало 3,8% роздрібного товарообороту (29,832 млрд грн), дизельне пальне (газойль) – 5,4% (23,407 млрд грн), газ стиснений та скраплений для автомобілів – 3,0% (24,110 млрд грн) (рис. 3). Вказане свідчить про важливість ринку автомобільного пального у структурі загальних споживчих видатків, наповненні державного бюджету, формуванні зайнятості населення, розвитку інфраструктури роздрібного продажу товарів. Окрім того, сама сфера роздрібної торгівлі не може існувати без транспортного забезпечення постачання, яке є неможливим без автомобільного пального.

⁶ Інформація Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua>.

⁷ Там само.

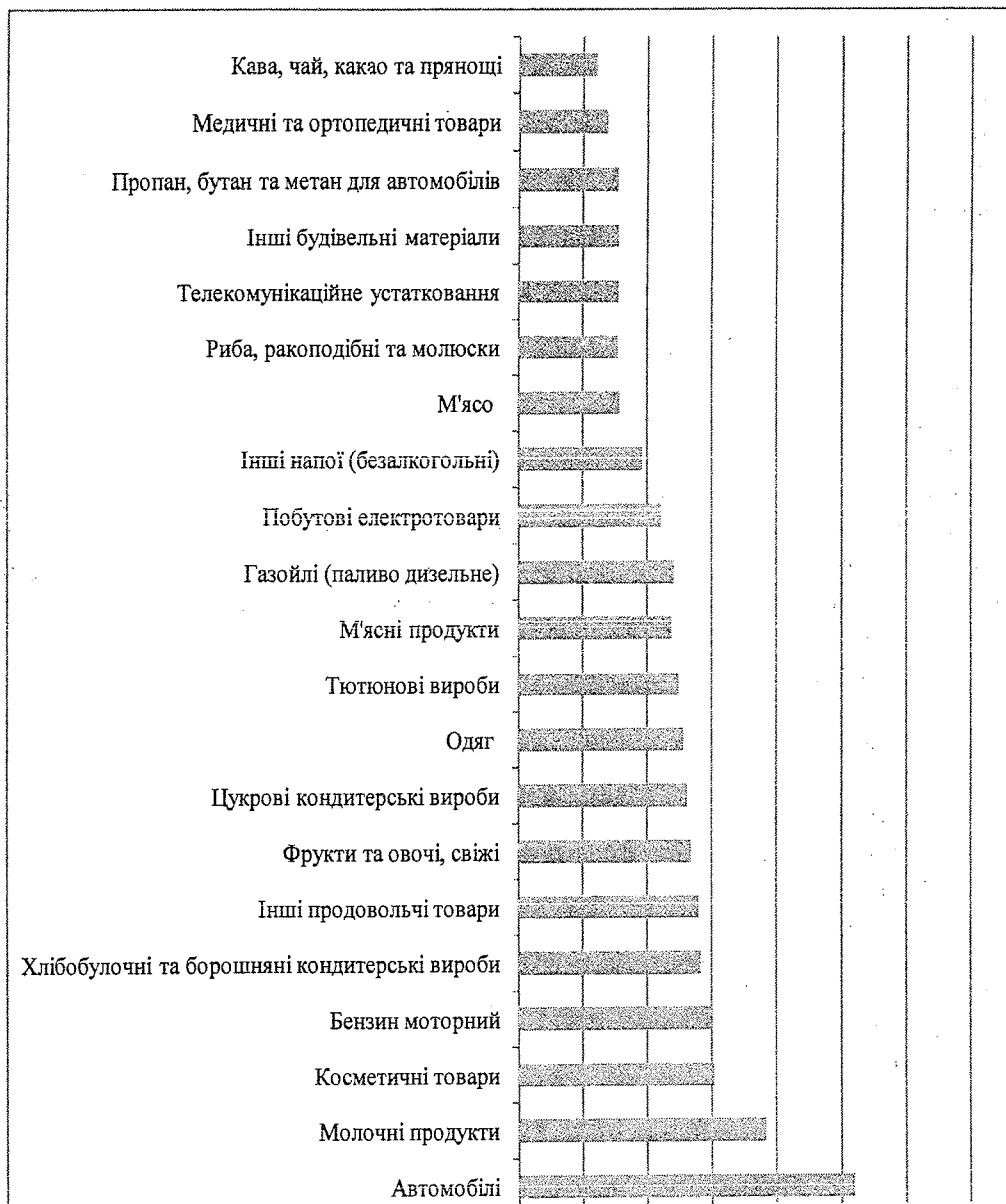

Рис. 3. Структура роздрібного товарообігу в торговельній мережі України у 2019 р., млн грн⁸

Вітчизняний ринок світлих нафтопродуктів відіграє важливу роль у розвитку ринкової інфраструктури, зокрема у формуванні

⁸ Побудовано за: Статистична інформація Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

вітчизняного біржового ринку. Продаж на біржах дозволяє концентрувати попит та пропозицію світлич нафтопродуктів, отримувати учасникам ринку достовірну інформацію про актуальну цінову кон'юнктуру. Проте динаміка укладених угод з продажу бензину та сирої нафти на вітчизняних біржах свідчить про нестабільність зростання обсягів продажу як у абсолютному, так і у відносному вимірі, що викликано цілою низкою причин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Таким чином, ринок світлич нафтопродуктів забезпечує формування системи ефективних взаємозв'язків між ринком, різними галузями національної економіки та сферою торгівлі. Апопій В. В.⁹ виділяє 4 групи зв'язків, що формуються між промисловими комплексами та сферою торгівлі (міжгалузеві, регіональні та міжрегіональні, територіально-виробничі та господарські). Спираючись на цю класифікацію зв'язків, можна стверджувати, що завдяки ринку світлич нафтопродуктів формуються наступні види взаємозв'язків між ним та іншими галузями і секторами національної економіки:

- господарські;
- територіально-виробничі;
- регіональні та міжрегіональні;
- міжгалузеві;
- технологічні;
- маркетингові та інформаційні;
- коопераційні та інтеграційні (вертикальні та горизонтальні);
- соціальні;
- екологічні.

Зазначимо, що вплив вітчизняного ринку світлич нафтопродуктів не завжди є позитивним на інші ринки товарів та послуг. З одного боку, ринок бензинового та дизельного пального є джерелом ресурсної бази для різних галузей національної економіки, а з іншого боку, зростання цін на пальне призводить до збільшення собівартості продукції, що має наслідком зростання цін і негативно позначається на попиті. Тому ми виділяємо 3 групи взаємного впливу ринку світлич нафтопродуктів і інших ринків товарів та послуг: стимулюючий, дестимулюючий та опосередкований. На нашу думку, вирішальний стимулюючий вплив на зростання ринку світлич нафтопродуктів має ринок автомобілів (легкових, вантажних та комерційних), який суттєво впливає на формування попиту на пальне. Разом з тим, формування ринку

⁹ Апопій В. В. Внутрішня торгівля та АПК України: ефективність взаємодії [Текст] : монографія / В. В. Апопій. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2007. – С. 80-100.

електромобілів та автомобілів з моторами гібридного типу негативно позначатиметься на ринку світлих нафтопродуктів.

Зауважимо, що ціни на світлі нафтопродукти закладаються у собівартість і ціну споживчих товарів. Так, за нашими розрахунками, витрати хлібопекарських підприємств на пальне у 2019 р. у обласних центрах України становили 300-360 грн на 1 т готової продукції. Отже, підвищення цін на пальне призводить до зростання цін на товари та послуги в країні. Проте, як показує вітчизняна практика, короткострокове зниження цін на пальне не має наслідком зниження цін на товари та послуги, що свідчить про низьку орієнтацію підприємств на інтереси споживачів і високу мотивацію до максимізації прибутків. У цьому контексті переконливою є думка Коцка Т. А.¹⁰ про те, що зростання собівартості виробництва паливно-енергетичних ресурсів доцільно розглядати як один із основних факторів послаблення конкурентоспроможності національних товаровиробників і національної економіки загалом.

Поряд із значними позитивними наслідками, функціонування вітчизняного ринку світлих нафтопродуктів за умови нецивілізованих методів конкурентної боротьби може мати і негативний вплив на національне господарство, зокрема за рахунок реалізації його суб'єктами такої тіньової діяльності, як здійснення різноманітних схем ухилення від податків, контрабанда, корупція при участі у тендерах, купівлі ділянок під АЗС, реалізація бензину неналежної якості тощо, що призводить до значних втрат для державного бюджету. Дестабілізуючий вплив на економіку та її безпеку може мати діяльність ТНК, які виходять на вітчизняний ринок пального. Так, згідно з висновками досліджень Флейчук М. І.¹¹, в Україні та інших пострадянських та постсоціалістичних країнах обсяг прямих іноземних інвестицій на одну особу негативно впливав на індекси екологічності виробництва, якості інституційного забезпечення та мав позитивний зв'язок із рівнем корупції. Внаслідок високого рівня прибутковості функціонування гуртового та роздрібного ринку світлих нафтопродуктів завжди знаходилося у полі діяльності кримінальних угруповань. На міжнародному рівні незахищений внутрішній ринок пального може стати об'єктом політичного шантажу для уряду країни. Окрім того, вітчизняне виробництво світлих нафтопродуктів в умовах застарілої МТБ є чинником негативного впливу на навколишнє середовище.

¹⁰ Коцко Т. А. Економічне опіювання інтеграційних управлінських рішень в паливно-енергетичному комплексі : Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.02.03 / Т. А. Коцко; Нац. ун-т «Львівська Політехніка». – Львів, 2006. – С. 9.

¹¹ Флейчук М. І. Інноваційно-інституційні інструменти несумлінної конкуренції у глобальному середовищі / М. І. Флейчук // Вісник Дніпропетровського університету. – 2012. – Вип. 1. – С. 41. – (Серія «Менеджмент інновацій»).

Протягом останніх років на вітчизняному ринку світлич нафтопродуктів спостерігається постійне зростання цін на автомобільне пальне, незважаючи на їх падіння на світових ринках (наприклад, під час світової фінансової кризи 2008-2009 рр., коли світові ціни зменшились удвічі, та протягом 2014-2015 рр., коли світові ціни зменшились у 2 рази внаслідок введення санкцій проти Росії, у 2019-2020 рр., коли внаслідок світової пандемії нафта продавалася навіть за від'ємними цінами). Як наслідок, має місце постійне підвищення внутрішніх цін на світлі нафтопродукти, що призводить до зростання витрат у всіх галузях виробництва та сфері торгівлі і, як наслідок, підвищення цін на споживчі товари першої необхідності та поглиблення структурних диспропорцій на внутрішньому споживчому ринку.

Необхідно наголосити, що на цінову ситуацію на ринку бензинового та дизельного пального в останні роки мають значний вплив не лише зовнішні економічні та політичні чинники (рівень світової ціни на нафту, військові дії на Близькому Сході та у Північній Африці, дефіцит на ринку пального у Росії, заяви США щодо введення санкцій проти Росії шляхом можливого відкривання власного експорту нафти та зняття ембарго з поставок іранської нафти тощо), але й внутрішні чинники (підвищення ставки акцизного збору, включення у роздрібну ціну бензину дорожнього збору, картельні змови мереж АЗС щодо рівня цін, збільшення частки іноземного капіталу на цьому ринку, зростання контрабанди та низька якість нафтопродуктів, намагання уряду запровадити мито на імпортні нафтопродукти тощо). Вказане вимагає з'ясування впливу цінової ситуації на ринку світлич нафтопродуктів на ключові галузі національної економіки.

Таким чином, проведений аналіз доводить, що вітчизняний ринок світлич нафтопродуктів протягом останніх років відігравав значну роль у формуванні роздрібного товарообороту, інтеграції провідних галузей економіки у єдину ринкову систему, наповненні державного бюджету, забезпеченні високого рівня зайнятості та оплати праці. Цінові коливання на ринку світлич нафтопродуктів неминуче позначаються на ситуації в економіці країни, призводять до зростання інфляції, негативно впливають на доходи населення. Тому держава як суб'єкт ринку повинна активніше використовувати регулятивні механізми, впливати на посилення соціальної спрямованості розвитку ринку, рішуче боротися з проявами тіньової та нелегальної діяльності, стимулювати суб'єктів ринку до реалізації програм соціально-економічного розвитку на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Наталія ЧЕРКАС, Вікторія ФОН РОЗЕН

ФРАГМЕНТАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ БІЗНЕСУ ЯК ЧИННИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Nataliia CHERKAS, Viktoriia VON ROSEN

PRODUCTION FRAGMENTATION AND BUSINESS DIGITALIZATION AS FACTORS OF GLOBALIZATION

Abstract. The paper concerns the study of production fragmentation and the features of the global value chains formation in the context of globalization. Based on the two-dimensional fragmentation model, which explains the complex system of business relationship in the countries, where simultaneously the fragmentation of production within the company and at the "arm's length" are developing, theoretical analysis is performed. Particular attention is paid to the problem of price of service links change during fragmentation which is based on the systematization of the relevant criteria (geographical and organizational). A range of issues related to the study of global production networks and the development of value added chains at the present stage are defined.

З початку 90-х років минулого століття торгівельна лібералізація сприяла стрімкому розвитку вертикальної спеціалізації, оскільки радикально знизилися митні перепони та вдосконалилася логістика і зараз проміжні товари перетинають кордони багато разів до моменту виготовлення кінцевого продукту. Особливо це стосується продукції машинобудування, наприклад виробництва транспортних засобів, де можливості фрагментації є значними і кінцевий продукт складається з численних вузлів, фрагментів і деталей, що часто виготовлені у різних країнах¹.

Інтенсифікація глобалізаційних тенденцій актуалізує науковий інтерес до дослідження питання фрагментації виробництва та формування глобальних ланцюгів вартості як важливої парадигми розвитку міжнародних торгівельних, інвестиційних та інтеграційних процесів на сучасному етапі.

Феномен агломерації виробництва як наступний рівень побудови виробничих, торгівельних, логістичних та управлінських мереж та ланцюгів яскраво виражений у країнах Східної Азії². У цьому випадку агломерація – не скупчення населення, яке проживає на певній географічній території, а високоінтегрована за функціональним принципом система виробничих потужностей, що можуть бути в

¹ Johnson R. C. A portrait of trade in value added over four decades / R.C. Johnson, G. Noguera // Review of Economics and Statistics. – 2017. – No. 99(5). – P. 896-911.

² Fan C. C. Industrial agglomeration and development: a survey of spatial economic issues in East Asia and a statistical analysis of Chinese regions / C. C. Fan, A. J. Scott // Economic geography. – 2003. – No. 79(3). – P. 295-319.

окремих випадках суттєво віддалені географічно одні від одних. Таким чином можна говорити про модель двовимірної фрагментації, де має місце горизонтальна (в межах компанії) та вертикальна (аутсорсинг виробництва) фрагментація.

Незалежно від акцентів участь у глобальних мережах розглядається одним з елементів ендегенного розвитку³. Зрозуміло, що за таких умов міжнародну торгівлю товарами та послугами доречно розглядати окремо в контексті діяльності міжнародних корпорацій, або через системи їх управління⁴. Низка досліджень про роль транснаціональних компаній у побудові глобальних мереж та ланцюгів створення вартості в окремих секторах економіки (електроніка, сільське господарство, текстиль)^{5, 6, 7} стали фундаментом для формування сучасних поглядів та концепцій. Окремої уваги вартують пропозиції щодо можливої синергії між глобальними та локальними ланцюгами вартості. Зокрема, дослідження Л. Навас-Алеман (Navas-Alemán L., 2011)⁸ на підставі аналізу двох бразильських кластерів стверджує, що таке поєднання забезпечує кращі конкурентні позиції місцевих фірм, ніж однобока орієнтація на експорт.

Проте, попри наявні дослідження глобальної економічної інтеграції з точки зору економічної політики, заслуговує додаткової уваги питання: яким чином суб'єкти господарювання можуть отримати доступ до знань, компетенцій та додаткових послуг, необхідних для участі у глобальних мережах. Варто також проаналізувати потенційні переваги, що отримують компанії, сектори економіки та суспільства у країнах, що розвиваються, від "посилення" позицій та взаємодій у ланцюгах доданої вартості (*англ.* value added chains).

Вагому теоретичну інтерпретацію процесів глобальної фрагментації виробництва представлено у концепції двовимірної фрагментації Ф. Кімури та М. Андо (Kimura F., & Ando M., 2005)⁹, де

³ Bair J. Editor's Introduction: Commodity Chains in and of the World-System/ J. Bair // American Sociological Association. – 2014. – Vol. 20(1). – P. 1-10.

⁴ Browne J. The extended enterprise—Manufacturing and the value chain / J. Browne // Balanced Automation Systems. – Springer US, 1995. – P. 5-16.

⁵ Gereffi G. International trade and industrial upgrading in the apparel commodity chain / G. Gereffi // Journal of international economics. – 1999. – No. 48(1). – P. 37-70.

⁶ Gereffi G. The governance of global value chains / G. Gereffi, J. Humphrey, T. Sturgeon // Review of international political economy. – 2005. – No. 12(1). – P. 78-104.

⁷ Humphre J. Governance and Upgrading: Linking Industrial Cluster and Global Value Chain Research / J. Humphrey, H. Schmit // IDS Working Paper 120. – Brighton : IDS, 2000. – 37 p.

⁸ Navas-Alemán L. The Impact of Operating in Multiple Value Chains for Upgrading: The case of the Brazilian Furniture and Footwear industries / L. Navas-Alemán // World Development. – 2011. – No. 39(8) – P. 1386-1397.

⁹ Kimura F. Two-dimensional fragmentation in East Asia: Conceptual framework and empirics / F. Kimura, M. Ando // International Review of Economics & Finance. – 2005. – No. 14(3). – P. 317-348.

детально розглянуто структуру фрагментації у межах географічного та організаційного вимірів для відображення складності міжнародних мереж виробництва у країнах Східної Азії. Важлива роль географічного виміру фрагментації обговорюється у працях дослідників чинників інноваційних процесів у Китаї, згідно з якими цей процес передбачає отримання ряду довгострокових переваг, з корекцією на зміни у витратах виробництва¹⁰.

Низка важливих досліджень питань фрагментації виробництва та глобальної економічної інтеграції вказує на багатогранність цієї проблеми та існування ряду невіршених завдань, що спонукає до детальнішого теоретичного аналізу та систематизації основних положень існуючих концепцій фрагментації.

Мета статті – провести теоретичний аналіз процесів фрагментації виробництва та функціонування глобальних ланцюгів вартості в межах географічного та організаційного виміру, а також вартості сервісних зв'язків на основі концептуальних положень моделі двовимірної фрагментації.

Концепція двовимірної фрагментації, окрім фрагментації у географічному вимірі, додатково розглядає фрагментацію у вимірі дезінтеграції, коли сама компанія вирішує, чи зберегти певні економічні процеси всередині фірми або здійснити аутсорсинг (рис. 1).

Модель двовимірної фрагментації вдало пояснює складну систему відносин бізнесу в Східній Азії, де одночасно розвивається розподіл виробництва у межах компанії та «фрагментація на відстані витягнутої руки» (*англ.* *arm's length fragmentation*)¹¹. Враховуючи тісні взаємозв'язки між географічною близькістю та транзакціями на відстані «витягнутої руки», модель зручно аналізує одночасний розвиток фрагментації виробничих процесів на рівні компаній та агломерацію промисловості. Із вихідної позиції виробничий блок може переміщуватись у географічному масштабі (внутрішня або транскордонна фрагментація [I]), а у межах вертикальної осі змінювати організацію корпоративної діяльності (інтеграція або дезінтеграція [II] – [IV]).

¹⁰ Cheng J. L. China Business at a Crossroads: Institutions, Innovation, and International Competitiveness / J. L. Cheng, D. Yiu // *Long Range Planning*. – 2016. – № 49(5). – P. 584-588; Bloom N. Trade induced technical change? The impact of Chinese imports on innovation, IT and productivity / N. Bloom, M. Draca, J. Van Reenen // *The Review of Economic Studies*. – 2016. – № 83(1). – P. 87-117.

¹¹ Kimura F. Two-dimensional fragmentation in East Asia: Conceptual framework and empirics / F. Kimura, M. Ando // *International Review of Economics & Finance*. – 2005. – No. 14(3). – P. 317-348.

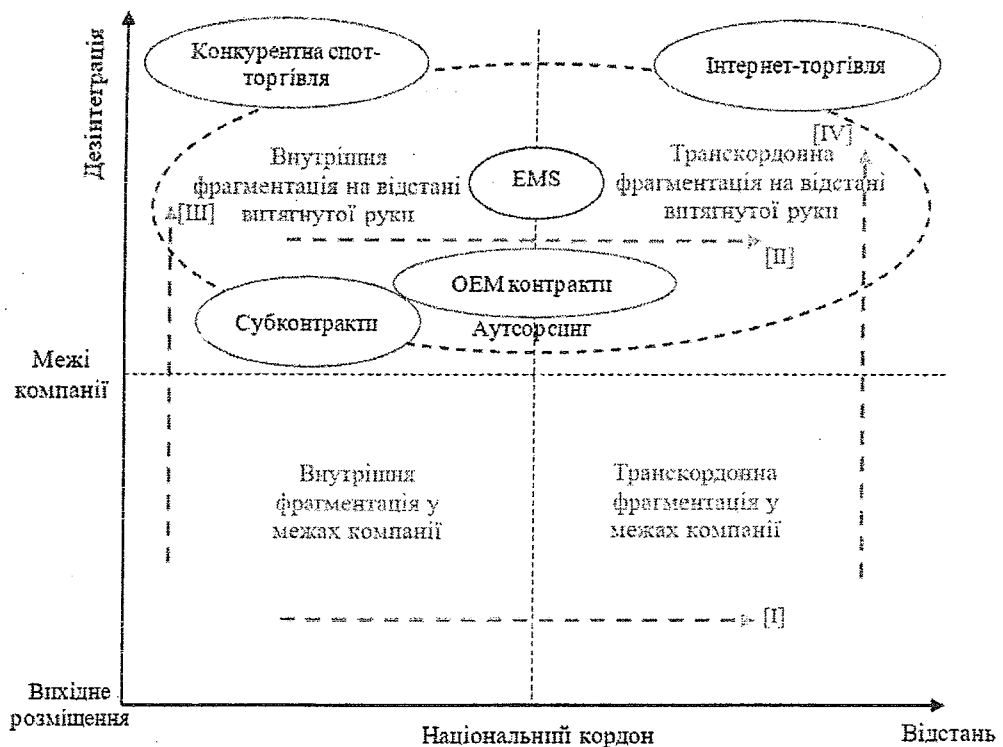

Рис. 1. Модель двовимірної фрагментації.¹²

Примітка: OEM – виробник комплектного обладнання (англ. Original equipment manufacturing (на відміну від виробників комплектуючих виробів)) – компанія, яка виробляє деталі і обладнання, які можуть бути продані іншим виробником під іншою торговою маркою; EMS – послуги обслуговування виробництва електронних компонентів (англ. electronics manufacturing service) – компанії, які розробляють, виготовляють, випробовують, та надають послуги для виробників оригінального обладнання.

Вибір компаній щодо фрагментації виробництва базується на критеріях вартості сервісних зв'язків (табл. 1). Передусім має значення суттєве скорочення витрат у фрагментованих блоках виробництва. Географічний вимір відкриває нові можливості аналізу різних умов виробництва: транскордонна фрагментація дозволяє компаніям використовувати переваги місця розташування, зокрема рівень заробітної плати, доступ до ресурсів, економічну інфраструктуру, політичне середовище тощо¹³.

¹² За матеріалами: Kimura F. Two-dimensional fragmentation in East Asia: Conceptual framework and empirics / F. Kimura, M. Ando // International Review of Economics & Finance. – 2005. – No. 14(3). – P. 317-348.

¹³ Cheng J. L. China Business at a Crossroads: Institutions, Innovation, and International Competitiveness / J. L. Cheng, D. Yiu // Long Range Planning. – 2016. – № 49(5). – P. 584-588.

Критерії двовимірної фрагментації¹⁴

	Вартість сервісних зв'язків, що пов'язують блоки виробництва	Вартість виробництва безпосередньо у блоках виробництва
Фрагментація у географічному вимірі	<u>Витрати внаслідок географічної відстані</u> Елементи: транспорт, телекомунікації, неефективність розміщення, торгівельні перешкоди, координаційні витрати та ін.	<u>Витрати у зв'язку із розміщенням виробництва</u> Елементи: рівень заробітної плати, доступ до ресурсів, інфраструктура, зокрема електроенергія, водопостачання, промислова нерухомість, технологічні можливості та ін.
Фрагментація у вимірі інтеграції або дезінтеграції	<u>Вартість транзакцій внаслідок ризиків управління</u> Елементи: вартість збору інформації про потенційних ділових партнерів, вартість моніторингу, ризики нестабільності контрактів, недоліки правової системи та економічних інституцій та ін.	<u>Витрати у зв'язку із дезінтеграцією</u> Елементи: різні типи потенційних ділових партнерів, у тому числі серед іноземних та місцевих компаній, розвиток допоміжної промисловості, інституційна спроможність для різних видів договорів, ступінь повноти інформації та ін.

Можливості дезінтеграції посилюють ефективність співпраці з діловими партнерами. На відміну від фрагментації у межах компанії, фрагментація на відстані «витягнутої руки» або аутсорсинг можуть значно підвищити результативність виробничої системи загалом¹⁵.

Зміну вартості сервісних зв'язків під час фрагментації вздовж осі відстані або дезінтеграції проілюстровано на рис. 2. Якщо фрагментація відбувається у горизонтальному напрямку (I) та (II)), витрати на обслуговування зв'язків зростають із віддаленням від початкової позиції. Зокрема, коли блоки виробництва перетинають національний кордон, витрати значно збільшуються¹⁶.

¹⁴ За матеріалами: Ando M. Fragmentation in East Asia: further evidence / M. Ando, F. Kimura // ERIA Discussion Paper Series. – 2009. – No. 20. – 46 p.

¹⁵ Однак витрати на обслуговування сервісних зв'язків фрагментованих блоків виробництва не повинні бути занадто високими. Перенесення виробництва за межі компанії або державного кордону неминуче супроводжується суттєвими витратами, які, однак, повинні бути меншими за вартість організації відповідного фрагмента виробництва всередині компанії, а отже у перспективі мають призвести до скорочення загальних витрат.

¹⁶ Contractor F. J. A three-stage theory of international expansion: The link between multinationality and performance in the service sector / F. J. Contractor, S. K Kundu, C. C. Hsu // Journal of international business studies. – 2003. – No. 34(1). – P. 5-18.

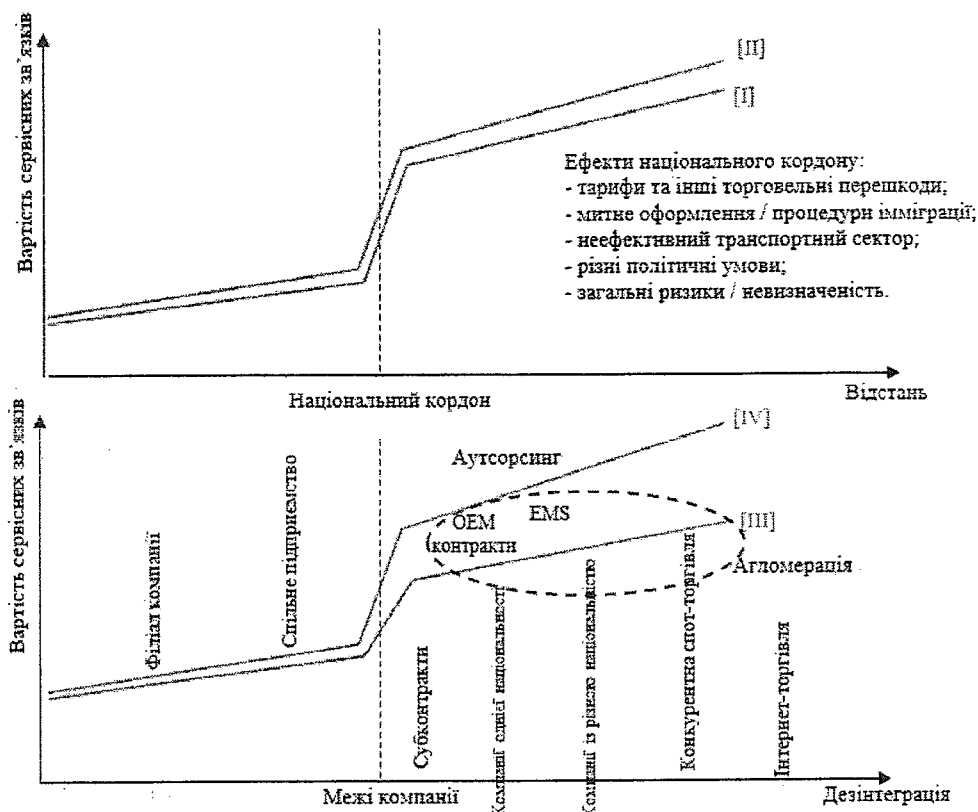

Рис. 2. Вартість сервісних зв'язків у моделі двовимірної фрагментації.¹⁷

Глобальні тенденції впровадження цифрових інновацій сприяють процесу переходу успішних промислових компаній на новий рівень, основою якого є фізичні товари, доповнені цифровими інтерфейсами та інноваційними послугами. На сьогодні цифрові платформи сприяють створенню ефективніших та прозоріших глобальних ринків, а низький рівень граничних витрат на транзакції та цифрові комунікації відкриває нові можливості для ведення бізнесу в глобальних мережах, розподілених у світовому масштабі. Гіперглобалізація призвела до інтенсифікації глобальних інформаційних потоків, які значною мірою складаються з електронних, цифрових транзакцій та внутрішнього трафіку компаній, а також посилення інтеграції світової економіки через зростання мережових взаємозв'язків на міжнародному рівні. Автономні виробничі системи відіграють вирішальну роль у формуванні глобальних ланцюгів вартості, оскільки забезпечують: горизонтальну інтеграцію через мережі та ланцюги вартості; комплексну цифрову

¹⁷ За матеріалами: Ando M. Fragmentation in East Asia: further evidence / M. Ando, F. Kimura // ERIA Discussion Paper Series. – 2009. – No. 20. – 46 p.

інтеграцію технологій уздовж усього ланцюга вартості; та вертикальну інтеграцію та мережеві системи виробництва.

Сучасні тенденції розвитку глобальних виробничих мереж формують нові реалії, де створення доданої вартості переноситься у нематеріальну (цифрову) площину, а підвищення міжнародної конкурентоспроможності країн меншою мірою залежить безпосередньо від індустріалізації, а більше від здатності виконувати специфічні функції чи операції, які мають високу додану вартість. Цифрові інновації забезпечують нові можливості для ведення бізнесу, бізнес-моделі можуть легко адаптуватися до різних ринків, а географічне розташування втрачає колишнє значення. Розвиток цифрових бізнес-моделей передбачає, що провідні промислові компанії не лише розширюють пропозицію товарів і послуг завдяки інноваціям, а передусім створюють цифрові бізнес-моделі, що фокусуються на зростанні доходів та оптимізації взаємодії із споживачами у цифрових екосистемах.

Загальна методологія дослідження глобальних мереж та ланцюгів вартості зосереджується на вивченні шести основних вимірів. Глобальні елементи стосуються факторів виробництва (сировина, технології, інтелектуальна власність, робоча сила) та результатів (готова продукція, додана вартість, розподіл прибутку), динаміки розвитку/занепаду відповідного сектору (попит та пропозиція, інновації, конкуренція тощо) та структури управління зі сторони провідної компанії, що визначає стратегії розвитку і розподіл доходів. Локальні виміри пояснюють роль місцевих чинників виробництва та мотивацію з боку окремих країн брати участь у глобальних ланцюгах вартості, зокрема здатність виробників та їх місцевих постачальників до вдосконалення, технологічного ускладнення продукції і освоєння суміжних ланок; наявність інституцій та локальних умов та соціальні аспекти; інтереси місцевих стейкхолдерів (яким чином взаємодіють бізнес, влада, громади тощо).

Чимало досліджень глобальної економічної інтеграції стосуються проблематики управління цими процесами та отримання позитивних ефектів для більшості сторін^{18, 19, 20, 21}. Залишаються невирішеними

¹⁸ Kimura F. Two-dimensional fragmentation in East Asia: Conceptual framework and empirics / F. Kimura, M. Ando // *International Review of Economics & Finance*. – 2005. – No. 14(3). – P. 317-348.

¹⁹ Ando M. Fragmentation in East Asia: further evidence / M. Ando, F. Kimura // *ERIA Discussion Paper Series*. – 2009. – No. 20. – 46 p.

²⁰ Cherkas N. I. International competitiveness of Eastern European countries: importance of trade orientation and Eurointegration / N. I. Cherkas [Електронний ресурс] // *Economic Processes Management*. – 2017. – No. 1(14). – http://epm.fem.sumdu.edu.ua/download/2017_1/epm2017_1_2.pdf.

важливі завдання, що постають перед дослідниками глобальних мереж виробництва та ланцюгів створення доданої вартості.

По-перше, у межах аналізу спостерігається поширення (проліферація) назв та концепцій – тобто дослідники використовують відмінну термінологію для пояснення схожих ідей. Глобальні товарні ланцюги, ланцюги доданої вартості, системи доданої вартості, виробничі мережі та мережі доданої вартості – це лише окремі терміни, що застосовують вчені для визначення процесів, що мають багато спільного. Зокрема, у відомій праці М. Портера²² вказано, що система доданої вартості – це сукупність взаємопов'язаних компаній, що виконують усі необхідні бізнес-функції. На сьогодні увагу дослідників щоразу більше привертає участь у мережах окремих компаній, що спеціалізуються на певних функціях (фрагментах) цілісного ланцюга, для прикладу дизайн або маркетинг.

По-друге, щоразу з'являються нові тематичні дослідження глобальних мереж окремих секторів економіки, однак варто відзначити брак чіткої операціоналізації відповідних концепцій. Незважаючи на численні емпіричні дослідження процесів промислової модернізації, управління глобальними ланцюгами, узагальнення результатів часто є неоднозначним. Зокрема, незрозуміло, чи можуть результати емпіричного аналізу застосовуватися до мереж чи ланцюгів вартості загалом, чи лише до окремих їх частин. Наприклад, відмінність між ланцюгами вартості, орієнтованими на попит та орієнтованими на пропозицію, проаналізовано у праці Джерефі та Коженевіч (Gereffi G., & Korzeniewicz M., 1994)²³. У роботі вдало підкреслена роль провідних компаній у формуванні глобальної торгівлі працездатними товарами, а також роль виробників високотехнологічної продукції у глобальних мережах капіталоемних товарів. Проте менше уваги отримали ланцюги доданої вартості компаній, які не були підпорядковані провідним компаніям-лідерам та в літературі не вдалося ідентифікувати теоретичні основи для обґрунтування відмінностей між різними типами структур управління.

По-третє, відсутність чіткої теоретичної основи обмежує можливості порівняння (компаративного аналізу) різних компонентів глобальних мереж та ланцюгів доданої вартості. Для підвищення ефективності дослідження необхідно розробити узагальнені параметри для визначення різних типів глобальних мереж та таксономії ланцюгів

²¹ Wang Z. Measures of Participation in Global Value Chains and Global Business Cycles / Z. Wang, S. J. Wei, X. Yu, K. Zhu // NBER Working Papers. – 2017. – No. w23222. – 34 p.

²² Porter M. E. The competitive advantage of nations / M. E. Porter // Harvard business review. – 1990. – No. 68(2). – P. 73-93.

²³ Commodity chains and global capitalism / Gereffi G., & Korzeniewicz M. (Eds.). ABC-CLIO, (1994). – 352 p.

вартості, які можна застосувати з допомогою надійного набору показників.

Таким чином, з огляду на поточний рівень розвитку глобалізаційних процесів та поглиблення міжнародного поділу праці все більшого поширення набуває аналіз зовнішньоторговельних зв'язків і політики на основі концепції глобальних ланцюгів доданої вартості, що базується на фрагментації виробництва в межах існуючих глобальних мереж.

Рішення компаній щодо фрагментації виробництва базується на критеріях вартості сервісних зв'язків у межах географічного та дезінтеграційного вимірів. Якщо географічний вимір формує перспективи для аналізу відмінних умов виробництва, то можливості дезінтеграції сприяють підвищенню ефективності взаємодії із діловими партнерами. В той же час фрагментація на відстані «витягнутої руки» сприяє результативності виробничої системи загалом. Основні напрями подальших досліджень вбачаються у вивченні чинників міжнародної фрагментації виробництва для розвинених країн та країн, що розвиваються, з допомогою економетричного дослідження.

ТРЕНДИ ПРЯМОГО ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТИВАННЯ В УКРАЇНУ

Iryna CHUY, Olga MYTSAK

TRENDS OF DIRECT FOREIGN INVESTMENT IN UKRAINE

Abstract. *The article characterizes the volume, structure and dynamics of foreign investment in Ukraine. The investments consider the mechanism of financing the growth and development of both the country as a whole and business in particular. Foreign direct investment involves investing capital into industry, trade, or services. This form of investment gives the investor full ownership of the property, securities, and provides the availability to control them. At the same time, lenders and borrowers can be governments, international organizations, individuals and other legal entities. The economic activity of foreign investors in Ukraine in recent years is negligible. This is confirmed by the dynamics of foreign direct investments in 2017-2019. The real volume of foreign investors investments does not provide preconditions for economic growth and even its full reproduction.*

Як відомо, інвестиціями вважають механізм фінансування зростання і розвитку як країни в цілому, так і бізнесу зокрема. Інвестиції являють собою вкладення капіталу з метою отримання прибутку, подальшого збільшення суми такого капіталу або ж соціальний ефект. При цьому приріст капіталу повинен бути достатнім, щоб компенсувати інвестору його відмову від використання коштів на інші цілі, зокрема на споживання в поточному періоді, а також винагородити інвестора за ризик здійснення цих інвестицій та відшкодувати збитки від інфляційного знецінення в наступному періоді.

У найбільш широкому розумінні іноземні інвестиції – це будь-які інвестиції в іншу країну (в бізнесові структури іншої країни), що здійснюються приватною особою, компанією або державою. Окремі дослідники вважають, що “міжнародними є ті інвестиції, реалізація котрих передбачає взаємодію учасників, які належать різним державам (резидентів та нерезидентів за відношенням до даної країни)”¹. Інші науковці трактують іноземні інвестиції як “надання іноземним інвестором коштів, за якого обов’язковою є економічна діяльність, що

¹ Маркевич К. Л. Поточний стан та перспективи прямого іноземного інвестування в економіку України / К. Л. Маркевич // Науковий вісник Мукачівського державного університету. – 2015. – № 2(1). – С. 251.

призводить до створення виробничого об'єкта, який сприяє розвитку економіки іншої держави, підвищенню її економічного потенціалу”².

М. Макаренко, характеризуючи сутність іноземних інвестицій, зокрема, говорить про “іноземний капітал як про власність у різних його видах та формах, які вивезені з однієї держави і вкладені у підприємства і підприємницькі структури на території іншої держави”³.

В українському законодавстві іноземними інвестиціями визнаються матеріальні і нематеріальні цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку⁴.

Поділ іноземних інвестицій на різні види здійснюється за ознаками, основними з яких є:

- за суб'єктами інвестицій: приватні, державні, інвестиції міжнародних організацій та змішані;
- за видами: інвестиції в іноземній валюті, у національній валюті, рухоме та нерухоме майно, цінні папери, грошові вимоги, об'єкти та/або права інтелектуальної власності, права на господарську діяльність, послуги;
- за формами: інвестиції у створення підприємства, яке повністю належить іноземному інвестору, часткова участь у підприємстві, придбання рухомого та нерухомого майна, концесія;
- за розміром: інвестиції великі, середні, малі;
- за терміном: короткострокові, довгострокові, безстрокові інвестиції;
- за джерелом формування ресурсів: первинні та реінвестиції;
- за методом інвестування: прямі та непрямі;
- залежно від об'єктів інвестування: реальні, фінансові, інтелектуальні та інноваційні інвестиції;
- за формами створення об'єктів: самостійні, акціонерні та неакціонерні;
- за призначенням: інвестиції для створення та розширення підприємств чи їх філій, які повністю належать іноземному інвестору; придбання раніше створеного та діючого підприємства, надання довгострокових позик;

² Дропа Я. Б. Підприємства з іноземними інвестиціями як форма залучення іноземного капіталу в Україну / Я. Б. Дропа // Молодий вчений. – 2015. – № 8(2). – С. 48-53.

³ Макаренко М. П. Залучення іноземних інвестицій в економіку України / М. П. Макаренко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – 2016. – № 13. – С. 74.

⁴ Про режим іноземного інвестування : Закон України від 19.03.1996 р. № 93/96-ВР : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80>.

- за сферами діяльності: соціальна сфера та реальний сектор економіки зарубіжних країн⁵.

За цільовим призначенням виділяють три основні форми міжнародного інвестування: прямі, портфельні та інші⁶. Прямі іноземні інвестиції передбачають вкладання капіталу в промисловість, торгівлю, сферу послуг. Ця форма вкладень дає інвестору повне право власності на майно, цінні папери і передбачає наявність контролю над ними. При цьому кредиторами і позичальниками можуть бути уряди, міжнародні організації, фізичні та юридичні особи.

Портфельні (передбачають інвестування в активи, в акції підприємств без придбання контрольного пакету, тобто без можливості реального контролю; в облігації та інші цінні папери) мають на меті одержання підприємницького доходу у вигляді відсотків, дивідендів, і які не дають реального контролю над об'єктом інвестування. Вони є основним джерелом коштів для фінансування для підприємств, великих корпорацій, банків тощо. При здійсненні зарубіжних портфельних інвестицій посередниками на фондовому ринку виступають, як правило, інвестиційні банки, головна мета яких – отримання пасивного доходу.

Економічна ситуація та стан впливання прямих іноземних інвестицій в Україну потребують детального і ґрунтовного аналізу. Економічна активність іноземних інвесторів в Україні останні роки незначна. Підтвердженням цього є динаміка прямих іноземних інвестицій за 2017-2019 роки. Так, за даними Державної служби статистики, станом на 31.12.2019 р. обсяг накопичених прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в економіку України склав 35809,6 млн дол. США, тоді як з України – 6272,7 млн дол. США (рис. 1).

Обсяг залучених прямих іноземних інвестицій в економіку України на кінець 2017 року становив 31230,3 млн дол. США (це найнижче значення за 10 досліджуваних років). Найбільше значення прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну зафіксовано у 2013 році – 51705,3 млн дол. США. З цього періоду обсяг ПІІ зменшився на 17894,4 млн дол. США, що складає 33% падіння.

Порівнюючи з обсягом іноземних інвестицій, що надходять із України до інших країн, найбільший розрив між ними спостерігається у 2014 році (47001,1 млн дол. США), найменший – відповідно у 2017 році (24884 млн дол. США).

⁵ Майорова Т. В. Інвестиційна діяльність : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Т. В. Майорова. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с. – С. 422.

⁶ Міжнародні економічні відносини : навч. посібник / За ред. С. В. Фомішина. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. – 416 с. – С. 196.

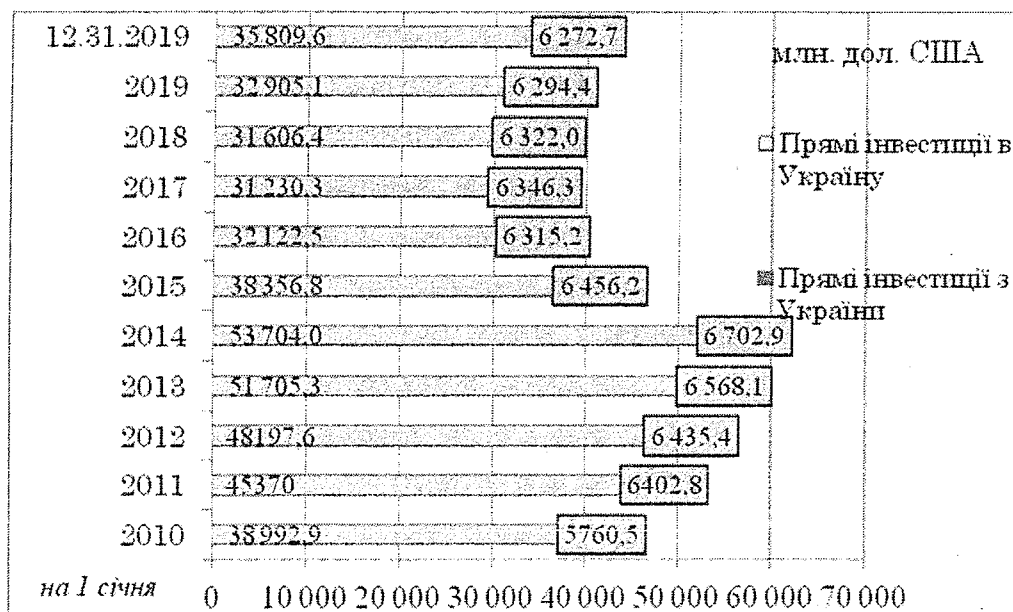

Рис. 1. Прямі іноземні інвестиції України за 2010-2019 рр.,
млн дол. США <http://www.ukrstat.gov.ua/>⁷

Показник обсягу ПІІ станом на 31.12.2019 р. в економіку України становить лише 91,8 % надходжень 2010 року та лише 66,7 % надходжень 2014 року. Реальний обсяг вкладень іноземних інвесторів не забезпечує передумов для економічного зростання і навіть повноцінного відтворення їх стану.

У цілому за період 2010-2019 рр. спостерігається скорочення сукупного обсягу іноземного капіталу в економіці країни, з урахуванням його переоцінки, їх втрат і курсової різниці. Найбільший спад обсягу іноземних інвестицій відбувся у 2015-2016 рр. (на 15,3 млрд дол. США та 6,2 млрд дол. США відповідно); це пояснюється веденням військових дій на території України, окупацією АР Крим та частини території східних областей. Найбільше зростання обсягу ПІІ в Україну зафіксовано у 2011 році порівняно з 2010 роком (16,4 % приросту).

За 2019 рік темп приросту ПІІ в Україну склав 8,8%, порівняно із 2018 роком він збільшився більше, ніж вдвічі (4,1 %), а порівняно із 2017 роком – у 7 разів (1,2 %).

Підтвердження виявлених тенденцій суттєвого падіння обсягів іноземних інвестицій в Україну та з України бачимо на рис. 2.

⁷ Складено авторами за: Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

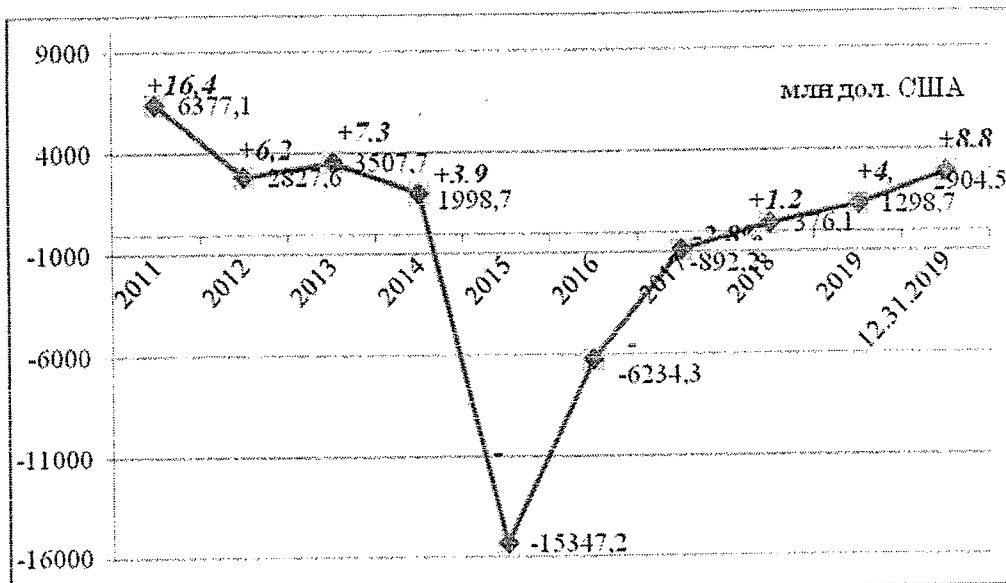

Рис. 2. Приріст прямих іноземних інвестицій в Україну за 2011-2019 рр. до попереднього року (млн дол. США)⁸

Надходження ПІІ у 2019 році складає лише 43,3 % від обсягу 2010 року (2531,1 млн дол. США порівняно з 5851,2 млн дол. США). Обсяг вкладення ПІІ з України 2019 р. складає відповідно всього 2,2% від показника 2010 року (14,9 млн дол. США порівняно з 679,5 млн дол. США) (рис. 3).

Станом на кінець 2019 року найвагоміші обсяги надходжень прямих інвестицій були спрямовані до установ та організацій таких видів діяльності:

- що здійснюють фінансову та страхову діяльність – 36,1 % від загального обсягу накопичених ПІІ (акціонерного капіталу) в економіці України;

- промисловості – 23,9 %;
- операцій з нерухомістю – 8,6 %;
- оптової, роздрібної торгівлі та ремонту автотранспорту – 13 %;
- операцій з нерухомим майном – 8,2 %;
- професійної, наукової та технічної діяльності – 6,2 %;
- діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування – 4,3%;
- транспорту, складського господарства – 3,5 %;
- сільського, лісового та рибного господарства – 3,2 %.

⁸ Там само.

Рис. 3. Надходження (ліва шкала) і вкладення прямих інвестицій (права шкала) в Україну (з України) за 2010-2019 рр., млн дол. США⁹

Аналізуючи темпи зростання інвестицій, бачимо, що найвищі темпи зростання обсягів інвестицій за 10 років за такими видами економічної діяльності:

- постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (обсяг інвестицій зріс на 604,9%);
- професійна, наукова та технічна діяльність (на 96,2%);
- операції з нерухомим майном (на 89,6%);
- інформація та телекомунікації (на 87%);
- виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (на 48,9%);
- виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (на 39,8%);
- виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність (на 37,3%);
- діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (на 13,9 %).

Разом з цим, падіння обсягів інвестування відбулося за такими видами:

- металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування (на 75,7%);
- виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення (на 54,1%);
- фінансова та страхова діяльність (на 49,2%);

⁹ Там само.

- переробна промисловість (на 37,2%);
- водопостачання; каналізація, поводження з відходами (на 29,6%);
- машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування (на 21,3%).

До найбільших країн-інвесторів в Україну належать Кіпр – 38,1 % усіх ПІІ, Нідерланди – 12,2 %, Російська Федерація – 7,9 %, Швейцарія – 6,1 %, Австрія – 4,1 %, Великобританія – 4 %, Угорщина – 3,9 %, Польща – 3,4 %, США – 3,1% (рис. 4).

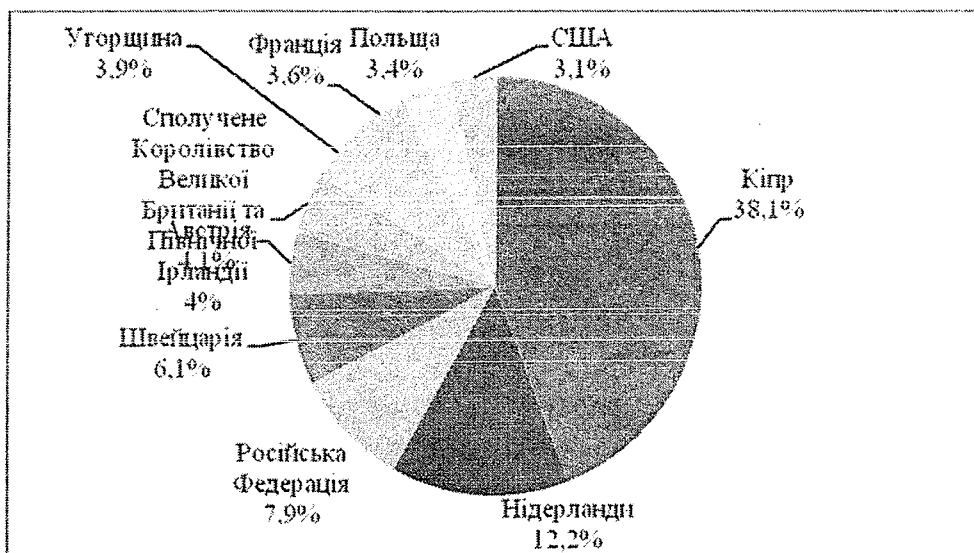

Рис. 4. Структура прямих іноземних інвестицій України за країнами-інвесторами за 2019 р., %¹⁰

Слід зауважити, що процес інвестування в Україні має свої особливості. Зокрема, частина іноземних інвестицій, які надходили до України протягом останніх років з низки іноземних держав, особливо з офшорних країн та інших зон так званих «із особливими умовами» оподаткування бізнесу, мали пострадянське, насамперед українське походження.

Так, станом на 31 грудня 2019 року лише частка Кіпру в сукупних обсягах прямих іноземних інвестицій в Україну становила 10368,9 млн дол. США, або більше 38%. За період 2010-2019 рр. обсяг інвестицій з Кіпру зріс на 20%. Хоча формально добре відомо, що саме через Кіпр до України надходить передусім український за походженням капітал, меншою мірою – російський.

¹⁰ Там само.

За період 2010-2019 рр. найбільший ріст інвестицій бачимо з Сінгапуру (в 13 разів, або на 1177%), Гонконгу (на 1180%), Азербайджану (на 1094,1%), Маршалових островів (на 310,4%), Белізу (на 297%), ОАЕ – (на 250,8%), Китаю (на 239%).

Серед країн Європи найбільшими за обсягами іноземних інвестицій є, звичайно, Кіпр, Нідерланди, Великобританія, Австрія, Німеччина. Суттєво зросли інвестиції за останні 10 років з Мальти (на 174,8%), Болгарії (на 162,6%), Фінляндії (на 140,2%), Литви (на 128%), Люксембургу (на 111,3%).

Серед регіонів України найбільше за обсягами інвестицій було вкладено акціонерного капіталу у підприємства м. Києва (54% усіх залучених інвестицій) та Київської області (4,6%). Це пояснюється тим, що більшість підприємств мають юридичну адресу, зареєстровану у м. Києві. Другою за обсягом інвестування є Дніпропетровська область (10,6% усіх інвестицій), третьою – Одеська (3,6 %). Серед регіонів на західні області припадає 7,2% інвестицій, південні – 5,2%, північні – 5,2 % та східні – 5,1%.

Оцінюючи тенденції іноземного інвестування за період 2010-2019 рр., можемо констатувати: військово-політичні дії на території України внесли серйозні корективи в ділову мотивацію багатьох іноземних інвесторів у їх інвестиційній активності в Україні. Насамперед це стосується підвищення тренду ідентифікації інвестицій в Україну як високо ризикованих.

Необхідно визнати те, що протягом усього періоду незалежності України головними недоліками, що гальмували інвестиційний процес, залишається недосконалість законодавчої бази щодо регулювання інвестиційної діяльності, стан захисту іноземних інвесторів та несприятливий інвестиційний клімат за усіма його базовими складовими.

Погіршення інвестиційного клімату в Україні було пов'язано то з розширенням то із згортанням пільг для іноземних інвесторів, тобто нестабільністю та з низьким рівнем захисту їхніх бізнесових інтересів. Також на інвестиційний клімат негативний вплив чинили такі фактори, як загальний незадовільний рівень соціально-економічного розвитку національної економіки, зокрема, низький рівень заощаджень населення та їх інвестиційна активність; неоптимальна географічна й регіональна структура надходження, за якої більше половини іноземних інвестицій надійшло тільки у м. Київ, неефективна галузева та географічна структура іноземних інвестицій, де частка високотехнологічних та наукоємних виробництв протягом досліджуваного періоду була незначна, а основним об'єктом інвестування стала сфера фінансових послуг та страхування.

Попри це, перспективна динаміка іноземних інвестицій у національну економіку є позитивною, адже Україна залишається привабливою для іноземних інвесторів, у той же час не знаходиться осторонь світових процесів, є достатньо інтегрованою у світове господарство. Тому на сьогоdnішньому етапі Україні слід мінімізувати перешкоди, які заважають іноземному інвестуванню, створити якісно нові умови для його активізації. У той же час Україна потенційно може бути однією з провідних країн за залученням інвестицій, адже Україна багата на природні ресурси, якісну і кваліфіковану робочу силу, має значний науково-технічний потенціал, розгалужену інфраструктуру, потужну виробничу базу, величезний внутрішній ринок збуту продукції та інтеграцію у світовий фінансовий простір. Проте Україна має негативний інвестиційний імідж, зумовлений як політичними факторами, так і економічними причинами.

Для ефективного соціально-економічного розвитку країни необхідне суттєве поліпшення інвестиційного клімату, яке передбачає запровадження таких заходів:

- удосконалення державного контролю та регулювання інвестицій у бік максимального сприяння;
- створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій (задекларована владою Програма «інвестиційної няні»), які позитивно впливатимуть на розвиток галузей та економіку цілому;
- захист прав власності іноземних інвесторів тощо.

Середньостроковою метою подальших реформ має стати створення сприятливого середовища для бізнесу, розвитку малого і середнього сегмента бізнесу, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. Раціональне поєднання інтересів держави, регіонів, іноземних інвесторів і вітчизняних товаровиробників забезпечить поступ країни в цілому.

Відомості про авторів

- АЛІМАН Мирослав** – кандидат історичних наук, доцент Полтавського університету економіки і торгівлі.
- АНДРОЩАК Євгенія** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка.
- БАЧИНСЬКИЙ Василь** – кандидат економічних наук, професор кафедри обліку, контролю, аналізу та оподаткування Львівського торговельно-економічного університету.
- ВІСИН Валентин** – доктор історичних наук, професор кафедри права Луцького національного технічного університету.
- ВІСИН Олена** – кандидат історичних наук, доцент кафедри цивільної безпеки Луцького національного технічного університету.
- ВІСИНА Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Луцького національного технічного університету.
- ГАЖУЛА Діана** – магістр Львівського торговельно-економічного університету.
- ГАЛЬЧАК Сергій** – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук.
- ГЕЛЕЙ Степан** – доктор історичних наук, професор, проректор Львівського торговельно-економічного університету.
- ГЛУШКО Михайло** – доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка.
- КЕНДУС Олександра** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Львівського торговельно-економічного університету.
- КЛАПЧУК Володимир** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри готельно-ресторанної та курортної справи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- КРИВОНОС Володимир** – кандидат історичних наук, доцент, штат Нью-Джерсі, м. Кліфтон, США.
- КУЦИК Петро** – доктор економічних наук, професор, ректор Львівського торговельно-економічного університету.

- МИЦАК Ольга** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, кредиту та страхування Львівського торговельно-економічного університету.
- ОНИШКО Тетяна** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах Полтавського університету економіки і торгівлі.
- ПАСИЩКА Оксана** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені І. Крип'якевича.
- ПЕРЕПЬОЛКІНА Олена** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету.
- ПОЛЯКОВА Юлія** – доктор економічних наук, доцент, декан факультету міжнародних економічних відносин та інформаційних технологій Львівського торговельно-економічного університету.
- СЕМІВ Галина** – кандидат економічних наук, доцент кафедри ракетно-артилерійського озброєння Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
- СЕМІВ Сергій** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торговельно-економічного університету.
- ФОН РОЗЕН Вікторія** – кандидат економічних наук, докторант Київського національного економічного університету.
- ЧЕРКАС Наталія** – доктор економічних наук, науковий співробітник Київського національного економічного університету.
- ЧУЙ Ірина** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, кредиту та страхування Львівського торговельно-економічного університету.
- ШАЙДА Оксана** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торговельно-економічного університету.
- ШЕВЧИК Богдан** – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету.

ЗМІСТ

ІСТОРИКО- ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Володимир КРИВОНОС (штат Нью-Джерсі, м. Кліфтон, США).

Форми товарообміну і розвиток кредиту у левантійській торгівлі Львова в середині XVI - першій половині XVII ст.

7

Степан ГЕЛЕЙ (Львів)

Роман Зубик про фінансове господарство Львова у 1624-1635 роках.

44

Сергій ГАЛЬЧАК (Вінниця)

Грабіжницька сутність економічної політики нацистських окупантів на Поділлі в роки Другої світової війни.

78

Михайло ГЛУШКО (Львів)

Традиційне рибальство українців у басейнах верхньої течії Дністра і Пруту.

93

Олена ВІСИН, Тетяна ВІСІНА (Луцьк)

Організація науково-технічної діяльності західних областей радянської доби.

110

Олександра КЕНДУС (Львів)

Соціально-економічні погляди та діяльність митрополита Андрея Шептицького та греко-католицького духовенства в кінці XIX – в першій половині XX століття.

120

Володимир КЛАПЧУК (Івано-Франківськ)

Видобувна промисловість австрійської Галичини.

132

Оксана ПАСІЦЬКА (Львів)

Продуктивний діалог: Греко-католицька церква та економічна культура галицького суспільства (кінець XIX – перша третина XX ст.).

149

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА ТА ПРОБЛЕМИ КООПЕРАЦІЇ

Мирослав АЛІМАН (Полтава)

Теорія та історія кооперації в працях українських вчених (1990-2010 рр.). 157

Валентин ВІСИН (Луцьк)

Кооперативний рух у системі економічних суспільних відносин держави (ретроспекція західноукраїнського життя 20-30-х років XX століття й сучасність). 175

Тетяна ОНІПКО (Полтава)

Міжнародні зв'язки вітчизняної споживчої кооперації: ретроспектива 20-их рр. XX ст. 187

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Петро КУЦИК, Василь БАЧИНСЬКИЙ (Львів)

Сучасні підходи до організації управлінського обліку в компанії. 205

Богдан ШЕВЧИК (Львів)

Культура в інтелектуальному просторі класичної політичної економії. 221

Євгенія АНДРУЩАК, Олена ПЕРЕПЬОЛКІНА (Львів)

Результати запровадження інфляційного таргетування в Україні. 241

Юлія ПОЛЯКОВА, Оксана ШАЙДА (Львів)

Сучасний стан та перспективи трансформації товарної структури вітчизняного експорту. 250

Сергій СЕМІВ, Галина СЕМІВ, Діана ГАЖУЛА
(Львів)

Роль внутрішнього ринку світлих нафтопродуктів у системі національного господарства. 261

Наталія ЧЕРКАС, Вікторія ФОН РОЗЕН (Київ)

Фрагментація виробництва та діджиталізація бізнесу як чинники глобалізації. 269

Ірина ЧУЙ, Ольга МИЦАК (Львів)

Тренди прямого іноземного інвестування в Україну. 278

CONTENT

HISTORICAL AND SOCIO-ECONOMIC STUDIES

Volodymyr KRIVONOS (New Jersey, Clifton, USA).	
Forms of trade and credit development in the trade between Levantine and Lviv in the middle of XVI - the first half of the XVII century.	7
Stepan GELEY (Lviv)	
Roman Zubyk about the financial economy of Lviv in 1624–1635.	44
Serhii GALCHAK (Vinnytsia)	
The predatory essence of the economic policy of the nazi occupierz in Podillya during the second world war.	78
Mykhailo HLUSHKO (Lviv)	
Traditional fishing of ukrainians in the upper reaches of Dniester and Prut rivers basins.	93
Olena VISYN, Tetiana VISYNA (Lutsk)	
Organization of scientific and technical activity of the western regions of the soviet era.	110
Oleksandra KENDUS (Lviv)	
Socio-economical views and activities of metropolitan Andrei Sheptytsky and Greek catholic cler at the end of the nineteenth – in the first half of the twentieth century.	120
Volodymyr KLAPCHUK (Ivano-Frankivsk)	
Mining industry of austrian Galicia.	132
Oksana PASITSKA (Lviv)	
Productive dialogue: The Greek-catholic church and the economic culture of galician society (late nineteenth - first third of the twentieth century).	149

BUSINESS ECONOMY AND PROBLEMS OF COOPERATION

Myroslav ALIMAN (Poltava)

Theory and history of cooperation in the works of Ukrainian scientists (1990-2010).	157
Valentyn VISYN (Lutsk)	
Cooperative movement in the system of economic social relations of the state (retrospection of western ukrainian life in the 20-30s of the XX century and the present).	175
Tetyana ONIPKO (Poltava)	
International relations of domestic consumer cooperation: a retrospective of the 20-ies of XX century.	187

FINANCIAL AND ECONOMIC STUDIES

Petro KUTSYK, Vasyl BACHYNSKYI (Lviv)	
Modern approaches to the organization of management accounting in a company.	205
Bohdan SHEVCHYK (Lviv)	
Culture in the intellectual space of classical political economy.	221
Yevheniya ANDRUSHCHAK, Olena PEREPOLKINA (Lviv)	
The results of the introduction of inflation targeting in Ukraine.	241
Juliiia POLIAKOVA, Oksana SHAYDA (Lviv)	
Current state and prospects of transformation of commodity structure of domestic exports.	250
Sergiy SEMIV, Galyna SEMIV, Diana GAZHULA (Lviv)	
The role of the domestic market of light petroleum products in the system of the national economy.	261
Nataliia CHERKAS, Viktoriia VON ROSEN (Kyiv)	
Production fragmentation and business digitalization as factors of globalization.	269
Iryna CHUY, Olga MYTSAK (Lviv)	
Trends of direct foreign investment in Ukraine.	278

ПРАЦІ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
Том LXIII
ЕКОНОМІЧНИЙ ЗБІРНИК
Том 3

Засновники:

Наукове товариство ім. Шевченка,
Західний науковий центр Національної академії наук України і МОН України,
Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ№16781-5353Р від 21.05.2010 р.

Зареєстроване в Науково-метричній базі
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

Літературна редакція — Муравицька Н. О.

Коректор — Мох О. П.

Оригінал-макет видавництва Львівського
торговельно-економічного університету

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 23,54. Наклад 100 прим.

Видруковано з оригінал-макету у
Дослідно-видавничому центрі
Наукового товариства ім. Шевченка

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 884 від 04.04.2002 р.

Праці наукового товариства ім. Шевченка. Том LXIII.
Економічний збірник. Том 3 / [ред. кол.: П. Куцик (відповід.
ред.), Т. Васильців, С. Гелей, О. Кундицький та ін.].—
Львів: НТШ; оригінал-макет — видавництво Львівського
торговельно-економічного університету, 2020. — 292 с.

